LACTANȚIU

DESPRE MOARTEA PERSECUTORILOR

Ediție bilingvă

POLIROM

LUCII CAECILII

LIBER AD DONATUM CONFESSOREM DE MORTIBUS PERSECUTORUM

LACTANȚIU

DESPRE MOARTEA PERSECUTORILOR

Ediție bilingvă

Traducere de Cristian Bejan

Studiu introductiv, tabel cronologic,
note explicative și anexe de Dragoș Mîrșanu

POLIROM
2011

Cristian Bejan (n. 1975) este licențiat în filologie clasică, absolvent al unui master în filosofie antică și medievală și doctor în filosofie al Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca cu o teză intitulată „Preocuparea de sine în filosofia stoică". Este profesor de limba latină la Colegiul Național „N. Bălcescu" din Brăila. A tradus lucrarea Sfântului Augustin *Despre adevărata religie* (Editura Humanitas, București, 2007), primul tratat de jurnalism din Europa, realizat de Tobias Peucer, *Despre relatările jurnalistice* (Editura Independența Economică, Pitești, 2008), și fragmente din opera Sfântului Toma din Aquino, *Summa Theologica* (vol. I, Editura Polirom, Iași, 2009).

Dragoș Gabriel Mîrșanu (n. 1977) este doctorand al Facultății de Teologie, Universitatea Catolică din Louvain, cu o temă de istoria creștinismului în Antichitatea târzie („The Politics of Otherness. Arianism of Barbarians in Late Antiquity"). Licențiat în teologie ortodoxă al Universității „Al.I. Cuza", Iași, este absolvent al unui master în teologie istorică (Universitatea București) și în teologie interculturală, studii creștin-răsăritene (Universitatea Radboud, Nijmegen, Olanda).

Colecție coordonată de Adrian Muraru
și inițiată de Ioan-Florin Florescu.

© 2011 by Editura POLIROM

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro

Iași, B-dul Carol I, nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;
P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României :

LACTANTIUS, LUCIUS CAECILIUS FIRMIANUS

Despre moartea persecutorilor / Lactanțiu ; trad. de Cristian Bejan; studiu introd., tabel cronologic, note și anexe de Dragoș Mîrșanu. – Iași : Polirom, 2011
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-46-2025-8

I. Bejan, Cristian (trad.)
II. Mîrșanu, Dragoș (pref.)

821.124-97=135.1

Printed in ROMANIA

Cuprins

Notă asupra ediției 7
Nota traducătorului 9
Abrevieri pentru cărțile biblice 11
Tabel cronologic 13
Studiu introductiv. Lactanțiu și adversarii lui Dumnezeu 17

Despre moartea persecutorilor 41

Note 163
Anexe 201
Bibliografie 215
Indice de referințe biblice în traducere 233
Indice de nume proprii în traducere 235

Notă asupra ediției

Traducerea de față constituie o nouă versiune în limba română a tratatului *De mortibus persecutorum* al lui Lactanțiu (= *DMP*), însoțită de textul latinesc, așa cum se prezintă el în celebrul *Codex Colbertinus*, editat și îmbunătățit de toți editorii săi. Traducătorul a folosit mai multe ediții critice:

J.P. Migne, *Patrologiae Latinae Cursus Completus*, vol. 7, Paris, 1844 (reproduce ediția lui J.B. le Brun și N. Lenglet-Dufresnoy, Paris, 1748, precum și numeroase note, comentarii, disertații acumulate în timp, cu textul la col. 189-276);

De la mort des persécuteurs, vol. I, Introduction, texte critique et traduction de J. Moreau, vol. II, Commentaire de J. Moreau, col. „Sources Chrétiennes", nr. 39, Les Éditions du Cerf, Paris, 1954;

- *De mortibus persecutorum*, edited and translated by J.L. Creed, Clarendon Press, Oxford, 1984.

Pentru o mai bună elucidare a unor pasaje din textul original care conțin lacune sau neclarități, autorul notelor explicative a consultat și alte ediții ale *DMP*, precum și o serie de studii lingvistice specializate. Variantele au fost prezentate în note.

Traducerea este însoțită de un studiu introductiv, note explicative și anexe.

C.B., D.M.

Nota traducătorului

Scopul efortului nostru a fost de a transpune textul lui Lactanțiu într-o limbă literară modernă, cât mai aproape de stilul autorului.

Considerând de cea mai mare importanță faptul de a nu pierde nici un element semnificativ al frazei latine, am redat-o cu fidelitate, iar pentru păstrarea în întregime a sensului, acolo unde textul original este eliptic, am introdus în traducere cuvinte și sintagme ca explicitări ale formulărilor din original.

În privința acestora, pentru a oferi cititorilor o lectură cât mai completă a textului în limba română, am considerat potrivit să folosim obișnuitele paranteze drepte, iar formele adăugate în timp textului latin le-am încadrat între paranteze unghiulare.

Deși în manuscrisul *Colbertinus* împăratul Caius Galerius Valerius Maximianus nu apare sub forma Galerius, am hotărât să folosim titulatura Maximian Galerius sau Galerius, asemenea altor editori ai textului, pentru a evita orice fel de confuzie cu Marcus Aurelius Valerius Maximianus Herculius.

Îi mulțumesc domnului Alexander Baumgarten, conferențiar doctor la Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție mai multe ediții și traduceri ale lucrării lui Lactanțiu.

Abrevieri pentru cărțile biblice

Vechiul Testament

Abd. (Abdia); Ag. (Aggeu); Am. (Amos); Av. (Avacum); Bar. (Baruh); Bel (Bel și Dragonul); Ct. (Cântarea Cântărilor); Dan. (Daniel); Dt. (Deuteronomul); Ecl. (Ecleziastul); Ep. (Epistola lui Ieremia); Est. (Ester); Ex. (Exodul); 1Ezr. (1 Ezdra); 2Ezr. (2 Ezdra = Ezra și Nehemia TM*); Gn. (Geneza); Ier. (Ieremia); Iez. (Iezechiel); Ios. (Iosua/Iisus Nave); Ioel; Iona; Iov; Is. (Isaia); Iud. (Iudit); Înț. (Înțelepciunea lui Solomon); Jd. (Judecătorii); Lv. (Leviticul); 1,2,3,4Mac. (1, 2, 3, 4 Macabei); Mal. (Malahia); Mih. (Mihea); Na. (Naum); Nm. (Numere); Od. (Odele); Os. (Osea); 1,2Par. (1, 2 Paralipomene = 1, 2 Cronici TM); Plâng. (Plângerile lui Ieremia); Prov. (Proverbele/Pildele lui Solomon); Ps. (Psalmii); Ps. Sol. (Psalmii lui Solomon); 1,2Rg. (1, 2 Regi = 1, 2 Samuel TM); 3,4Rg. (3,4 Regi = 1,2 Regi TM); Ruth; Sir. (Înțelepciunea lui Iisus Sirah); Sof. (Sofonia); Suz. (Suzana); Tob. (Tobit); Zah. (Zaharia).

Noul Testament

Ap. (Apocalipsa); Col. (Coloseni); 1,2Cor. (1, 2 Corinteni); Ef. (Efeseni); Evr. (Evrei); Flm. (Filimon); Flp. (Filipeni); Gal. (Galateni); Fp. (Faptele Apostolilor); Iac. (Iacob); In. (Ioan); 1,2,3In. (1, 2, 3 Ioan); Iuda; Lc. (Luca); Mc. (Marcu); Mt. (Matei); 1,2Pt. (1, 2 Petru); Rom. (Romani); 1,2Tes. (1, 2 Tesaloniceni); 1,2Tim. (1, 2 Timotei); Tit.

---

* TM = textul masoretic.

Tabel cronologic

249-251	Domnia lui Decius.
249	Persecuţie a creştinilor.
cca 250	*Se naşte, în Africa, într-o familie păgână, Lucius Caecilius Firmianus (Lactantius). Studiază ulterior cu Arnobius de Sicca şi devine profesor de retorică, probabil la Cartagina.*
253-260	Domnia lui Valerian.
253-268	Domnia lui Gallienus.
257-258	Persecuţie a creştinilor de către Valerian. Între martiri se numără şi Sf. Ciprian al Cartaginei.
259	Valerian este înfrânt şi capturat de perşi. Rămas singurul împărat, Gallienus pune capăt persecuţiei.
270-275	Domnia lui Aurelian.
284-305	Domnia lui Diocleţian.
286-305	Domnia lui Maximian (Herculius), co-*imperator* (administrează Occidentul).
293	Maximian Galerius şi Constantius sunt desemnaţi *Caesares,* de către cei doi *Augusti.* Începutul tetrarhiei.
290-300	*Lactanţiu este chemat de Diocleţian să predea retorica la Nicomedia (Bythinia, Asia Minor).*
***ante*-300**	*Lactanţiu se converteşte la creştinism, probabil în Bithynia.*
297	Război cu perşii.
301	Edictul preţurilor.
302	Persecuţie a maniheilor.

***ante*-303** Sossianus Hierocles, „Philalethes".

303-304 Patru edicte împotriva creştinilor („Marea Persecuţie"). *În această perioadă apar tratatul filosofic al lui Lactanţiu,* De opificio Dei *(*Despre lucrarea lui Dumnezeu*) şi, probabil, poemul* De ave Phoenice *(*Despre pasărea Phoenix*).*

304-311 *Lactanţiu scrie* Divinae Institutiones *(*Instituţiile divine*). Nu se cunoaşte unde a locuit Lactanţiu în această perioadă. Este posibil să fi rămas în Bithynia sau să se fi refugiat în Italia, Galia sau Africa.*

305 Abdicarea lui Diocleţian şi Maximian. Galerius şi Constantius devin *Augusti* (305-311, respectiv 305--306), iar Severus şi Maximinus Daza (Daia), *Caesares* (305-306, respectiv 305-310).

306 Moare Constantius. Severus devine *Augustus* (306--307); Constantin este recunoscut *Caesar* (306-307). Revolta lui Maxentius (306-312).

307 Constantin devine *Augustus* (307-337); moare Severus.

308 „Întâlnirea" de la Carnuntum. Licinius este desemnat *Augustus* pentru Apus (308-324). Constantin şi Daza sunt confirmaţi *Caesares,* cu titlul de *filii Augustorum.* Maxentius este declarat uzurpator.

311 Edictul de toleranţă al lui Galerius, care moare la scurt timp după aceea. Imperiul este împărţit între patru *Augusti:* Licinius şi Daza, în Răsărit; Constantin şi uzurpatorul Maxentius, în Apus.

311-313 *Lactanţiu locuieşte, cel mai probabil, la Nicomedia, unde pare să fi fost martor al receptării „edictelor" favorabile creştinilor (311 şi 313).*

312 Bătălia de la Pons Milvius, în urma căreia Constantin îl înfrânge pe Maxentius, care moare înecat. În Africa, începutul schismei donatiste.

313 „Edictul de la Mediolanum", prin care se acordă libertate creştinilor din imperiu; „edict" de toleranţă a creştinilor emis de Maximinus Daza. După moartea acestuia din urmă, Constantin şi Licinius rămân singurii conducători ai imperiului; primul administrează Apusul, iar al doilea, Răsăritul.

314-316 *Chemat de Constantin în Apus să-i fie profesor fiului său Crispus, Lactanțiu termină aici lucrarea* De mortibus persecutorum *(*Despre moartea persecutorilor*). Publică o a doua ediție a* Instituțiilor divine *(ante-315), lucrarea* De ira Dei *(*Despre mânia lui Dumnezeu*) (cca 316), ca și o* Epitomă a Instituțiilor divine.

314-317 Conflict între Constantin și Licinius.

323-324 Al doilea conflict între cei doi împărați. După înfrângerea lui Licinius la Chrysopolis, Constantin rămâne unicul conducător al imperiului.

325 Sinodul (I Ecumenic) de la Niceea.
Acesta este, cel mai probabil, și anul morții lui Lactanțiu.

Dragoș Mîrșanu

Studiu introductiv

Lactanțiu și adversarii lui Dumnezeu

Fiecare și-a avut partea de ruină potrivit cu puterea îndemnului care-l împinsese – în sminteala lui – să creadă că ar putea înfrunta și că ar putea răzbi legea lui Dumnezeu.

(Constantin cel Mare)[1]

De mortibus persecutorum este o operă neobișnuită. Nu este o carte de istorie, nici una de teologie ori de filosofie; vorbește însă despre cum lucrează Dumnezeu în istorie. Anticipându-l pe Augustin prin contrastul dintre statul roman și împărăția lui Dumnezeu, Lactanțiu face apologia creștinismului ca religie naturală a romanilor și îndeosebi a conducătorilor unui imperiu binecuvântat, aflat sub semnele lui *iustitia* și *pietas*.

Deși reprezintă o referință imposibil de ignorat în studiul creștinismului vechi sau al Antichității târzii, Lactanțiu nu a făcut, în lumea academică, obiectul multor sinteze monografice sau, în general, al multor lucrări de amploare; mai degrabă a fost abordat în lucrări specializate găzduite de periodicele științifice dedicate istoriei, teologiei sau studiilor clasice[2]. Publicul interesat va găsi

1. *Apud* Eusebiu de Cezareea, *Vita Constantini*, 2, 27, 1 (trad. de R. Alexandrescu, P.S.B., vol. 14, EIBMBOR, p. 104.
2. Singura monografie, în sens strict, rămâne cea scrisă acum mai bine de un veac de René Pichon, *Lactance: étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin* (Hachette, Paris, 1901). Între cele alte câteva studii de anvergură pot fi menționate, spre exemplu, Antonie Wlosok, *Laktanz und die philosophische Gnosis: Untersuchungen zu Geschichte und Terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung* (Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1960),

informaţii despre Lactanţiu şi opera sa în articole de dicţionar sau enciclopedie, în patrologii sau în istorii ale literaturii latine[1].

Viaţa şi activitatea lui Lactanţiu

Despre Cae(ci)lius Firmianus Lactantius cunoaştem destul de puţine[2]. S-a născut în Africa romană pe la mijlocul secolului al III-lea, însă locul său de origine nu poate fi precizat. Ieronim ne informează că a fost discipolul retorului Arnobius din Sicca Veneria (oraş aflat la circa 150 km sud-vest de Cartagina), un convertit devenit apoi apologet al creştinismului (Hier., *Ep.*, 70, 5, 2). Foarte probabil, Arnobius însuşi era încă păgân în vremea uceniciei lui

---

Vincenzo Loi, *Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico pre-niceno*, Bibliotheca theologica Salesiana Serrie 1: Fontes, (Pas-Verlag, Zürich, 1970), R.M. Ogilvie, *The Library of Lactantius* (Oxford, 1978), Arne Søby Christensen, *Lactantius the historian, an analysis of the De mortibus persecutorum* (Museum Tusculanum Press, Copenhaga, 1980), Michel Perrin, *L'homme antique et chrétien: l'anthropologie de Lactance, 250-325*, Théologie historique (Beauchesne, Paris, 1981) sau Pierre Monat, *Lactance et la Bible : une propédeutique latine à la lecture de la Bible dans l'Occident constantinien*, 2 vol. (Etudes augustiniennes, Paris, 1982). Un valoros tom conţinând studii lactanţiene este Jacques Fontaine şi M. Perrin, *Lactance et son temps: Recherches actuelles* (Beauchesne, Paris, 1978).

1. Cea mai comprehensivă şi valoroasă prezentare sistematică este Antonie Wlosock, „Lactance", în Reinhart Herzog (ed.), *Restauration et renouveau. La littérature latine de 284 à 374 après J.-C.*, Nouvelle histoire de la littérature latine (Brepols, Turnhout, 1993), p. 570. Acestei tratări din perspectiva istoriei literaturii latine i se pot adăuga unele texte incluse în lucrări dedicate literaturii creştine, deci cu ceva mai mare atenţie pentru aspectele religioase/teologice, şi anume Johannes Quasten, *Patrology*, vol. 2 (Spectrum, Utrecht, 1953), pp. 392-410, M. Simonetti şi E. Prinzivalli, *Storia della letteratura cristiana antica* (Roma, 1999), pp. 204-209, şi C. Moreschini şi E. Norelli, *Histoire de la littérature chrètienne antique grecque et latine. De Paul à l'ère de Constantin*, trad. de Madeleine Rousset (Geneva, 2000), pp. 457-465 (v. şi ed. rom. Polirom, Iaşi, 2001). În limba română, vezi şi Ioan Coman, *Patrologie*, vol. 2 (EIBMBOR, Bucureşti, 1985), pp. 180-236.
2. Sursele principale pentru cunoaşterea unor date biografice despre Lactanţiu sunt Ieronim (*Vir. ill.* 80; *Chron.*, A.D. 317; *Ep.*, 70) şi Lactanţiu însuşi (*DI*).

Lactanțiu[1]. După ce a studiat literele și filosofia, ucenicul i-a călcat pe urme maestrului devenind, la rândul său, profesor de retorică, probabil la Cartagina. După mărturia proprie, Lactanțiu nu a profesat ca avocat sau jurist: „Chiar dacă m-am străduit să dobândesc o oarecare ușurință a vorbirii datorită dorinței de a instrui, totuși eu însumi nu am fost elocvent, din moment ce nu am ajuns în for" (*DI*, 3, 13, 12; trad. de Petru Pistol, p. 134). Cu toate acestea, s-a putut presupune, mai ales în lumina preocupărilor sale ulterioare, că, dacă nu a fost un avocat strălucit, totuși practica dreptului nu i-a fost străină, din vreme ce a pregătit avocați care au ajuns apoi persoane importante în administrația imperială[2]. Cândva între anii 290 și 300, Lactanțiu este solicitat de către împăratul Dioclețian ca profesor de retorică creștină la Nicomedia în Bithynia, împreună cu gramaticianul Flavius (Hier., *Vir. ill.*, 80). Într-o zonă dominată de cultura de limbă greacă, majoritatea studenților nicomedieni de retorică latină trebuie să fi fost demnitari sau funcționari ai curții lui Dioclețian. De altfel, Ieronim consideră că tocmai această lipsă de studenți de limbă latină l-ar fi determinat pe retor să scrie mai mult[3].

Este în general acceptat că Lactanțiu s-a convertit în Bithynia (deși, probabil, s-a familiarizat cu creștinismul încă din Africa natală) și că era deja creștin la declanșarea marii prigoane, în anul 303. Este foarte greu de spus dacă această convertire a fost grăbită tocmai de această pricină și dacă s-a petrecut chiar în acele zile. Despre circumstanțele în care se găsea în momentul declanșării prigoanei ne mărturisește el însuși: „Pe când, chemat fiind, predam disciplinele oratorice în Bithynia, cum se întâmpla ca în

1. Simonetti și Prinzivalli, p. 205. Despre Arnobius (și, îndeosebi, legătura sa cu Lactanțiu), a se vedea M. Edwards, „The Flowering of Latin Apologetic: Lactantius and Arnobius", în *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews and Christians*, ed. M. Edwards, M. Goodman și S. Price (Oxford, 1999).
2. După A. Bowen și P. Garnsey, Lactanțiu ar fi putut fi pentru Africa o figură similiară cu cea a lui Libanius din Antiohia: *Lactantius – Divine Institutes*, Translated texts for historians (Liverpool, Liverpool University Press, 2003), p. 2.
3. El era deja autorul unei lucrări intitulate *Banchetul*, scrisă în perioada africană, și al unui poem în hexametri în care își descria călătoria din Africa spre Nicomedia. Din această perioadă datează probabil și *Gramaticianul*, a cărui datare rămâne însă nesigură. Toate aceste trei lucrări, citite de Ieronim, sunt astăzi pierdute.

acelaşi timp să fie nimicit templul lui Dumnezeu, au apărut doi inşi în acelaşi loc, lovind în adevărul care şi aşa zăcea întins la pământ" (*DI*, 5, 2, 2; trad. de Petru Pistol, p. 213)[1]. Lactanţiu se referă deci la faptul că a văzut cu ochii săi începutul prigoanei şi că a participat apoi la lectura publică a scrierilor anticreştine a doi păgâni, un filosof şi un jurist: acestea l-au determinat să intervină, la rândul său. Astfel, „împins de impietatea lor plină de trufie, dar şi de conştiinţa adevărului însuşi – dacă nu chiar de Dumnezeu, după câte se pare –, am luat asupra mea această misiune, ca din toate puterile talentului meu să resping acuzaţiile îndreptate împotriva dreptăţii" (*DI*, 5, 4, 1; trad. de Petru Pistol, p. 217). Identitatea celor doi propagandişti nu este certă decât în ceea ce îl priveşte pe înaltul funcţionar: este vorba de Sossianus Hierocles, guvernator al Bithyniei la vremea aceea, pe care Lactanţiu îl numeşte „autorul şi sfătuitorul executării persecuţiei" (*DMP*, 16, 4). În ceea ce îl priveşte pe filosof, ipoteza identificării cu neoplatonicul Porfir pare lipsită de fundament[2]. Aceste scrieri virulent polemice îi acuzau pe creştini că se află în eroare şi recomandau ferm forţarea întoarcerii lor la cultul zeilor. Lactanţiu decide să li se opună, considerând educaţia tinerilor în spiritul adevărului creştinismului superioară instruirii în arta cuvintelor goale: „Misiunea aceasta se cuvine a fi apreciată ca mult mai bună, mai folositoare, mai vrednică de cinste decât aceea a oratoriei, în care noi, aflându-ne de mult timp, i-am modelat pe tineri nu pentru virtute, ci mai curând în vederea unei viclenii iscusite" (*DI*, 1, 1, 8; trad. de Petru Pistol, 24). Deşi din acest pasaj s-ar putea crede că Lactanţiu a ales să renunţe din proprie iniţiativă la funcţia sa de profesor de retorică latină, datorită unei chemări imperative spre această misiune superioară de a apăra creştinismul persecutat, acest fapt nu este întru totul cert. Pare mai verosimil ca Lactanţiu să fi fost mai întâi victima edictului despre care el însuşi mărturiseşte: „A doua zi, s-a afişat un edict prin care se prevedea că adepţii religiei creştine sunt excluşi din toate funcţiile şi demnităţile oficiale, că sunt pasibili de tortură, oricare le-ar fi statutul şi treapta socială" (*DMP*, 13, 1). Lactanţiu s-ar fi putut regăsi în această situaţie numai în cazul în care era deja convertit la creştinism. Oricum, nu se poate preciza cu certitudine nici

1. Pentru declanşarea prigoanei la 23 februarie 303, vezi şi *De mortibus persecutorum* (*DMP*), 12, 1.
2. T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Mass., Londra, Harvard University Press, Cambridge, 1981), pp. 164-167.

momentul convertirii sale, nici legătura cauzală între convertire şi declanşarea prigoanei sau încheierea carierei sale la curtea lui Diocleţian[1]. Renunţarea la activitatea de profesor, forţată sau nu, a fost cauza unor grave lipsuri materiale, deoarece activitatea scriitoricească nu era rentabilă[2]. Primele sale scrieri din această perioadă, de după 303, au fost lucrări de apologetică creştină: *Despre opera creatoare a lui Dumnezeu* (303 sau 304, în care adeziunea la creştinism nu este totuşi explicită) şi, mai ales, *Instituţiile divine* (304-313). Din aceeaşi perioadă datează, cel mai probabil, poemul cripto-creştin *Despre pasărea Phoenix* (303-304)[3].

Există numeroase incertitudini privind cursul vieţii lui Lactanţiu după 303. Astfel, este greu de spus unde şi-a petrecut anii de prigoană (în care a şi scris *Instituţiile*) – dacă a rămas în Nicomedia (sau în împrejurimi)[4] sau dacă s-a refugiat în Italia[5], Galia sau chiar Africa[6], ulterior întorcându-se la Nicomedia[7]. În orice caz, el pare să fi fost martor al promulgării edictului de toleranţă al lui Galerius la Nicomedia, în aprilie 311 (*DMP*, 35, 1-2)[8], şi al intrării în oraş a împăratului Licinius după victoria împotriva lui Maximinus Daza, urmată de „Edictul de la Milano" (*litterae Licinii*), în iunie 313 (*DMP*, 48, 2). La sfârşitul aceluiaşi an, după toate probabilităţile,

1. În cazul în care Lactanţiu nu a fost afectat imediat de edict, el a putut fi victima interzicerii elocinţei de către Galerius (*DMP*, 22, 4).
2. Am urmat cronologia operelor după Wlosock, pp. 429-430, cu excepţia celei de-a doua ediţii din *DI*, al cărei *terminus ante quem* este fixat acum în august 314, cu mult mai devreme decât se considera de obicei (324); vezi Elizabeth DePalma Digeser, „Lactantius and Constantine's Letter to Arles. Dating the Divine Institutes", în *Journal of Early Christian Studies* 2, nr. 1 (1994).
3. Pentru detalii privind opera, vezi subcapitolul următor.
4. Ştim că aici se afla încă în anul 305: *DI*, 5, 11, 15.
5. Bowen şi Garnsey, în *Lactantius – Divine Institutes*, 3.
6. T.D. Barnes, unul dintre cei mai atenţi cercetători ai detaliilor perioadei constantiniene, pledează pentru permanenţa lui Lactanius în Africa în perioada 305-308/309 şi pentru întoarcerea în Nicomedia abia în 313: Barnes, p. 13 (vezi şi notele). Majoritatea argumentelor se referă la circumstanţele redactării şi la conţinutul lucrării *Instituţiile divine*.
7. Christensen, *op. cit.*, p. 24, spre exemplu, nu consideră că există destule argumente pentru acest exil. Această opinie este îmbrăţişată şi de Wlosock, p. 429; Moreschini şi Norelli, *op. cit.*, p. 458, o consideră foarte probabilă.
8. Dacă nu cumva, aşa cum presupune Barnes, referirea la eliberarea lui Donatus nu înseamnă că Lactanţiu a fost martor ocular, ci doar că ştia din auzite, poate chiar de la Donatus însuşi.

Lactanţiu începe să scrie *De mortibus persecutorum*, lucrare pe care o va termina, se pare, în Apus, la Treviri, la curtea occidentală a împăratului Constantin, spre jumătatea anului 316. După mărturia lui Ieronim, Lactanţiu fusese chemat de împărat, „la adânci bătrâneţi", să-i fie profesor fiului său Crispus (*Vir. ill.*, 80; *Chron.*, A.D. 317). Nu se ştie nici anul în care Lactanţiu a ajuns în Apus. Este acceptat, în general, intervalul 314-315, deşi nu e exclus ca retorul latin să fi ajuns în Galia încă din 310 (cu o scurtă revenire la Nicomedia)[1]. Din această perioadă datează o revizuire a *Instituţiilor divine*, lucrare care trebuia să includă în a doua sa ediţie câteva dedicaţii panegirice adresate lui Constantin. În ultimii ani ai vieţii a mai scris *Despre mânie* (cca 316) şi un *Epitome*, o versiune abreviată a *Instituţiilor* (cca 320). Lactanţiu a murit cel mai probabil în 325.

Scrierile lui Lactanţiu

Merită discutat în ce măsură opera lui Lactanţiu a fost apreciată şi considerată autoritativă în Antichitatea târzie, mai ales dacă facem abstracţie de admiraţia lui Ieronim, care este principalul referent al operei sale. Faptul că îndeosebi *Instituţiile* au fost admirate pentru elocinţă şi reeditate în timpul Renaşterii nu presupune neapărat o bună apreciere în posteritatea imediată[2]. Consider că penuria de referinţe contemporane vorbeşte de la sine. Cu toate acestea, puţini pun la îndoială actualitatea operei sale în contextul istoriei creştinismului în perioada de tranziţie de la Antichitatea clasică la epoca romană postniceeană. Astfel, cred că se poate spune că opera lactanţiană, izvorâtă din mediul proxim împăraţilor, a avut un succes deosebit, dar de scurtă durată.

În mod fundamental, Lactanţiu şi-a propus ca scrierile sale – îndeosebi cea principală, *Instituţiile* – să îndeplinească o funcţie

1. Opinia conform căreia Lactanţiu ar fi venit în Galia numai după ce Crispus fusese numit *Caesar* (*Chron.*, A.D. 317) pare a fi cea mai puţin probabilă.
2. Consider că sunt exagerate aprecierile lui Bowen şi Garnsey, în *Lactantius – Divine Institutes*, 4. Influenţa lui Lactanţiu a putut fi observată la autori precum Lucifer de Cagliari, Prudentius, Zenon al Veronei, Sedulius Scotus sau Isidor de Sevilla; vezi Samuel Brandt şi G. Laubmann (eds.), *Opera omnia; accedunt, Carmina eius quae feruntur; et, L. Caecilii qui inscriptus est De mortibus persecutorum liber*, 2 vol., Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum (F. Tempsky, Vindobonae, 1890), 2, pp. 269-278.

apologetică. Elocința frazei este talentul său cel mai pregnant și îl apropie de un orator de talia lui Cicero, fapt subliniat nu o dată de Ieronim, care îl considera cel mai elocvent om al vremii (*Chron.*, A.D. 317), declarându-se impresionat de forța cuvântului său împotriva păgânilor (*Ep.*, 58, 10; 22, 30). Ieronim nu are totuși numai cuvinte de laudă pentru Lactanțiu: în vreme ce apreciază, în tonuri superlative, capacitatea sa de a se opune cu putere credinței tradiționale a romanilor, el regretă explicit că maniera prin care autorul expune credința creștinilor nu este cea mai adecvată (*Ep.*, 58, 10). Critica lui Ieronim este îndreptată mai degrabă spre metodologia lactanțiană (definită la folosirea exagerată a autorilor clasici, precum Vergilius, în prezentarea credinței creștine), decât către teologia sa deficitară[1].

Dincolo de excelența stilului, se poate spune că opera lui Lactanțiu este recapitulativă și, în esență, relativ lipsită de profunzime. Filosofia îi este „cunoscută", practic, doar prin Cicero. Pare chiar a fi avut și mai puține lecturi din autorii creștini. Este mai ales surprinzător cât de puțin folosește Lactanțiu Scripturile creștine, îndeosebi cărțile Noului Testament[2]. Critica modernă a remarcat și a subliniat teologia sa defectuoasă, dar s-au găsit totuși întotdeauna circumstanțe atenuante pentru acest scriitor laic preniceean, de bună formație clasică, dar insuficient ancorat în Scripturi. Lactanțiu nu ezită să se plaseze în descendența apologeților creștini de dinaintea lui, și o face într-o manieră critică: fiind de părere că Tertulian fusese prea obscur și că Ciprian utilizase prea mulți termeni creștini pentru a putea să atragă și să păstreze cititori dintre necreștinii cultivați (*DI*, 5, 1, 23; 26), se decide să abordeze modalitatea ce i se părea potrivită pentru eficientizarea dialogului. La loc de cinste în această

1. Vezi M. Perrin, „Jérôme, lecteur de Lactance", în Yves-Marie Duval (ed.), *Jérôme entre l'Occident et l'Orient* (Paris, 1988). Pentru o discuție privind posibilele implicații ale criticii lui Ieronim (în raport și cu Augustin de Hippona), vezi Lactanțiu, *Divinae Institutiones*, 4-5. Augustin îl enumeră pe Lactanțiu printre cei pe care îi aprecia pentru că, după convertire, puseseră cultura lor clasică în slujba creștinismului (*Doct. chr.*, 2, 40, 61). Aceasta poate sugera, eventual, aprecierea pe care autorul *Cetății lui Dumnezeu* o arată unui precursor în domeniul „teologiei istoriei". Pentru o discuție privind legătura între Lactanțiu și Augustin, cu referire la „teologia politică", vezi Peter Garnsey, „Lactantius and Augustine", în Alan K. Bowman (ed.), *Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World* (Oxford University Press, Oxford, 2002).

2. Vezi *Biblia Patristica*, II, și critica lui Monat, 20-22, cu notele în vol. II, pp. 10-11

întreprindere s-a aflat folosirea unui stil ales, similar oratorilor de altădată, precum Seneca sau Cicero, caracterizat de claritatea expunerii şi lipsa neologismelor creştine. Predominanţa referinţelor la monumentele literare clasice („păgâne")[1] este parte esenţială a „genului" literar lactanţian, a acestui program de evanghelizare a celor culţi. Spre deosebire însă de cei care, precum scriitorii de limbă greacă Iustin Martirul sau Clement Alexandrinul, încercaseră integrarea valorilor clasice şi îndeosebi a filosofiei greceşti în creştinism, Lactanţiu le va evita considerându-le fructe ale înţelepciunii umanităţii căzute ce nu pot da mărturie despre Adevăr, care a fost revelat de Dumnezeul unic[2]. Prin aceasta, Lactanţiu se prezintă mai degrabă ca un scriitor roman de factură iudeo-creştină, refractar „Atenei", asemenea lui Tertulian. În mod esenţial, Lactanţiu conexează *religio* cu *sapientia*, creştinismul fiind prezentat tocmai ca formă de înţelepciune (şi, deopotrivă, cale a dreptăţii) necesară pentru obţinerea binelui suprem, care este viaţa veşnică.

Între ideile filosofico-teologice recurente în opera sa, aceea de *providenţă divină* ocupă un loc central, în special în *Despre moartea persecutorilor* (în sensul aplicării justiţiei retributive). Este vorba mai degrabă de o providenţă ce acţionează, pe de o parte, la nivel înalt, iar pe de alta, la nivelul cetăţii pământeşti (viz. imperiul ca altar al virtuţii), decât de o activitate haricã şi mântuitoare în viaţa creştinilor şi a oamenilor în general[3]. Creştinismul este prezentat păgânilor ca religie naturală a celor victorioşi. Nu trebuie trecute cu vederea, desigur, diferenţele de ton dintre momentul redactării lucrărilor *Instituţiile divine* şi *Despre opera creatoare a lui Dumnezeu*, pe de o parte, şi cel al redactării operei *Despre moartea persecutorilor*, scrisă după sfârşitul prigoanei, pe de alta. Diferenţele se remarcă în special în revalorizarea actului de drept, cu referire la virtutea care, din mediu strict privat şi religios, pătrunde în mediul public.

Dintre opiniile teologice heterodoxe se remarcă dualismul, neacceptarea divinităţii Sfântului Duh şi hiliasmul. În opoziţie cu

1. Precum Cicero, Seneca sau Vergiliu, dar şi texte din literatura hermetică sau oraculară.
2. Simonetti şi Prinzivalli, p. 208; vezi şi I. Coman, „Despre înţelepciune, filosofie şi religie la scriitorul patristic Lactanţiu", în *Probleme de filosofie şi literatură patristică* (Bucureşti, 1995).
3. Quasten observa: „he defines Christianity only as a kind of popular morality... his ethical demands are based more on philosophy than on religion".

magistrul său Arnobius, Lactanţiu acceptă creaţionismul şi crede în nemurirea esenţială (naturală) a sufletului.

Opera lui Lactanţiu, deşi compilatoare şi destul de puţin creativă, a umplut în epocă un gol, constituindu-se într-un mesaj apologetic creştin adresat necreştinilor cultivaţi, scris într-un limbaj comun adversarilor, pe un ton persuasiv. Vom prezenta în continuare principalele opere ale autorului.

Lactanţiu şi-a redactat prima lucrare în 303-304, sub titlul *De opificio Dei* (*Despre opera creatoare a lui Dumnezeu*), cu scopul de a arăta că perfecţiunea corpului uman nu poate reflecta altceva decât un plan şi realizarea lui de către divinitate. Având drept ghid *De re publica* a lui Cicero şi fiind cu totul lipsită de referinţe biblice, este dificil să apreciem în ce măsură această lucrare poate fi considerată creştină[1]. În încheiere, autorul promite o expunere mai largă orientată împotriva filosofilor, adică a celor care denaturează adevărul.

Alcătuită în anii 304-313, *Divinae Institutiones* (*Instituţiile divine*) este cea mai importantă scriere a lui Lactanţiu, fiind în acelaşi timp prima încercare de expunere a credinţei creştine în limba latină. În cele şapte cărţi ale acestui opus apologetic este demonstrată falsitatea credinţelor religioase „păgâne" şi, în acelaşi timp, este expusă credinţa adevărată şi mântuitoare a creştinilor, ca răspuns la persecuţiile imperiale şi la pamfletele anticreştine din acea vreme şi de oricând. Autorul începe prin a demonstra, în primele două cărţi, absurditatea credinţei în zeii tradiţionali (accentuând necesitatea unei religii monoteiste); în a treia carte expune erorile filosofiei „păgâne" şi pericolul în care se găsesc cei care o urmează. În cartea a patra se arată că adevărata înţelepciune vine pe calea revelaţiei divine a Fiului lui Dumnezeu, dreptul Judecător; pentru aceasta, Lactanţiu foloseşte unele citate biblice din Vechiul Testament. Cartea a cincea este dedicată „Dreptăţii": reinstaurată de venirea lui Hristos în lume, aceasta are la bază adevărata *pietas* (nu cea a „păgânilor") şi egalitatea dintre oameni. Cartea a şasea o continuă pe precedenta în domeniul moralei, arătând cum respectul pentru legea divină este adevărata datorie faţă de Dumnezeu (*religio*), iar iubirea este datoria fundamentală faţă de semeni (*humanitas*). Lucrarea se încheie, firesc, cu descrierea fericirii veşnice promise la sfârşitul lumii, când va începe

1. Lipsa referinţelor la creştinism poate fi eventual explicată prin climatul dificil din timpul prigoanei imperiale, aflată atunci în plină desfăşurare (Wlosock, p. 435).

împărăţia celor o mie de ani, urmată de instaurarea definitivă a domniei lui Dumnezeu[1]. Deşi invită la o comparaţie cu *De principiis*, *Divinae Institutiones* nu are nici forţa, nici profunzimea operei lui Origen[2]. Având în vedere un public format din intelectuali „păgâni", Lactanţiu foloseşte un limbaj şi o serie de referinţe familiare acestora. Sursele utilizate sunt, în proporţie covârşitoare, autorii clasici de limbă latină: Cicero, Vergilius, Lucretius sau Seneca. Foloseşte, de asemenea, unele pasaje biblice – pe care le cunoaşte prin intermediul lucrării Sf. Ciprian, *Ad Quirinium* –, însă doar acolo unde este absolut necesar, adică atunci când tratează tema revelaţiei. De asemenea, se foloseşte de texte hermetice (Hermes Trismegistos) şi oraculare (*Cărţile Sibiline*). Dintre autorii creştini, pare să-i cunoască doar pe unii scriitori bisericeşti de limbă latină: Minucius Felix, Tertulian şi Ciprian.

Lactanţiu a alcătuit personal o versiune abreviată a operei *Divinae Institutiones*, cunoscută ca *Epitome divinarum institutionum*; lucrarea nu este însă o simplă versiune excerptată, ci o ediţie, pe de o parte abreviată, iar pe de alta, adăugită şi emendată, publicată în jurul anului 314, la solicitarea unui anumit „frate" Pentadius. Astfel, lucrarea are şi o valoare în sine, datorită modificărilor şi clarificărilor operate mai ales în secţiunile privind monoteismul creştin sau filosofia „păgână".

Probabil tot în această perioadă – în care a apărut, de altfel, şi *Despre moartea persecutorilor*, de care ne vom ocupa, pe larg, mai departe – Lactanţiu publică un tratat intitulat *De ira Dei* (*Despre mânia lui Dumnezeu*). În paginile sale este respinsă învăţătura epicureică despre un Dumnezeu inert, care nu se interesează de treburile omeneşti, ca şi învăţătura stoicilor care credeau într-un Dumnezeu bun care nu se poate mânia. Lactanţiu expune credinţa sa într-un Dumnezeu care pedepseşte, deoarece, iubind binele, urmează în mod firesc că urăşte, în acelaşi timp, răul. Demnitatea omului presupune astfel frica mântuitoare de Dumnezeu şi de judecata Sa.

O ultimă scriere care merită menţionată este poemul alegoric *De ave Phoenice* (*Despre pasărea Phoenix*), atribuit, în general, lui Lactanţiu, pe baza unei mărturii destul de târzii a Sfântului

1. Lucrarea ne-a parvenit în două ediţii: prima, mai scurtă, iar a doua, mai lungă, conţinând atât adăugiri de inspiraţie dualistă (*DI*, 2, 8, 6; 7, 5), cât şi dedicaţii către împăratul Constantin.
2. Quasten, p. 398.

Grigorie de Tours, dar şi, mai ales, a cercetărilor stilistice[1]. Citit în cheie creştină, pe linia unei tradiţii care urcă până la Clement Romanul şi Tertulian, Phoenixul lactanţian apare ca un simbol al Mântuitorului înviat şi ca imagine eshatologică a creştinului care a biruit moartea.

Opera lactanţiană cuprindea şi alte lucrări, astăzi pierdute, dar care sunt menţionate de Ieronim (*Vir. ill.*, 80), precum şi numeroase scrisori[2].

De mortibus persecutorum

Preliminarii. Scopul lucrării

Opera tradusă în acest volum cuprinde o inventariere subiectivă a modului cumplit şi nedemn în care şi-au găsit sfârşitul o serie de împăraţi romani prigonitori ai creştinilor, suferind pedeapsa dreptei judecăţi a lui Dumnezeu, unicul suveran al lumii. Deşi, la prima vedere, *DMP* pare o lucrare istorică, trebuie menţionat de la început că Lactanţiu nu a intenţionat să scrie o istorie *per se*, ci o apologie a credinţei în Dumnezeul unic şi adevărat, prezent în istorie. Astfel, autorul nu face o istorie narativă a persecuţiilor, ci scoate în evidenţă – folosind mai degrabă pana pamfletarului decât pe cea a istoricului – moartea tiranilor care, departe de a se bucura de favorul divin necesar guvernării imperiului, au păcătuit grav atunci când i-au acuzat pe creştini de impietate. Dimpotrivă, soarta lor cumplită dovedeşte că *iustitia* este împărţită numai de Dumnezeu[3], Care îi conduce spre victorie pe împăraţii care se arată binevoitori faţă de creştini şi îi protejează pe aceştia de nedreptăţi.

În vreme ce, datorită situaţiei incerte a creştinilor din imperiu, apologeţii de până la el, precum Tertulian, nu putuseră proclama judecata aspră a Providenţei în lumea aceasta, proiectând-o în timpuri eshatologice, Lactanţiu se află, la momentul scrierii *DMP*, în situaţia mult mai fericită de a demonstra acţiunea unui Dumnezeu suveran prin prezentarea modului în care prigonitorii şi-au primit pedepsele cuvenite impietăţii lor. Retorul latin foloseşte aici un

1. E posibil totuşi ca textul să fie unul necreştin.
2. Pentru lista acestor lucrări şi referinţe la unele fragmente conservate, vezi Wlosock, pp. 455-456.
3. Pentru Lactanţiu, zeii tradiţionali sunt îngeri căzuţi (*DI*, 2, 17).

motiv comun deopotrivă lumii greco-romane şi celei iudeo-elenistice, prin care se arată cum opoziţia faţă de legea divină este pedepsită încă din această viaţă[1]. Acestor chipuri de *adversarii Dei*, care, din cauza nelegiuirilor săvârşite, nici măcar nu mai pot fi consideraţi romani, ci barbari, le sunt opuse portretele unor împăraţi buni, care primesc harul de a lupta împotriva faptelor persecutorilor şi, în general, de a triumfa[2].

Astfel, în viziunea lui Lactanţiu, autor clasic şi creştin şi, probabil, primul teolog al istoriei, există împăraţi răi şi împăraţi buni[3]. Dacă această dihotomie poate fi catalogată, din punct de vedere filosofic, ca o judecată lipsită de mari calităţi, din pricina folosirii unui principiu al coerciţiei şi retributivităţii circumscris exclusiv acestei lumi, ea este cu totul folositoare unei viziuni politice prin care autorul încearcă să arate auditoriului păgân, dar şi creştin – după victoriile lui Constantin şi Licinius din 312-313 – că interesele imperiului şi cele ale Bisericii nu sunt divergente, ci coincid[4].

Înainte de a detalia conţinutul lucrării, vom nota, cu privire la metodologia autorului, că, deşi *DMP* contribuie, fără îndoială, la cunoaşterea multor aspecte care ţin de istoria imperială sau a Bisericii, ea trebuie citită având mereu în vedere intenţia apologetică, lipsită de neutralitate (pe alocuri chiar propagandistică), a lui Lactanţiu. Numai astfel se poate obţine o detaşare care să permită înţelegerea unora dintre opţiunile autorului sau a vehemenţei unor afirmaţii[5].

---

1. Găsim exemple în numeroase surse, de la Herodot la Ammianus Marcellinus, ca şi în *2 Macabei* sau chiar în Noul Testament (*Fp.* 12, 1-23); vezi Moreau, pp. 60-64; Jean Rougé, „Le de mortibus persecutorum, 5e livre des Macchabées?", în *Studia patristica*, 12.1 (Akademie Verlag, Berlin, 1975).
2. Dacă imaginea acestei contrapuneri, realizată mai ales prin descrierea lui Constantin, este încă doar schiţată de Lactanţiu, ea va suferi îngroşări considerabile în opera lui Eusebiu, unde se fac analogii cu Moise şi chiar cu Hristos.
3. Teoria nu se poate verifica în toate cazurile, după cum observa Moreau, p. 56: împăraţi execrabili precum Commodian sau Heliogabalus s-au arătat toleranţi faţă de creştinism, iar împăraţi cu o bună reputaţie precum Traian, Hadrian, Marcus Aurelius sau Septimius Severus au aprobat, într-o măsură mai mică sau mai mare, luarea de măsuri împotriva creştinilor. Pentru selecţia operată de Lactanţiu, vezi mai jos.
4. Vezi Moreau, pp. 56-57.
5. Pentru genul lucrării şi, mai ales, dificultăţile subsumării genului *historia*, vezi Christensen, pp. 18-20.

Text, autor, datare

DMP ne-a parvenit sub titlul *Ad Donatum confessorem de mortibus persecutorum* într-un singur manuscris din secolul al XI-lea (aflat, în anumite locuri, într-o stare de degradare avansată), cunoscut sub numele de *Codex Colbertinus*, Paris, Lat. 2627. Autorul menţionat în codex este Lucius Caecilius, iar identificarea sa cu Lactanţiu a fost făcută de primul editor, Etienne Baluze, pe baza mărturiei lui Ieronim, potrivit căreia Caecilius Firmianus Lactantius ar fi scris o lucrare cu titlul *De persecutione, librum unum*. Au existat încă de la descoperirea manuscrisului voci care au contestat paternitatea lactanţiană, pe baza presupuselor diferenţe de limbaj, stil sau metodă dintre *DMP* şi lucrările considerate autentice[1]. Astăzi, însă, se acceptă în general că Lactanţiu este autorul acestui text.

Lucrarea este dedicată mărturisitorului Donatus, care poate fi acelaşi cu cel căruia îi este dedicată *De ira Dei*, şi a fost alcătuită între toamna anului 313 (sau iarna lui 314) şi vara lui 316[2]. Locul redactării este dificil de stabilit, dar intervalul cronologic şi referirile favorabile la politica lui Licinius ne permit să presupunem că *DMP* a fost începută în Răsărit, în Bithynia, şi finalizată în Apus, în Galia, unde Lactanţiu fusese chemat de Constantin pentru a-i fi preceptor fiului său Crispus[3].

Care sunt persecutorii?

Deşi Lactanţiu face, în primele capitole, o investigare rapidă a trecutului, se poate observa fără dificultate că interesul său principal este descrierea situaţiei recente, a persecutorilor din cadrul primei tetrarhii. Pentru scurta inventariere a prigonitorilor din

1. Vezi Moreau, pp. 22-33; Creed, pp. XXIX-XXXIII.
2. Interval obţinut prin datarea unor evenimente menţionate de Lactanţiu şi identificarea lor ca *terminus post quem* şi *terminus ante quem*; vezi T.D. Barnes, „Lactantius and Constantine", în *The Journal of Roman Studies*, 63 (1973); Christensen, pp. 21-23. O datare mai târzie, spre 320, fusese susţinută, între alţii, de Moreau, pp. 34-37 (anii 318-321).
3. Datarea târzie, preferată odinioară de cercetători, generase ideea că *DMP* a fost o lucrare scrisă exclusiv la curtea din Galia a lui Constantin. Această convingere i-a determinat pe unii învăţaţi să privilegieze lectura în cheie propagandistică.

vechime, autorul se foloseşte de opera lui Suetonius (pentru moartea lui Domiţian), dar şi de alte surse, pe care nu le putem identifica, pentru istoriile lui Decius, Valerian sau Aurelian[1]. Selecţia prigonitorilor care au precedat persecuţia diocleţiană este, pe alocuri, dificil de înţeles, deoarece este evident că nu a contat doar relaţia acestora cu creştinii[2]. Atitudinea filosenatorială a lui Lactanţiu a putut genera o alegere în funcţie de relaţia pe care împăraţii au avut-o cu Senatul; la fel, caracterul local al unora dintre persecuţii nu putea îndeplini, putem presupune, toate condiţiile ideii conducătoare a *DMP*[3]. De asemenea, modul concret în care împăraţii au murit (violent sau nu) l-a putut determina pe Lactanţiu să aleagă între un împărat sau, dimpotrivă, altul.

Conţinutul

După prologul introductiv (1), *DMP* descrie pe rând morţile lui Nero, Domiţian, Decius, Valerian şi Aurelian (2-6)[4]. Nero a fost un tiran, în timpul domniei căruia au fost ucişi Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel; de aceea, nu i se mai ştie nici măcar mormântul. Domiţian, care avusese îndrăzneala să pretindă să fie numit *dominus et deus*, a fost pedepsit pentru prigoana creştinilor prin aceea că a sfârşit

1. Pentru *DMP*, 2-6, nu este exclus ca Lactanţiu să nu fi folosit, în fapt, surse scrise, ci să fi transmis, pur şi simplu, unele informaţii cunoscute intelectualilor din vremea sa.
2. Dacă nu cumva reflectă doar graba redactării unor capitole introductive adăugate materialului de bază (Moreau, p. 48), e posibil ca Lactanţiu să fi urmat în selecţia sa un plan conform căruia trebuiau să aibă loc şapte persecuţii, dintre care ultima să fi fost cea a Antihristului. Numerele 6, 7, 9 sau 11 se întâlnesc la mai mulţi scriitori bisericeşti (dintre care Commodian îi era în mod evident cunoscut lui Lactanţiu). Selecţia trebuia limitată drastic, astfel încât împăraţi asociaţi, într-un fel sau altul, cu persecuţia creştinilor nu au fost incluşi: Traian, Marcus Aurelius, Septimius Severus, Maximin Tracul. Vezi Moreau, pp. 48-49; Hervé Inglebert, *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome: histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*, Collection des études augustiniennes. Série Antiquité (Institut d'études augustiniennes, Paris, 1996), p. 133. Cei şase aleşi sunt Nero, Domiţian, Decius, Valerian, Aurelian şi trei dintre membrii tetrarhiei, luaţi împreună.
3. *Ibidem*, pp. 133-134.
4. Pentru descrierea conţinutului, mă ghidez, în general, după diviziunea propusă de Wlosock, pp. 448-450.

asasinat, Senatul sancționându-l cu *damnatio memoriae*. Numai după o lungă perioadă (96-249 d.Hr.), Lactanțiu identifică următorul împărat persecutor în persoana lui Decius, o „creatură abominabilă", care moare pe câmpul de luptă și rămâne neîngropat, pradă fiarelor sălbatice. Valerian, următorul prigonitor, a fost luat captiv de perși în 260 și a trăit în sclavie, spre batjocura numelui de roman. Aurelian încheie lista prigonitorilor din vechime. Moartea sa, în urma unui asasinat, este dată drept pildă, deși persecuția sa este discutabilă, deoarece a rămas doar la stadiul de intenție.

În continuare, Lactanțiu intră pe un teritoriu mult mai familiar (anii 303-311), pe care îl va expune în detaliu. Capitolele 7-9 conțin scurte introduceri ale fiecăruia dintre cei trei persecutori din cadrul primei tetrarhii: Dioclețian, Maximian Herculius și Maximian Galerius. În capitolele 10-16 este descrisă planificarea persecuției de către Galerius, declanșarea acesteia la Nicomedia și extinderea în restul provinciilor, cu excepția celor controlate de Constantius Chlorus; de asemenea, mărturisitorul Donatus este lăudat pentru tăria sa în credință. Secțiunea următoare (capitolele 17-23) descrie decăderea și abdicarea lui Dioclețian, în paralel cu ridicarea nemilosului Galerius la rangul de Augustus și a lui Maximinus Daza la cel de *Caesar*, în defavoarea lui Constantin. Urmează descrierea încercărilor de uzurpare ale lui Constantin și, apoi, Maxentius, în Apus, eșecul reacției militare a lui Galerius împotriva lui Maxentius, dar și descrierea sfârșitului rușinos al lui Maximian Herculius, primul dintre tetrarhii persecutori care a murit (capitolele 24-30).

Capitolele 31-35 descriu declinul lui Galerius, care sfârșește în chinuri din cauza unui cancer la intestine (*cf. 2Mac.*, 9,1-29), nu înainte însă de a promulga un edict de toleranță în favoarea creștinilor (transmis întocmai de Lactanțiu – capitolul 34). Este urmat de Maximinus Daza, care, după anexarea Bithyniei, continuă persecuția creștinilor și guvernează, în general, într-un mod cu totul arbitrar și plin de excese (capitolele 36-40). Datorită, în principal, tratamentului rău aplicat de Daza fiicei sale Valeria, Dioclețian moare în chinuri, disperat și copleșit de sentimentul neputinței (capitolele 41-42). Capitolele 43-49 cuprind mai întâi o descriere a înfrângerii lui Maxentius de către Constantin, în 312, la Pons Milvius. Chiar dacă Maxentius nu este un persecutor, acesta este prezentat ca dușman al Senatului Romei și al lui Constantin, care luptă pentru Roma și pentru cauza creștină. Daza, care, conform lui Lactanțiu, îi jurase lui Jupiter „că va nimici, în cazul în care va ieși învingător, numele creștinilor și îi va stârpi din rădăcină" (46, 1),

este înfrânt într-o bătălie pe care o angajase împotriva soldaţilor lui Licinius, care se rugaseră în prealabil la *Summus Deus*. Daza moare în chip similar lui Galerius, fiindu-i dat să-l vadă pe Dumnezeul pe care Îl persecutase, cu câteva clipe înainte de a-şi da sfârşitul în chinuri groaznice (49, 5-7). De cealaltă parte, la Nicomedia, Licinius emite o circulară prin care se acordă libertate practicilor creştine, transmisă ca atare de Lactanţiu (48, 2-12).

Lucrarea se încheie cu inventarierea unei serii de execuţii ordonate de Licinius cărora le-au căzut victimă membri ai familiilor foştilor adversari politici (50-51). Epilogul invită la celebrarea prin rugăciune a triumfului lui Dumnezeu împotriva persecutorilor, după zece ani, pentru ca pacea obţinută să dăinuiască în veci.

Vom prezenta în continuare câteva dintre caracteristicile definitorii ale *DMP*.

Citatele din Vergiliu: al doilea scop al *DMP*

Un aspect deosebit de interesant şi, multă vreme, neobservat de cei care au cercetat *DMP* este prezenţa unor citate din opera lui Vergilius, perfect mascate în textul lactanţian, aşadar recognoscibile, după ritm şi măsură, doar de cititorul cu o educaţie aleasă. Dacă este destul de puţin probabil ca, astăzi, cititorul să poată recunoaşte pasajele vergiliene, ele erau, fără îndoială, destul de uşor de recunoscut de către publicul intelectual căruia i se adresa, în epocă, *DMP*, mai ales că este vorba de citate dintr-un text arhicunoscut, şi anume *Eneida*. Ne interesează, desigur, scopul prezenţei lor nesemnalate în text, în locuri deloc întâmplătoare[1].

Primul citat vergilian este preluat din *Eneida*, 4, 169 („ziua aceea-nceputul pieirii şi-al nenorocirii"; trad. de N. Ionel, 155) şi introdus în *DMP*, 12, 1, acolo unde este descrisă declanşarea persecuţiei, la *Terminalia* din anul 303 d.Hr. Trimiterea la relaţia culpabilă dintre regina Didona şi Aeneas în urma adăpostirii în grotă în timpul furtunii, care va duce la ura şi apoi suicidul reginei, expune păcatul duşmanilor Romei, Diocleţian şi Galerius. În *DMP*, 16, 2 sunt comparate chinurile suferite de cei persecutaţi

1. Pentru comparaţie, să remarcăm că, pentru citatele din *Cărţile Sibiline*, Lactanţiu oferă referinţe. Pentru analiza textelor vergiliene, vezi R.G. Tanner, „The Aim of Lactantius in the *Liber de mortibus persecutorum*", în *Studia Patristica*, 18, ed. E.A. Livingstone (1982) (orig. 1979); Christensen, pp. 34-41.

cu osândele celor din Hades (*Eneida*, 6, 625-627). În *DMP*, 30, 5, persecutorul Maximian este comparat cu regina Didona, amândoi suicizi şi putând fi consideraţi, deopotrivă, duşmani ai Romei (*Eneida*, 6, 471). Suicidul prin spânzurare este conturat cu ajutorul unui al doilea fragment, preluat din *Eneida*, 12, 603. *DMP* 33 conţine, din nou, două citate, cu privire la agonia lui Galerius. Primul descrie o boală incurabilă de care suferă animalele (*Georgicele*, 3, 549-550), care poate fi asemănată cu boala adusă de crimele persecuţiilor. Al doilea trimite la sacrificiul lui Laocoon, preot al lui Neptun, care denunţă înşelăciunea calului troian (*Eneida*, 2, 222-224). Probabil că Lactanţiu a încercat să facă aici o paralelă cu mărturisirea adevărului de către Galerius, odată cu emiterea edictului de toleranţă[1]. În sfârşit, *DMP* 44, care descrie lupta lui Constantin cu Maxentius la Pons Milvius, conţine trei citate din *Eneida*. Scopul referirii la *Eneida*, 2, 59-62 (făcând aluzie, probabil, la Constantin) şi *Eneida*, 11, 832 (Maxentius) este neclar[2]; folosirea textului din *Eneida*, 10, 757 face o evidentă paralelă cu încleştarea dintre troieni şi latini: „Biruitori şi înfrânţi, însă nu ştiu ce-i fuga nici unii" (trad. de N. Ionel, p. 475).

Identificarea şi înţelegerea acestor pasaje a permis formularea următoarei ipoteze, perfect imaginabile: Lactanţiu foloseşte bine-cunoscuta imagine a venirii lui Aeneas în Italia pentru a ilustra modelul în care istoria evenimentelor dintre 303 şi 312 poate fi, sau trebuie să fie, considerată legenda de formare a statului roman creştin[3].

Eusebiu despre morţile persecutorilor

Dacă pentru Lactanţiu este esenţial să ia notă despre modul în care au murit prigonitorii creştinilor din vechime, pentru a arăta semnele judecăţii lui Dumnezeu, marele istoric bisericesc Eusebiu al Cezareei nu se arată interesat de o investigaţie similară, cu toate că, desigur, este preocupat de acţiunile lor persecutorii[4]. Astfel, deşi

1. Christensen, p. 40.
2. Tanner, pp. 838-840.
3. *Ibidem*, p. 839. Tanner mai face şi observaţia că modul în care Lactanţiu descrie Înălţarea lui Iisus este mai aproape de legenda liviană a înălţării lui Romulus (*Ab Urbe condita*, 1, 16), decât de relatările noutestamentare.
4. G.W. Trompf, *Early Christian historiography : Narratives of retributive justice*, Studies in religion (Continuum, Londra, 2000), pp. 135-137 (cu notele).

prezintă prigoanele împotriva Sfântului Petru şi Pavel sub domnia lui Nero, şi a rudelor Domnului sub Domiţian, morţile împăraţilor nu sunt pomenite (*HE*, 2, 25; 3:30). Moartea lui Decius este menţionată, dar acest lucru se întâmplă pentru că Eusebiu citează din Dionisie al Alexandriei: împăratul ar fi fost sugrumat împreună cu fiii săi (*HE*, 7, 1). După ce vorbeşte de persecuţia lui Valerian, istoricul menţionează fugitiv că acesta a căzut rob la barbari, iar puterea a trecut în mâinile fiului său. Nu este făcută nici o legătură între persecuţie şi soarta persecutorului (*HE*, 2, 13). Când vorbeşte de Aurelian, istoricul menţionează că, înainte de muri, acesta se gândea să înceapă prigoana împotriva creştinilor. Deşi ar fi putut să o facă, Eusebiu nu stabileşte o relaţie între intenţia împăratului şi soarta sa (*HE*, 7, 30, 20)[1].

Odată cu perioada primei tetrarhii, contemporană lui, Eusebiu dovedeşte un interes sporit faţă de felul în care au murit membrii acesteia[2]. Dacă Lactanţiu menţionează chinurile în care a murit Diocleţian (*DMP*, 17), Eusebiu menţionează şi el, mai puţin pregnant însă, o boală îndelungată şi dureroasă (*HE*, 8, *conclus.* [18], 3). „Nebunia", care l-ar fi făcut să se retragă în viaţa particulară în 305 d.Hr., nu are legătură cu moartea sa şi este considerată „un fel de boală care nu era deloc un semn bun" (*HE*, 8, 13, 11; trad. de R. Alexandrescu, p. 331). Deşi nu o face explicit, este posibil ca, prin această expresie, Eusebiu să fi făcut trimitere la starea de persecuţie care dura de doi ani, menţionată, de altfel, în fraza anterioară. Maximian Herculius a fost, după Eusebiu, strangulat, „ca urmare a nenumăratelor crime pe care îndrăznise să le comită" (*HE*, 8, *conclus.* [18], 3; trad. de R. Alexandrescu, p. 339), dar, după

1. Poate şi pentru că îl aprecia pentru implicarea în favoarea Bisericii, împotriva ereticului Pavel din Samosata (*HE*, 7, 30, 19-21).
2. Se observă o deosebire clară între cărţile 1-7, care formaseră o primă ediţie încă din ultimul deceniu al secolului al III-lea, şi cartea a 8-a, care este un supliment adăugat în jurul anului 315, poate pentru o a treia ediţie; acesta nu face o legătură coerentă cu firul narativ descris până atunci, ci înfăţişează evenimentele contemporane (303-311). Mai mult, partea finală a cărţii a opta (*conclus.* [18]), care ne interesează în mod deosebit pentru că redă morţile persecutorilor din prima tetrarhie (completând informaţiile de la 8, 13, 10-11), este un apendice (adăugat ca încheiere la ediţia a II-a, apărută în 313-314) care poate fi găsit numai în trei dintre manuscrise. Pentru ediţiile *HE*, vezi teoria lui T.D. Barnes, „The Editions of Eusebius' ‹Ecclesiastical History›", în *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 21, nr. 2 (1980).

Lactanțiu, a suferit o moarte rușinoasă, fiind executat prin spânzurare pentru complotul pus la cale împotriva lui Constantin (*DMP*, 30, 5). Cu privire la Galerius, Eusebiu îl descrie afectat de o boală cumplită care îi măcina corpul, rânduită de Dumnezeu ca pedeapsă, „care a început în trup și, până la sfârșit, i-a cuprins și sufletul" (*HE*, 8, 16, 3-5; trad. de R. Alexandrescu, p. 336); este o descriere comparabilă cu cea a lui Lactanțiu, dar aceasta din urmă este, totuși, mult mai întinsă și detaliată (*DMP*, 33). În vreme ce Eusebiu spune că, după emiterea edictului de toleranță, Galerius a fost ușurat de chinuri și, astfel, a murit (*HE*, 8, *conclus.* [18], 1), apologetul african consideră că este crucial să sublinieze că, în ciuda acestui gest, Dumnezeu nu i-a iertat păcatele, Galerius murind „într-o oribilă putrefacție" (*DMP*, 35, 3). Maxentius nu fusese persecutor al creștinilor, dar stăpânise Roma ca un tiran, iar Dumnezeu Însuși, după cuvintele lui Eusebiu, l-a trimis pe Constantin să lupte împotriva tiranului nelegiuit (*HE*, 9, 9, 1). Relatarea înecului său este identică în ambele surse (*HE*, 9, 11, 2-7; *DMP*, 44). În ceea ce îl privește pe ultimul persecutor, Maximinus Daza, există între Eusebiu și Lactanțiu o diferență similară cu aceea din cazul lui Galerius. Astfel, amândoi menționează o boală mortală ca pedeapsă („ca lovit de un bici al lui Dumnezeu", după Eusebiu, *HE*, 9, 10, 13-15; trad. de R. Alexandrescu, p. 358, sau ca urmare a otrăvirii, după Lactanțiu, *DMP*, 49). Totuși, dacă episcopul Cezareei nu are o problemă în a accepta că împăratul și-a putut da sufletul după ce a mărturisit că „pe bună dreptate suferă aceste chinuri din pricina nelegiuirilor săvârșite contra lui Dumnezeu", Lactanțiu pune diferit accentul, ținând să sublinieze că, deși implora mila lui Hristos, „printre gemetele pe care le scotea ca și cum ar fi fost ars, și-a dat sufletul păcătos în chinurile unei morți groaznice" (*DMP*, 49, 6-7), ceea ce sugerează, mai degrabă, că nu a meritat să fie iertat.

Valoarea istorică a *DMP*

În ceea ce privește sursele folosite de Lactanțiu, ele sunt aproape imposibil de stabilit. Pentru informațiile care nu apar în paginile nici unui alt izvor (Zosimus, Eutropius etc.) – precum cele despre cele două comploturi ale lui Maximian Herculius, despre abdicarea lui Dioclețian, sau despre preziua bătăliei de la Pons Milvius – s-a presupus că Lactanțius a folosit o sursă necunoscută, găsită după

mutarea sa, în Galia. Nu puţini au considerat că retorul latin a folosit şi corectat în sens creştin o sursă precum ipotetica *Kaisergeschichte*, într-o versiune timpurie[1].

Dacă *DMP* 2-6 nu fac decât să ofere informaţii pe care le putem obţine şi din alte surse, restul lucrării, care acoperă perioada cuprinsă între 303 şi 313, contemporană autorului, este de o valoare certă. Sursele contemporane concurente sunt *Panegiricele latine*, lucrările lui Eusebiu al Cezareei – *Istoria ecleziastică*, *Martirii din Palestina* şi *Viaţa lui Constantin*, ca şi unele *Acte martirice*. Dintre sursele ulterioare, menţionăm pe Sextus Aurelius Victor – *De Caesaribus* (39-41, 2), *Epitome de Caesaribus* (anonimă), Eutropius – *Historiae Romanae Breviarium* (9, 20-28; 10, 1-8), Zosimus – *Historia Nova* (2, 8-17) şi *Origo Constantini Imperatoris* (sau *Anonymus Valesii*, I)[2]. Evenimentele din Bithynia şi, în general, din Orient, sunt în mod special importante, deoarece Lactanţiu a fost, cel mai probabil, martor al multora dintre ele. *DMP* 10-19 prezintă cu deosebită vigoare declanşarea persecuţiei şi abdicarea lui Diocleţian. Moartea lui Galerius la Nicomedia (35, 4), datarea edictelor din anii 311 şi 313 (ca şi includerea textelor în original) după publicarea la Nicomedia (35, 1; 48, 1) şi relatarea intrării lui Licinius în Nicomedia (48, 1-13) sunt dintre cele mai interesante informaţii oferite de Lactanţiu[3]. Cele mai cunoscute şi discutate detalii sunt însă, de departe, cele privind viziunea lui Constantin şi aşa-zisul *Edict de la Mediolanum* (Milano).

Viziunea lui Constantin

În *DMP*, 44, 3-6, Lactanţiu descrie lupta de la Pons Milvius, dintre Constantin şi Maxentius (28 octombrie 312). În acest context, el povesteşte cum Constantin a primit în vis un semn divin (*caeleste signum dei*), prin care Lactanţiu a vrut să desemneze fie un element

1. Idee respinsă, pe bună dreptate, de majoritatea cercetătorilor – de exemplu, încă din 1928, de Norman H. Baynes, „Review: Die Kaisergeschichte in Laktanz «*De mortibus persecutorum*» by Karl Roller", în *The Journal of Roman Studies*, 18 (1928); vezi, de asemenea, Moreau, pp. 37-44. Opinia are încă susţinători: de exemplu, Christensen, pp. 77-79.
2. Am folosit aici indicaţiile lui Creed, p. XLIII.
3. Pentru alte detalii, vezi Creed, pp. XLII-XLV. şi Christensen, pp. 25-84. De asemenea, vezi, în acest volum, Anexa 2, „*DMP* şi principalele surse istorice contemporane: particularităţi şi concordanţe".

grafic, de tipul crucii simple, al staurogramei sau al hristogramei, fie, în sens general, o viziune cerească[1]. Ca urmare a visului, Constantin „face după cum i s-a poruncit şi inscripţionează pe scuturi numele lui Hristos: un X traversat de litera I boltită în partea de sus"[2]. Această relatare a viziunii este doar una dintre cele trei versiuni existente. În *VC*, 1, 28-32, Eusebiu redă o versiune diferită, aflată, după spusele sale, direct de la împărat, conform căreia acesta împreună cu oştenii săi ar fi avut o viziune dumnezeiască în plină zi: o cruce luminoasă, peste care se suprapunea soarele şi înscrisul „Prin aceasta, învinge!". O a treia versiune este redată de un panegiric: Constantin ar fi avut viziunea în Galia, înainte de convertirea la creştinism, după victoria asupra lui Maximian de la începutul anului 310, cu prilejul vizitei la un templu al lui Apollo. S-a remarcat, începând cu H. Grégoire, că e posibil ca singura viziune reală să fi fost această a treia viziune, de altfel destul de uşor conciliabilă cu relatarea lui Eusebiu[3]. Nu la fel de bine se poate concilia viziunea nocturnă relatată de Lactanţiu cu celelalte două viziuni, care sunt solare. În comparaţie cu cealaltă relatare „creştină", a lui Eusebiu, avantajele versiunii din *DMP* sunt simplitatea şi datarea mai apropiată de bătălia în cauză. Invers, nu este prea dificil să luăm în considerare posibilitatea ca versiunea eusebiană să fie propagandistică. Prezenţa înscrisului

1. Pentru semnele supranaturale primite, în Antichitatea târzie, în vis sau în viziune, vezi Jacqueline Amat, *Songes et visions: l'au-delà dans la littérature latine tardive* (Études augustiniennes, Paris, 1985); pentru visul lactanţian, vezi pp. 206-208.
2. Nu se cunosc reprezentări de astfel de scuturi în numismatica vremii. Pentru însemnele monogramatice creştine din perioada lui Constantin, vezi Patrick Bruun, „Constantine and Licinius, A.D. 313-337, în C.H.V. Sutherland şi R.A.G. Carson (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 7 (Spink and Son Ltd, Londra, 1966), pp. 61-64, 364, 352, şi Patrick Bruun, „The Victorious Signs of Constantine: A Reappraisal", în *The Numismatic Chronicle*, 157 (1997). Cea mai semnificativă reprezentare triumfală de acest gen se găseşte pe medalionul de la Ticinum (cca 315 d.Hr.).
3. Vezi C.E.V. Nixon şi Barbara Saylor Rodgers (eds.), *In praise of later Roman emperors: the Panegyrici Latini* (University of California Press, Berkeley, 1994), pp. 211-253; Barbara Saylor Rodgers, „Constantine's Pagan Vision", în *Byzantion*, 50 (1980); în favoarea unei singure viziuni, cea din 310, sub forma unui halou solar, vezi Peter Weiss, „The Vision of Constantine", în *Journal of Roman Archaeology*, 16 (2003).

alături de crucea de lumină nu contribuie nici ea la sporirea credibilităţii acestei relatări. Viziunea lui Lactanţiu poate fi primită mai uşor şi pentru că ea este mult mai puţin ambiţioasă. Astfel, ea nu menţionează nici un fel de convertire la creştinism, ci are caracteristicile unei istorii despre adoptarea unui zeu destul de puternic pentru a aduce victoria, în acest caz *Deus Summus*[1]. Ce a văzut, aşadar, Constantin? Trecând cu vederea că Lactanţiu pomeneşte de un vis, s-a putut presupune că dispoziţia astrală din preziua bătăliei putea oferi un desen de tip *X-P*. Într-adevăr, o astfel de interpretare este posibilă, chiar dacă e prea puţin probabilă[2]. Cel mai probabil, în opinia mea, Lactanţiu a cunoscut versiunea păgână a viziunii solare şi a folosit-o în sens larg pentru a explica turnura religioasă de după victoria împotriva lui Maxentius. O astfel de revalorizare în sens creştin a viziunii din Galia a fost probabil acceptată de Constantin, care a revalorizat-o el însuşi din nou, după un deceniu, cu un sens şi mai profund, în versiunea oferită lui Eusebiu.

Licinius cel Bun şi „Edictul de la Mediolanum"

Scrisă în jurul anului 315, când Constantin şi Licinius se aflau încă în relaţii bune, *DMP* ne oferă un portret unic al lui Licinius în tonuri exclusiv foarte pozitive[3]. Dacă numirea sa ca Augustus s-a făcut cu ajutorul împăratului persecutor Galerius (20, 3) şi cu aprobarea lui Diocleţian (29, 2), ceea ce nu îl putea recomanda în mod deosebit în ochii lui Lactanţiu, odată cu urcarea pe tron, prin contrapunerea sa faţă de persecutorul Daza, Licinius devine principalul personaj al lucrării, fiind chiar cel care încheie lucrarea lui Dumnezeu împotriva persecutorilor şi urmaşilor acestora[4]. *DMP*, 46, 1-5, cuprinde o rugăciune către *Deus Summus*, urmată de celebrul text al unei scrisori redactate în latină şi adresate de Licinius

1. Vezi Michael McCormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West* (Cambridge University Press, New York, 1986).
2. Vezi cea mai recentă propunere la M. DiMaio, J. Zeuge şi N. Zotov, „Ambiguitas Constantiniana: the Caeleste Signum Dei of Constantine the Great", în *Byzantion*, 58 (1988); vezi şi Anexa 3 din acest volum.
3. Este îndeosebi meritul lui Christensen, pp. 27-32, de a fi subliniat acest fapt.
4. *Ibidem*, p. 30.

guvernatorului Bithyniei (48). Acest text este numit adesea, „Edictul de la Mediolanum", deşi, strict vorbind, el nu este nicidecum un edict, ci fructul unui acord încheiat în acest oraş între Constantin şi Licinius[1]. Se poate totuşi spune că, asemenea altor scrisori din Imperiul târziu, el a avut, *de facto*, un rol autoritativ, fără să devină, cu toate acestea, un document legal. O traducere în limba greacă, trimisă către guvernatorul Palestinei, este redată de Eusebiu (*HE*, 10, 5, 2-14).

Avem convingerea că, dincolo de jaloanele acestui studiu introductiv, cititorul va afla multe alte lucruri interesante în *Despre moartea persecutorilor*, care este o împlinire a îndemnului lui Tertulian: „Am dori, dacă am putea, să-i mântuim pe toţi, avertizându-i să nu lupte împotriva lui Dumnezeu"[2].

Dragoş Mîrşanu

1. Jean Gaudemet, *Le droit romain dans la littérature chrétienne occidentale du IIIe au Ve siècle* (Milano, 1978), pp. 90-91; Torben, Christensen, „The so-called Edict of Milan", *Classica et Medievalia*, 35 (1984).
2. Tertulian, *Ad Scapulam*, 4, 1, trad. de D. Pârvuloiu, p. 217.

Liber ad Donatum confessorem de mortibus persecutorum

*

Despre moartea persecutorilor

1

1. Audivit dominus orationes tuas, Donate carissime, quas in conspectu eius per omnes horas <cotidie fundebas, ceterorumque> fratrum nostrorum, qui gloriosa confessione sempiternam sibi coronam pro fidei meritis quaesierunt. **2.** Ecce, adtritis omnibus adversariis, restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper ecclesia rursus exurgit et maiore gloria templum dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia domini fabricatur. **3.** Excitatuit enim deus principes qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt, humano generi providerunt, ut iam quasi discusso tristissimi temporis nubilo mentes omnium pax iucunda et serena laetificet. **4.** Nunc post atrae tempestatis violentos turbines placidus aer et optata lux refulsit, nunc placatus servorum suorum <precibus> deus iacentes et afflictos caelesti auxilio sublevavit, nunc maerentium lacrimas extincta impiorum conspiratione detersit. **5.** Qui insultaverant deo, iacent, qui templum sanctum everterant, ruina maiore ceciderunt, qui iustos excarnificaverant, caelestibus plagis et cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt. **6.** Sero id quidem, sed graviter ac digne. **7.** Distulerat enim poenas eorum

1

1. Domnul ţi-a ascultat, preaiubite Donatus[1], rugăciunile tale pe care în fiecare zi, ore întregi, le rosteai în faţa Sa, ca şi rugile celorlalţi fraţi ai noştri[2] care prin mărturisirea lor glorioasă şi-au câştigat pentru meritele credinţei lor coroana eternă[3]. **2.** Iată că, după ce toţi adversarii [noştri] au fost zdrobiţi şi după ce liniştea a fost reinstaurată pe pământ, Biserica, distrusă nu cu mult timp în urmă, se ridică din nou, iar templul lui Dumnezeu, care fusese dărâmat de cei necredincioşi, este construit prin mila Domnului[4] spre mai marea Sa slavă. **3.** Căci Dumnezeu i-a înălţat pe principii care au anulat hotărârile nelegiuite şi sângeroase ale tiranilor[5] şi au vegheat asupra neamului omenesc pentru ca, de acum, după ce norii acelor vremuri atât de triste au fost ca şi risipiţi, pacea plăcută şi senină să înveselească inimile tuturor. **4.** Acum, după violentele vârtejuri ale furtunii întunecate, strălucesc şi cerul senin, şi lumina mult dorită. Acum, Dumnezeu, îmbunat de rugăciunile robilor Săi, i-a înălţat cu ajutorul [Său] ceresc pe cei copleşiţi şi mâhniţi. Acum, după ce a pus capăt conspiraţiei celor necredincioşi[6], Dumnezeu le-a şters lacrimile celor întristaţi. **5.** Cei care Îl batjocoriseră pe Dumnezeu zac la pământ; cei care dărâmaseră templul sfânt au căzut într-o ruină mai mare; cei care îi supuseseră la torturi pe cei drepţi şi-au dat sufletele ticăloase sub loviturile cerului şi în urma chinurilor binemeritate. **6.** Această [pedeapsă a venit] târziu, dar aspră şi cuvenită. **7.** Căci Dumnezeu

Cf. 1Cor. 3,17; 2Cor. 6,16

deus, ut ederet in eos magna et mirabilia exempla, quibus posteri docerent et deum esse unum, et eundem iudicem digna vi<n>d<ice> supplicia impiis ac persecutoribus inrogare. **8.** De quo<rum> exitu <scripto tes>tificari placuit, ut omnes qui procul remoti fuerunt vel qui p<ostea fu>turi sunt, scirent, quatenus virtutem ac maiestatem suam in ex<tinguen>dis delendisque nominis sui hostibus deus summus ostenderit. **9.** Ab re ta<men non> est, si a principio, ex quo est ecclesia constituta, qui fuerint persecutores <eius> et quibus poenis in eos caelestis iudicis severitas vindicavit, exponam.

2

1. Extremis temporibus Tiberii Caesaris, ut scriptum legimus, dominus noster Iesus Christus a Iudaeis cruciatus est post diem decimum Kalendas Apriles duobus Geminis consulibus. **2.** Cum resurrexisset die tertio, congregavit discipulos, quos metus comprehensionis eius in fugam verterat, et diebus XL cum his commoratus aperuit corda eorum et scripturas interpretatus est, quae usque ad id tempus obscurae atque involutae fuerunt, ordinavitque eos et instruxit ad praedicationem veritatis ac doctrinae suae disponens testamenti novi sollemnem disciplinam. **3.** Quo officio repleto circumvolvit eum procella nubis et subtractum oculis hominum rapuit <in> caelum. **4.** Et inde discipuli, qui tunc erant undecim, adsumptis in locum Iudae proditoris Mathia <et> Paulo dispersi sunt per omnem terram ad evangelium praedicandum, sicut illis magister dominus

amânase pedepsirea acestora pentru a da exemple mari şi minunate din care cei ce vor urma să înveţe că Dumnezeu este unic[7] şi că acest Dumnezeu este judecătorul care îi loveşte pe cei necredincioşi şi pe persecutorii creştinilor cu pedepse demne de un răzbunător[8]. **8.** Despre moartea acestora am vrut să depun mărturie în scris[9], pentru ca toţi cei care au fost departe [de aceste evenimente] şi cei care vor veni [după noi] să ştie cum Şi-a arătat Dumnezeu cel Preaînalt[10] puterea şi măreţia, dându-i pieirii şi nimicindu-i pe duşmanii numelui Său[11]. **9.** Totuşi, nu mi se pare nepotrivit dacă voi arăta care au fost chiar de la început, de la întemeierea Bisericii, persecutorii acesteia şi prin ce pedepse asprimea judecătorului ceresc s-a răzbunat pe ei.

2

1. În ultimii ani ai [domniei împăratului] Tiberius Caesar, după cum citim că s-a scris, în timpul consulatului celor doi Gemini, în ziua calendelor lui aprilie, Domnul nostru Iisus Hristos a fost crucificat de iudei[12]. **2.** Înviind a treia zi, şi-a adunat ucenicii pe care arestarea Sa îi înspăimântase şi îi pusese pe fugă şi, rămânând împreună cu ei timp de patruzeci de zile, le-a deschis inimile şi le-a tălmăcit Scripturile, care până atunci fuseseră greu de înţeles şi încâlcite, i-a instruit şi le-a încredinţat misiunea de a predica adevărul şi învăţătura Sa[13], orânduind învăţătura sfântă a Noului Testament[14]. **3.** După ce a dus la bun sfârşit această lucrare, vârtejul unui nor L-a învăluit[15] şi, ascuns privirii oamenilor, L-a ridicat la cer. **4.** Din acel moment, ucenicii Săi, care erau atunci în număr de unsprezece, după ce [li] s-au adăugat Matia, în locul trădătorului Iuda, şi Pavel, s-au răspândit pe întreg pământul pentru a predica Evanghelia, aşa

Mt. 28,1-10; Mc. 16,1-8; Lc. 24,1-10; In. 20,1,11-18 Mt. 28,18-20; Mc. 16,15--18; Lc. 24,50-53; Fp. 1,4-14 *Cf.* Lc. 24,32 *Cf.* Mt. 28,19-20; Lc. 24,49; In. 20,22 *sqq.* Mc. 16,19; Lc. 24,51; Fp. 1,9-14 Mt. 10,2-4; Mc. 3,14-19; Lc. 6,13-16 Fp. 1,15-26.

imperaverat, et per annos XXV usque ad principium Neronis imperii per omnes provincias et civitates ecclesiae fundamenta miserunt. **5.** Cumque iam Nero imperaret, Petrus Romam advenit et editis quibusdam miraculis, quae virtute ipsius dei data sibi ab eo potestate faciebat, convertit multos ad iustitiam deoque templum fidele ac stabile conlocavit. **6.** Qua re ad Neronem delata cum animadverteret non modo Romae, sed ubique cotidie magnam multitudinem deficere a cultu idolorum et ad religionem novam damnata vetusta transire, ut erat execrabilis ac nocens tyrannus, prosilivit ad excidendum caeleste templum delendamque iustitiam et primus omnium persecutus dei servos Petrum cruci adfixit, Paulum interfecit. **7.** Nec tamen habuit impune. Respexit enim deus vexationem populi sui. Deiectus itaque fastigio imperii ac devolutus a summo tyrannus impotens nusquam repente comparuit, ut ne sepulturae quidem locus in terra tam malae bestiae appareret. **8.** Unde illum quidam deliri credunt esse translatum ac vivum reservatum, Sibylla dicente:

Matricidam profugum a finibus <terrae> esse venturum,

ut quia primus persecutus est, idem etiam novissimus persequatur et antichristi praecedat adventum, **9.** – <quod ne>fas est credere – sicut duos prophetas vivos esse translatos in ultima <tempora> ante imperium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere coeperit, <quidam nostro>rum pronuntiant: eodem modo etiam Neronem venturum putant, <ut praecu>rsor diaboli ac praevius sit venientis ad vastationem terrae et huma<ni ge>neris eversionem.

după cum Domnul, Învățătorul lor, le poruncise[16]. Timp de douăzeci și cinci de ani, până la începutul domniei lui Nero[17], aceștia au pus bazele Bisericii în toate provinciile și cetățile. **5.** Nero era deja împărat când Petru a sosit la Roma[18]; [Petru,] săvârșind unele minuni, pe care le făcea prin puterea dată de Dumnezeu, i-a convertit pe mulți la dreptate și l-a înălțat lui Dumnezeu un templu de neclintit în credință. **6.** Fiind înștiințat despre acestea, de îndată ce a aflat că nu numai la Roma, ci peste tot, zilnic, o mare mulțime renunța la cultul idolilor și, blestemând vechea credință, trecea la noua religie, și fiindcă era un tiran blestemat și ticălos, Nero s-a apucat să dărâme templul divin și să nimicească dreptatea: fiind primul dintre toți persecutorii slujitorilor lui Dumnezeu[19], l-a răstignit pe Petru și l-a omorât pe Pavel[20]. **7.** Dar nu a rămas nepedepsit. Căci Dumnezeu a văzut chinul la care a fost supus poporul Său. De aceea, acest tiran, neînfrânat până atunci de la nimic, îndepărtat *Cf.* Ex. 3,7
de la conducerea Imperiului și răsturnat de pe treapta cea mai de sus a puterii[21], a dispărut dintr-odată cu totul, așa încât nu s-a mai descoperit pe pământ nici măcar mormântul acestei bestii ticăloase[22]. 8. De aceea, câțiva nesăbuiți cred că [Nero] a fost dus [cine știe unde] și că e viu, după cuvintelei Sibilei[23]:

„un fugar, ucigașul mamei sale, va veni de la capătul pământului" –,

iar fiindcă a persecutat primul, tot el va persecuta și la sfârșit, precedând venirea Antihristului[24]. **9.** Așa ceva nu este permis să credem. După cum unii dintre noi afirmă că doi profeți au fost duși și lăsați în viață până în ultimele clipe care vor preceda coborârea pe pământ a Împărăției sfinte și veșnice a lui Hristos, tot astfel ei cred că Nero se va întoarce ca precursor și vestitor al diavolului care va veni pentru a devasta pământul și a distruge neamul omenesc[25]. *Cf.* Ap. 13,11-18

3

1. <P>ost hun<c in>teriectis aliquot annis alter non minor tyrannus <Domitianus> ortus est. <Qui> cum exerceret invisam dominationem, subiectorum tamen cervicibus incubavit quam diutissime tutusque regnavit, donec impias manus adversus dominum tenderet. **2.** Postquam vero ad persequendum iustum populum instinctu daemonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit poenas. Nec satis ad ultionem fuit quod est interfectus domi: etiam memoria nominis eius erasa est. **3.** Nam cum multa mirabilia opera fabricasset, cum Capitolium aliaque nobilia monumenta fecisset, senatus ita nomen eius persecutus est, ut neque imaginum neque titulorum eius relinqueret ulla vestigia, gravissime decretis etiam mortuo notam inureret ad ignominiam sempiternam. **4.** Rescissis igitur actis tyranni non modo in statum pristinum ecclesia restituta est, sed etiam multo clarius ac floridius enituit, secutisque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regimenque tenuerunt, nullos inimicorum impetus passa manus suas in orientem occidentemque porrexit, **5.** ut iam nullus esset terrarum angulus tam remotus quo non religio dei penetrasset, nulla denique [dei] natio tam feris moribus vivens, ut non suscepto dei cultu ad iustitiae opera mitesceret. Sed enim postea longa pax rupta est.

3

1. La câțiva ani după acesta, a apărut un alt tiran nu mai puțin crud, Domițian[26]. Acesta, în ciuda domniei sale odioase, a fost totuși mult timp o povară pe umerii supușilor săi și a condus netulburat [Imperiul Roman] până când și-a îndreptat mâinile necredincioase împotriva Domnului[27]. **2.** Într-adevăr, după ce a fost împins de o pornire demonică să persecute poporul celor drepți, a fost pedepsit pentru crimele sale, căzând în mâinile dușmanilor săi. Nu a fost o răzbunare suficientă faptul că a fost ucis în propriul palat: până și amintirea numelui său a fost ștearsă. **3.** Căci deși construise multe edificii admirabile, restaurase Capitoliul și ridicase alte monumente vestite[28], Senatul s-a arătat atât de necruțător față de numele său, încât nu a mai rămas nici o urmă din statuile și inscripțiile [gravate în onoarea sa] și, prin decrete, în mod foarte aspru, i-a fost aplicată chiar și după moarte[29] dezonoarea veșnică[30]. **4.** Așadar, după anularea decretelor tiranului, Biserica a fost readusă nu numai la starea de mai înainte, ci chiar a devenit cu mult mai strălucitoare și mai înfloritoare și, în perioada ce a urmat, în care mulți împărați buni au deținut puterea și conducerea Imperiului, nefiind supusă nici unui atac din partea dușmanilor, s-a răspândit spre Orient și Occident[31], **5.** așa încât n-a mai fost nici un colț de pe pământ atât de îndepărtat încât religia lui Dumnezeu să nu fi ajuns și, în sfârșit, nici un neam care, trăind după sălbatice obiceiuri, să nu se fi civilizat după adoptarea cultului lui Dumnezeu pentru faptele dreptății[32]. Însă mai târziu această pace lungă a fost [totuși] întreruptă.

4

1. Extitit enim post annos plurimos execrabile animal Decius, qui vexaret ecclesiam: quis enim iustitiam nisi malus persequatur? **2.** Et quasi huius rei gratia provectus esset ad illud principale fastigium, furere protinus contra deum coepit, ut protinus caderet. **3.** Nam profectus adversum Carpos, qui tum Daciam Moesiamque occupaverant, statimque circumventus a barbaris et cum magna exercitus parte delectus, ne sepultura quidem potuit honorari, sed exutus ac nudus, ut hostem dei oportebat, pabulum feris ac volucribus iacuit.

5

1. Non multo post Valerianus quoque non dissimili furore correptus impias manus in deum intentavit et multum quamvis brevi tempore iusti sanguinis fudit. At illum deus novo ac singulari poenae genere adfecit, ut esset posteris documentum adversarios dei semper dignam scelere suo recipere mercedem. **2.** Hic captus a Persis non modo imperium, quo fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam ceteris ademerat, perdidit vixitque in servitute turpissime. **3.** Nam rex Persarum Sapor, is qui eum ceperat, si quando libuerat aut vehiculum ascendere aut equum, inclinare sibi Romanum iubebat ac terga praebere et imposito pede super dorsum eius illud esse verum dicebat exprobrans ei cum risu, non

4

1. Căci, după foarte mulţi ani, a apărut ca să rănească Biserica Decius[33], o fiară dezgustătoare. Fiindcă cine altcineva dacă nu un ticălos ar [putea] persecuta dreptatea? **2.** Şi, ca şi cum pentru aceasta ar fi fost ridicat pe culmile puterii, a început numaidecât să se dezlănţuie cu turbare împotriva lui Dumnezeu[34] pentru ca imediat după aceea să se prăbuşească. **3.** Căci pornind împotriva carpilor, care ocupaseră pe atunci Dacia şi Moesia, şi fiind înconjurat de îndată de barbari şi nimicit împreună cu o mare parte a armatei[35], nu a putut avea nici măcar onoarea unui mormânt, ci, despuiat de haine, a rămas gol, aşa cum se cuvenea unui duşman al lui Dumnezeu, ca hrană fiarelor şi păsărilor[36].

5

1. Nu mult după aceea, Valerian[37], fiind cuprins şi el de o nebunie asemănătoare, şi-a ridicat mâinile nelegiuite împotriva lui Dumnezeu şi a vărsat, deşi pentru puţină vreme, din plin sângele celor drepţi[38]. Dar Dumnezeu l-a lovit cu un nou şi unic fel de pedeapsă, pentru a da mărturie urmaşilor că duşmanii lui Dumnezeu îşi primesc întotdeauna răsplata cuvenită pentru ticăloşia lor. **2.** Căzut în mâinile perşilor, Valerian şi-a pierdut nu numai puterea, de care se folosise cu neruşinare, ci şi libertatea pe care le-o răpise altora şi a trăit în cea mai ruşinoasă sclavie[39]. **3.** Căci Sapor, regele perşilor, cel care îl prinsese, ori de câte ori dorea să se urce în car sau pe cal, îi poruncea romanului să se aplece şi să-şi ofere spinarea: punând piciorul pe spatele lui, îi spunea în batjocură că „acesta e adevărul, nu ceea ce

quod in tabulis aut parietibus Romani pingerent. **4.** Ita ille dignissime triomphatus aliquamdiu vixit, ut diu barbaris Romanum nomen ludibrio ac derisui esset. **5.** Etiam hoc ei accessit ad poenam, quod cum filium haberet imperatorem, captivitatis suae tamen ac servitutis extremae non invenit ultorem nec omnino repetitus est. **6.** Postea vero quam pudendam vitam in illo dedecore finivit, derepta est ei cutis et exuta visceribus pellis infecta rubro colore, ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimi triumphi poneretur legatisque nostris semper esset ostentui, ne nimium Romani viribus suis fiderent, cum exuvias capti principis apud deos suos cernerent. **7.** Cum igitur tales poenas de sacrilegis deus exegerit, nonne mirabile est ausum esse quemquam postea non modo facere, sed etiam cogitare adversus maiestatem singularis dei regentis et continentis universa.

6

1. Aurelianus, qui esset natura vesanus et praeceps, quamvis captivitatem Valeriani meminisset, tamen oblitus sceleris eius et poenae iram dei crudelibus factis lacessivit. Verum illi ne perficere quidem quae cogitaverat licuit, sed protinus inter initia sui furoris extinctus est. **2.** Nondum ad provincias ulteriores cruenta eius scripta pervenerant, et iam Caenofrurio, qui locus est Thraciae, cruentus ipse humi iacebat falsa quadam suspicione ab amicis suis interemptus.

pictaseră romanii în tablouri şi pe pereţi". **4.** Astfel, [luând parte] în acest mod foarte „demn" la triumful [adversarului său], Valerian a trăit destul timp, aşa încât numele de roman a ajuns pentru multă vreme de batjocura şi râsul barbarilor. **5.** Ba mai mult, la [această] pedeapsă s-a adăugat şi faptul că, deşi fiul său era împărat, nu şi-a găsit totuşi un răzbunător al captivităţii şi foarte crudei sale sclavii şi nici [măcar] nu s-a pus vreodată problema eliberării lui[40]. **6.** De fapt, după ce şi-a sfârşit viaţa atât de ruşinoasă în aşa dezonoare, i-a fost jupuită pielea şi, golită de organe, i a fost vopsită cu roşu pentru a fi aşezată în templul zeilor barbari ca să amintească un triumf atât de strălucit şi ca să stea întotdeauna înaintea ochilor ambasadorilor noştri, aşa încât romanii să nu se mai încreadă în forţele lor atunci când vor zări aşezate lângă zeii perşilor pielea împăratului captiv[41]. **7.** De vreme ce Dumnezeu a pedepsit astfel sacrilegiile, oare nu e de mirare că cineva a îndrăznit chiar şi după aceea nu să acţioneze, ci doar să gândească împotriva măreţiei unicului Dumnezeu, care guvernează şi le cuprinde pe toate?

6

1. Aurelian[42], fiindcă era nebun şi nesocotit din fire, deşi îşi amintea de captivitatea lui Valerian, uitând totuşi nelegiuirea şi pedeapsa acestuia, a stârnit prin faptele sale pline de cruzime mânia lui Dumnezeu. De fapt, lui Aurelian nu i-a fost îngăduit nici măcar să săvârşească ceea ce plănuise, căci moartea l-a surprins în toiul primelor sale accese de nebunie[43]. **2.** Decretele sale sângeroase încă nu ajunseseră în provinciile mai îndepărtate, când, la Cenofrurium, o localitate din Tracia, [Aurelian] zăcea deja la pământ într-o baltă de sânge, fiind ucis de prietenii săi

3. Talibus et tot exemplis coerceri posteriores tyrannos oportebat: at hi non modo territi non sunt, sed audacius etiam contra deum confidentiusque fecerunt.

7

1. Diocletianus, qui scelerum inventor et malorum machinator fuit, cum disperderet omnia, ne a deo quidem manus potuit abstinere. **2.** Hic orbem terrae simul et avaritia et timiditate subvertit. Tres enim participes regni sui fecit in quattuor partes orbe diviso et multiplicatis exercitibus, cum singuli eorum longe maiorem numerum habere contenderent, quam priores principes habuerant, cum soli rem publicam gererent. **3.** Adeo maior esse coeperat numerus accipientium quam dantium, ut enormitate indictionum consumptis viribus colonorum desererentur agri et culturae verterentur in silvam. **4.** Et ut omnia terrore complerentur, provinciae quoque in frusta concisae: multi praesides et plura officia singulis regionibus ac paene iam civitatibus incubare, item rationales multi et magistri et vicarii praefectorum, quibus omnibus civiles actus admodum rari, sed condemnationes tantum et proscriptiones frequentes, exactiones rerum innumerabilium non dicam crebrae, sed perpetuae, et in exactionibus iniuriae non ferendae. **5.** Haec quoque tolerari <non> possunt quae ad exhibendos milites spectant. Idem

din cauza unei false suspiciuni[44]. **3.** În urma atâtor exemple de acest fel, tiranii care au domnit în continuare ar fi trebuit să se potolească: însă nu numai că nu s-au înspăimântat, dar I s-au împotrivit lui Dumnezeu cu mai multă îndrăzneală şi nerușinare.

7

1. Diocleţian[45], uneltitor de rele şi autor al [multor] crime, fiindcă era pornit să distrugă totul, nu s-a putut abţine nici măcar de a-L înfrunta pe Dumnezeu. **2.** Avariţia şi teama, deopotrivă, au fost cauzele distrugerilor pricinuite de acesta pe faţa pământului. Pe alţi trei şi i-a asociat la conducere, împărţind Imperiul în patru[46] şi sporind numărul armatelor, deoarece fiecare dintre aceştia căuta să aibă un număr mai mare de soldaţi decât avuseseră împăraţii de dinainte, atunci când conduceau singuri statul[47]. **3.** Până într-atât numărul celor stipendiaţi ajunsese să depăşească numărul contribuabililor, încât ogoarele au fost părăsite, resursele colonilor s-au secătuit din cauza impozitelor enorme, iar culturile s-au transformat în păduri[48]. **4.** Şi pentru ca teama să se răspândească peste tot, până şi provinciile au fost, la rândul lor, fărâmiţate fără nici un rost; mulţi guvernatori de provincii şi mai multe oficii administrative au fost stabilite în fiecare regiune şi chiar în fiecare cetate[49]. De asemenea, mulţi contabili, înalţi funcţionari şi vicari ai prefecţilor se ocupau de foarte puţine probleme de interes civil, însă de foarte multe condamnări şi proscrieri, iar confiscările de nenumărate bunuri au devenit, nu aş spune frecvente, ci continue; în timpul încasărilor impozitelor nici nedreptăţile de nesuportat [nu lipseau]. **5.** Nici [taxele] care priveau întreţinerea soldaţilor nu mai puteau fi suportate[50].

insatiabili avaritia thesauros numquam minui volebat, sed semper extraordinarias opes ac largitiones congerebat, ut ea quae recondebat, integra atque inviolata servaret. **6.** Idem cum variis iniquitatibus immensam faceret caritatem, legem pretiis rerum venalium statuere conatus est. **7.** Tunc ob exigua et vilia multus sanguis effusus, nec venale quicquam metu apparebat et caritas multo deterius exarsit, donec lex necessitate ipsa post multorum exitium solveretur. **8.** Huc accedebat infinita quaedam cupiditas aedificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis et artificibus et plaustris omnibus quaecumque sint fabricandis operibus necessaria. **9.** Hic basilicae, hic circus, hic moneta, hic armorum fabrica, hic uxori domus, hic filiae. Repente magna pars civitatis exciditur. Migrabant omnes cum coniugibus ac liberis quasi urbe ab hostibus capta. **10.** Et cum perfecta haec fuerant cum interitu provinciarum, „non recte facta sunt" aiebat „alio modo fiant." Rursus dirui ac mutari necesse erat iterum fortasse casura. Ita semper dementabat Nicomediam studens urbi Romae coaequare. **11.** Iam illud praetereo, quam multi perierint possessionum aut opum gratia. Hoc enim usitatum et fere licitum consuetudine malorum. **12.** Sed in hoc illud fuit praecipuum, quod ubicumque cultiorem agrum viderat aut ornatius aedificium, iam parata domino

Tot Diocleţian, dintr-o nepotolită avariţie, nu dorea niciodată să-şi vadă diminuate averile: mereu aduna bogăţii şi fonduri imense, pentru ca tot ce punea deoparte să fie păstrat întreg şi neatins. **6.** Tot el, deoarece prin diferite abuzuri provocase o incontrolabilă inflaţie, a încercat să impună o lege a preţurilor mărfurilor. **7.** Atunci, din cauza unor produse mărunte şi fără valoare, s-a vărsat mult sânge şi, de teama pedepselor, nimic nu mai era scos la vânzare, preţurile crescând foarte mult, până când, după moartea multora, prin chiar forţa lucrurilor, legea a încetat să se mai aplice[51]. **8.** La acestea se adăugau acea dorinţă nemăsurată de a construi şi impozitele deloc mici smulse provinciilor pentru întreţinerea muncitorilor, meşterilor şi carelor de tot felul, care erau necesare la executarea lucrărilor. **9.** Aici [se ridicau] bazilici, dincolo un circ, aici o monetărie, dincolo o fabrică de arme, aici o casă soţiei, dincolo o casă pentru fiica sa. În scurt timp o mare parte a cetăţii a fost demolată. Toţi [locuitorii] plecau din oraş în masă împreună cu soţiile şi copiii lor, ca şi cum oraşul le-ar fi fost cucerit de către duşmani. **10.** Iar când toate aceste construcţii erau terminate, ducând la ruină provinciile, împăratul spunea: „Nu au fost făcute aşa cum trebuie, faceţi-le în alt fel!". Trebuia deci ca aceste edificii, care urmau poate să fie dărâmate a doua oară, să fie distruse şi refăcute. Nu punea niciodată capăt nebuniei, străduindu-se să facă din Nicomedia o a doua Romă[52]. **11.** Trec sub tăcere acum cât de mulţi au fost cei care au murit din cauza posesiunilor şi averilor lor. După obiceiul [împăraţilor] ticăloşi, această practică ajunsese să fie folosită şi chiar considerată legală. **12.** Însă Diocleţian avea un obicei aparte, în sensul că, oriunde vedea un ogor mai bine cultivat sau o clădire mai elegantă, pe loc era pregătită acuzaţia şi pedeapsa capitală pentru

calumnia et poena capitalis, quasi non posset rapere aliena sine sanguine.

8

1. Quid frater eius Maximianus, qui est dictus Herculius? Non dissimilis ab eo: nec enim possent in amicitiam tam fidelem cohaerere, nisi esset in utroque mens una, eadem cogitatio, par voluntas, aequa sententia. **2.** Hoc solum differebant, quod avaritia maior in altero fuit, sed plus timiditatis, in altero vero minor avaritia, sed plus animi, non ad bene faciendum sed ad male. **3.** Nam cum ipsam imperii sedem teneret Italiam subiacerentque opulentissimae provinciae, vel Africa vel Hispania, non erat in custodiendis opibus tam diligens, quarum illi copia suppetebat. **4.** Et cum opus esset, non deerant locupletissimi senatores qui subornatis indiciis affectasse imperium dicerentur, ita ut effoderentur assidue lumina senatus. Cruentissimus fiscus male partis opibus affluebat. **5.** Iam libido in homine pestifero non modo ad corrumpendos mares quod est odiosum ac detestabile, verum etiam ad violandas primorum filias. Nam quacumque iter fecerat, avulsae a complexu parentum virgines statim praesto. **6.** His rebus beatum se iudicabat, his constare felicitatem imperii sui putabat, si libidini et cupiditati malae nihil denegaret. **7.** Constantium praetereo, quoniam dissimilis ceterorum fuit dignusque qui solus orbem teneret.

stăpânul lor, ca şi cum nu ar fi putut lua averile altuia fără vărsare de sânge.

8

1. Ce să mai vorbesc despre fratele său Maximian, care a fost numit Herculius[53]? Nu se deosebea cu nimic de el, căci nu i-ar fi putut lega o prietenie atât de solidă dacă nu ar fi avut aceeaşi judecată, aceleaşi gânduri, voinţă egală şi păreri asemănătoare[54]. **2.** Se deosebeau doar într-o singură privinţă: Diocleţian era foarte lacom, dar foarte fricos, în timp ce Maximian era mai puţin lacom, dar era plin de cutezanţă, însă nu când trebuia să facă bine, ci doar atunci când săvârşea răul[55]. **3.** Căci deşi deţinea partea cea mai importantă a Imperiului, Italia, şi avea sub stăpânire provinciile cele mai bogate, ca Africa şi Hispania, [Maximian] nu era atât de dornic de a păstra bogăţiile pe care le avea la dispoziţie din belşug. **4.** Iar dacă era nevoie, nu lipseau senatorii foarte bogaţi, despre care se spunea, pe baza unor denunţuri, că ar fi urmărit să pună mâna pe putere, aşa încât „luminile" Senatului erau neostoit deposedate de averi. Fiscul mânjit de foarte mult sânge era plin de bogăţii pe nedrept adunate. **5.** Cât despre pofta [care-l devora] pe acest om abject, [ea stătea] nu numai în coruperea tinerilor – ceea ce este odios şi detestabil –, ci chiar în siluirea fiicelor cetăţenilor de prim rang[56]. Căci oriunde se ducea, de îndată [i se ofereau] fecioare smulse cu forţa din braţele părinţilor. **6.** El se considera fericit şi socotea că prosperitatea domniei sale era asigurată dacă nu refuza nimic ticăloaselor sale plăceri şi pofte. **7.** În ceea ce-l priveşte pe Constantius[57], nu am nimic de spus, deoarece, deosebindu-se de ceilalţi, a fost singurul vrednic să conducă [imperiul] lumii[58].

9

1. Alter vero Maximianus, quem sibi generum Diocletianus asciverat, non his duobus tantum quos tempora nostra senserunt, sed omnibus qui fuerunt malis peior. **2.** Inerat huic bestiae naturalis barbaries, efferitas a Romano sanguine aliena: non mirum, cum mater eius Transdanuviana infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat. **3.** Erat etiam corpus moribus congruens, status celsus, caro ingens et in horrendam magnitudinem diffusa et inflata. **4.** Denique et verbis et actibus et aspectu terrori omnibus ac formidini fuit. Socer quoque eum metuebat acerrime: cuius timoris haec fuit causa. **5.** Narseus rex Persarum concitatus domesticis exemplis avi sui Saporis ad occupandum Orientem cum magnis copiis inhiabat. **6.** Tunc Diocletianus, ut erat in omni tumultu meticulosus animique deiectus, simul et exemplum Valeriani timens, non ausus est obviam tendere, sed hunc per Armeniam misit ipse in Oriente subsistens et aucupans exitus rerum. **7.** Ille insidiis usus barbaros, quibus mos est cum omnibus suis ad bellum pergere, multitudine impeditos et sarcinis occupatos non difficiliter oppressit fugatoque Narseo rege reversus cum praeda et manubiis ingenitibus sibi attulit superbiam, Diocletiano timorem. **8.** In tantos namque fastus post hanc victoriam elevatus est, ut iam detrectaret Caesaris nomen. Quod cum in litteris ad se datis audisset, truci vultu ac voce

9

1. Cât despre celălalt Maximian [Galerius][59], pe care Diocleţian şi-l făcuse ginere, a fost mai rău nu doar decât cei doi [tirani] pe care timpurile noastre i-au cunoscut, ci decât toţi ticăloşii care au existat [vreodată]. **2.** Colcăiau în el cruzimea naturală a unei fiare şi o sălbăticie străină sângelui roman. Nu-i de mirare, căci mama sa, o femeie de dincolo de Dunăre, fugise, trecând fluviul, după ce carpii au năvălit în Noua Dacie[60]. **3.** Chiar şi fizicul lui era pe măsura caracterului: statura înaltă, o masă uriaşă de carne tumefiată şi răspândită pe imensul său corp dezgustător. **4.** Pe scurt, băga spaima şi frica în toţi şi prin vorbe, şi prin fapte, şi prin privire. Chiar şi socrul său se temea groaznic de el, din pricina următoarei întâmplări: **5.** Narseus[61], regele perşilor, urmând exemplul familiei sale şi al bunicului său, Sapor[62], dorea să ocupe Orientul cu o numeroasă armată[63]. **6.** Atunci, Diocleţian, care în orice confruntare era şovăielnic şi lipsit de curaj, temându-se în acelaşi timp şi de soarta avută de Valerian, nu a îndrăznit să i se împotrivească regelui Narseus, ci l-a trimis pe ginerele său prin Armenia ca să-l atace, el rămânând în Orient şi aşteptând sfârşitul evenimentelor. **7.** Galerius, organizând ambuscade, i-a învins foarte uşor pe barbari, care se mişcau greu din cauza mulţimii lor şi erau împovăraţi de bagaje – căci au obiceiul să plece la război cu tot ce au –, şi, punându-l pe fugă pe regele Narseus, s-a întors plin de trufie cu pradă şi cu foarte mulţi bani obţinuţi din vânzarea părţii din pradă ce-i revenise, băgând spaima în Diocleţian. **8.** După această victorie[64], trufia sa a crescut până acolo încât dispreţuia şi titlul de *Caesar*[65]. Când a auzit acest titlu, într-o scrisoare adresată lui, a strigat cu un aer furios şi cu

terribili exclamabat: „Quousque Caesar?". **9.** Exinde insolentissime agere coepit, ut ex Marte se procreatum et videri et dici vellet tamquam alterum Romulum maluitque Romulam matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus videretur. **10.** Sed differo de factis eius dicere, ne confundam tempora. Postea enim quam nomen imperatoris accepit, exuto socero, tum demum furere coepit et contemnere omnia. **11.** Diocles – <sic> enim ante imperium vocabatur – cum rem publicam talibus consiliis et talibus sociis everteret, cum pro sceleribus suis nihil non mereretur, tamdiu tamen summa felicitate regnavit, quamdiu manus suas iustorum sanguine non inquinavit. **12.** Quam vero causam persequendi habuerit exponam.

10

1. Cum ageret in partibus Orientis, ut erat pro timore scrutator rerum futurarum, immolabat pecudes et in iecoribus earum ventura quaerebat. **2.** Tum quidem ministrorum scientes dominum cum adsisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum: quo facto fugatis daemonibus sacra turbata sunt. Trepidabant aruspices nec solitas in extis notas videbant et quasi non litassent saepius immolabant. **3.** Verum identidem mactatae hostiae nihil ostendebant, donec magister ille aruspicum Tagis seu suspicione seu visu ait idcirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines interessent. **4.** Tunc ira furens sacrificare non eos tantum qui sacris ministrabant, sed universos qui

o voce înspăimântătoare: „Până când [voi fi numit tot] *Caesar?*". **9.** Apoi a început să se poarte foarte arogant, încât dorea să treacă drept un al doilea Romulus şi să fie numit fiul lui Marte, preferând să-i discrediteze reputaţia Romulei, mama sa, numai ca să apară drept coborâtor din zei[66]. **10.** Dar voi vorbi [în altă parte] despre faptele acestuia, ca să nu amestec perioadele de timp. După ce, înlăturându-şi socrul, a primit titlul de împărat[67], a început să-şi iasă cu totul din minţi şi să le displeţuiască pe toate. **11.** Diocles – căci <aşa> se numea [Diocleţian] înainte de a ajunge împărat –, deşi ducea la ruină statul cu asemenea planuri şi astfel de aliaţi şi deşi nu a câştigat nimic prin crimele sale, a domnit totuşi în cea mai mare fericire atât timp cât nu şi-a întinat mâinile cu sângele celor drepţi[68]. **12.** Voi arăta ce motiv a avut de fapt pentru a-i persecuta.

10

1. Pe când se afla în provinciile orientale, fiind preocupat, de frică, să-şi cunoască viitorul, sacrifica animale şi căuta semne prevestitoare în ficatul victimelor. **2.** Atunci, câţiva dintre slujitorii săi care-L cunoscuseră pe Domnul, în timp ce îl asistau pe cel care făcea sacrificiul, şi-au făcut pe frunţile lor semnul nemuritor[69]. Acest gest, izgonind demonii, a tulburat ritualurile [păgâne]. Haruspicii[70] se agitau de zor şi nu vedeau în măruntaie semnele obişnuite şi, ca şi cum sacrificiul nu ar fi avut loc, sacrificau din nou. **3.** Dar, în acelaşi fel, animalele jertfite în continuare zeilor nu au arătat nimic, până când faimosul Tages[71], mai-marele haruspicilor, fie bănuind, fie văzând ceva, a spus că sacrificiile nu dau un răspuns deoarece la ceremoniile religioase asistă oameni profani. **4.** Atunci, înnebunit de ură, [Diocleţian] a poruncit ca nu numai cei care celebrau serviciul religios,

erant in palatio iussit et in eos, si detrectassent, verberibus animadverti, datisque ad praepositos litteris, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia praecepit, ut qui non paruissent, militia solverentur. **5.** Hactenus furor eius et ira processit, nec amplius quicquam contra legem et religionem dei fecit. **6.** Deinde interiecto aliquanto tempore in Bithyniam venit hiematum eodemque tum Maximianus quoque Caesar inflammatus scelere advenit, ut ad persequendos christianos instigaret senem vanum, qui iam principium fecerat. Cuius furoris hanc causam fuisse cognovi.

11

1. Erat mater eius deorum montium cultrix. Quae cum esset mulier admodum superstitiosa, dapibus sacrificabat paene cotidie ac vicanis suis epulas exhibebat. Christiani abstinebant, et illa cum gentibus epulante ieiuniis hi et orationibus insistebant. **2.** Hinc concepit odium adversus eos ac filium suum non minus superstitiosum querelis muliebribus ad tollendos homines incitavit. **3.** Ergo habito inter se per totam hiemem consilio cum nemo admitteretur et omnes de summo statu rei publicae tractari arbitrarentur, diu senex furori eius repugnavit ostendens quam perniciosum esset inquietari orbem terrae, fundi sanguinem multorum; illos libenter mori solere; satis esse si palatinos tantum ac milites ab ea religione prohiberet. **4.** Nec tamen

ci şi toţi cei care se găseau în palat să aducă jertfe, iar dacă ar fi refuzat să fie pedepsiţi cu bicele. Prin ordinele scrise date [de el] comandanţilor, i-a constrâns până şi pe soldaţi să participe la sacrificiile nelegiuite, iar dacă aceştia ar fi refuzat, [trebuiau] să fie eliberaţi din serviciul militar[72]. **5.** Până aici a ajuns nebunia şi ura acestuia, şi nu a făcut nimic mai grav împotriva legii şi religiei lui Dumnezeu. **6.** Mai apoi, după câtva timp, [Diocleţian] a venit în Bithynia ca să-şi petreacă iarna[73], şi tot acolo a ajuns şi cezarul Maximian [Galerius], aprins de dorinţa nelegiuită de a-l instiga pe bătrânul găunos care deja luase primele măsuri pentru a-i persecuta pe creştini[74]. Am aflat [şi] care a fost cauza nebuniei acestuia.

11

1. Mama sa, adoratoare a zeilor munţilor şi femeie foarte superstiţioasă[75], oferea aproape în fiecare zi ospeţe în cinstea zeilor şi dădea de mâncare compatrioţilor ei. Creştinii nu luau parte la aceste ospeţe, ci se dedicau postului şi rugăciunilor, în timp ce ea se ospăta cu păgânii. **2.** Din această cauză, [Romula] a început să-i urască pe creştini şi, prin tânguiri femeieşti, l-a întărâtat şi pe fiul ei, nu mai puţin superstiţios, să-i omoare pe aceşti oameni. **3.** Aşa că, toată iarna au avut loc discuţii la care nimeni nu era admis şi la care toţi considerau că sunt dezbătute problemele cele mai însemnate ale statului. Bătrânul [împărat] a ţinut piept mult timp furiei celuilalt, arătându-i cât de periculos ar fi să tulbure pacea întregii lumi, să verse sângele atâtor oameni; [i-a amintit] că acei [creştini] obişnuiesc să moară de bunăvoie[76] şi că ar fi suficient dacă i-ar opri de la această religie pe cei din palat şi pe soldaţi. **4.** Totuşi, nu a putut domoli

deflectere potuit praecipitis hominis insaniam. Placuit ergo amicorum sententiam experiri. **5.** Nam erat huius malitiae: cum bonum quid facere decrevisset, sine consilio faciebat, ut ipse laudaretur, cum autem malum, quoniam id reprehendendum sciebat, in consilium multos advocabat, ut aliorum culpae adscriberetur quicquid ipse deliquerat. **6.** Admissi ergo iudices pauci et pauci militares, ut dignitate antecedebant, interrogabantur. Quidam proprio adversus Christianos odio inimicos deorum et hostes religionum publicarum tollendos esse censuerunt, et qui aliter sentiebant, intellecta hominis voluntate vel timentes vel gratificari volentes in eandem sententiam congruerunt. **7.** Nec sic quidem flexus est imperator, ut accommodaret assensum, sed deos potissimum consulere statuit misitque aruspicem ad Apollinem Milesium. Respondit ille ut divinae religionis inimicus. **8.** Traductus est itaque a proposito et quoniam nec amicis nec Caesari nec Apollini poterat reluctari, hanc moderationem tenere conatus est, ut eam rem sine sanguine transigi iuberet, cum Caesar vivos cremari vellet qui sacrificio repugnassent.

12

1. Inquiritur peragendae rei dies aptus et felix ac potissimum Terminalia deliguntur, quae sunt a.d. septimum Kalendas Martias, ut quasi terminus imponeretur huic religioni.

Ille dies primus leti primusque malorum
Causa fuit

nebunia unui om nesocotit. A hotărât aşadar să asculte şi opinia prietenilor [săi]. **5.** Căci astfel era ticăloşenia lui Diocleţian: după ce hotăra să facă vreun lucru bun, îl făcea fără să ceară părerea nimănui, ca să fie doar el lăudat; când însă făcea vreun rău, ştiind că va fi criticat pentru asta, convoca mai multe [persoane] la sfat, pentru ca vina sa să fie pusă pe seama altora. **6.** Aşa că, fiind chemaţi câţiva înalţi funcţionari civili şi câţiva ofiţeri, au fost consultaţi în ordinea rangului fiecăruia. Unii, care-i urau pe creştini, au considerat că aceştia trebuie ucişi ca nişte potrivnici ai zeilor şi duşmani ai cultelor publice. În schimb, alţii, care gândeau diferit, cunoscând voinţa cezarului, s-au unit în aceeaşi părere, fie din teamă, fie din dorinţa de a-i face acestuia pe plac. **7.** Însă nici aşa împăratul nu a fost înduplecat să-şi dea consimţământul, ci a hotărât mai degrabă să-i consulte pe zei şi a trimis un haruspiciu la oracolul lui Apollo din Milet[77]. Acesta a răspuns ca un duşman al religiei lui Dumnezeu. **8.** De aceea [Diocleţian] a fost nevoit să-şi schimbe hotărârea [iniţială] şi, neputând să se împotrivească nici prietenilor, nici cezarului şi nici lui Apollo, s-a străduit să impună o limită: a poruncit ca acea acţiune să aibă loc fără vărsare de sânge, deşi cezarul [Maximian] voia să fie arşi de vii cei care ar fi refuzat sacrificiile [păgâne].

12

1. Pentru acţiunea pusă la cale se caută o zi potrivită şi propice şi este aleasă sărbătoarea Terminaliilor[78], care are loc în a şaptea zi înaintea calendelor lui martie, ca şi cum în acea zi s-ar fi terminat cu religia noastră[79].

„Acea zi a fost cauza dintâi a morţii şi a nenorocirilor"[80]

quae et ipsis et orbi terrarum acciderunt. **2.** Qui dies cum illuxisset, agentibus consulatum senibus ambobus octavum et septimum, repente adhuc dubia luce ad ecclesiam praefectus cum ducibus et tribunis et rationalibus venit; et revulsis foribus simulacrum dei quaeritur, scripturae repertae incenduntur, datur omnibus praeda, rapitur, trepidatur, discurritur. **3.** Ipsi vero in speculis – in alto enim constituta ecclesia ex palatio videbatur – diu inter se concertabant utrum ignem potius supponi oporteret. **4.** Vicit sententiam Diocletianus cavens, ne magno incendio facto pars aliqua civitatis arderet. Nam multae ac magnae domus ab omni parte cingebant. **5.** Veniebant igitur praetoriani acie structa cum securibus et aliis ferramentis et immissi undique fanum illud editissimum paucis horis solo adaequarunt.

13

1. Postridie propositum est edictum quo cavebatur, ut religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis subiecti essent, ex quocumque ordine et gradu venirent, adversus eos omnis actio valeret, ipsi non de iniuria, non de adulterio, non de rebus ablatis agere possent, libertatem denique ac vocem non haberent. **2.** Quod edictum quidam etsi non recte, magno tamen animo deripuit et conscidit, cum irridens diceret victorias Gothorum et

care s-au abătut şi asupra [creştinilor] înşişi, şi asupra întregului pământ. **2.** În zorii acelei zile – cei doi bătrâni fiind consuli, unul pentru a opta oară, iar celălalt pentru a şaptea oară[81] –, în lumina abia mijită, prefectul soseşte pe neaşteptate la biserică împreună cu comandanţii militari, cu tribunii şi cu funcţionarii fiscului[82]. După ce au fost sparte uşile bisericii, se caută statuia vreunui zeu; Sfintele Scripturi găsite acolo sunt arse. Tuturor li se dă voie să fure: jaf, agitaţie, dezordine. **3.** Cei [doi principi], care vedeau acest tumult – căci, fiind ridicată pe o înălţime, biserica se vedea din palat[83] –, au discutat mult timp între ei dacă n-ar fi potrivit să i se dea foc. **4.** A învins părerea lui Diocleţian, care era îngrijorat ca nu cumva, după izbucnirea incendiului, să se aprindă şi alte părţi ale oraşului, căci multe dintre marile edificii înconjurau [biserica] din toate părţile. **5.** Aşa că pretorienii[84] au venit în formaţie de luptă, [înarmaţi] cu topoare şi cu alte unelte din fier şi, năpustindu-se din toate părţile, în câteva ore au făcut una cu pământul acel templu foarte înalt.

13

1. A doua zi s-a afişat un edict[85] prin care se stipula că adepţii religiei creştine sunt eliberaţi din toate funcţiile şi demnităţile oficiale, că sunt pasibili de tortură, oricare le-ar fi statutul şi treapta socială, şi că va fi îngăduită orice acţiune juridică intentată împotriva lor. În schimb, aceştia nu aveau dreptul să intenteze în instanţă vreun proces de ultraj, de adulter, de furt: într-un cuvânt, le era luată libertatea şi chiar dreptul de a vorbi. **2.** Un om oarecare, deşi cu nesăbuinţă[86], dar şi cu mult curaj, a smuls şi a rupt în bucăţi acest edict[87] în timp ce spunea cu sarcasm că acesta vorbea despre victoria goţilor şi sarmaţilor.

Sarmatarum propositas. **3.** Statimque perductus non modo extortus, sed etiam legitime coctus cum admirabili patientia postremo exustus est.

14

1. Sed Caesar non contentus est edicti legibus: aliter Diocletianum aggredi parat. **2.** Nam ut illum ad propositum crudelissimae persecutionis impelleret, occultis ministris palatio subiecit incendium, et cum pars quaedam conflagrasset, christiani arguebantur velut hostes publici et [cum] ingenti invidia simul cum palatio christianorum nomen ardebat: illos consilio cum eunuchis habito de extinguendis principibus cogitasse, duos imperatores domi suae paene vivos esse combustos. **3.** Diocletianus vero, qui semper se volebat videri astutum et intellegentem, nihil potuit suspicari; sed ira inflammatus excarnificare omnes suos protinus coepit. **4.** Sedebat ipse atque innocentes igne torrebat; item iudices universi, omnes denique qui erant in palatio magistri data potestate torquebant. **5.** Erant certantes quis prior aliquid inveniret: nihil usquam reperiebatur, quippe cum familiam Caesaris nemo torqueret. Aderat ipse et instabat nec patiebatur iram inconsiderati senis deflagrare. **6.** Sed quindecim diebus interiectis aliud rursum incendium molitus est; sed celerius animadversum, nec tamen auctor apparuit. **7.** Tunc Caesar medio hiemis profectione parata prorupit eodem die, contestans fugere se, ne vivus arderet.

3. Luat pe sus imediat, şi-a suportat pedeapsa cu o admirabilă răbdare, fiind nu numai torturat, ci chiar ars după toate metodele.

14

1. Însă cezarul nu a fost mulţumit de dispoziţiile edictului: se pregăteşte „să i se adreseze" altfel lui Diocleţian. **2.** Căci, pentru a-l forţa să accepte planul său foarte crud de persecuţie, a dat foc palatului prin slujitori de taină şi, după ce o parte [din clădire] fusese mistuită de flăcări, creştinii îi erau prezentaţi ca inamici publici. Odată cu incendiul palatului se aţâţa şi imensa sa ură împotriva numelui de creştin[88]. Erau acuzaţi de a fi pus la cale împreună cu eunucii moartea celor doi împăraţi[89], care erau cât pe ce să ardă de vii în propria reşedinţă. **3.** Cât despre Diocleţian, care întotdeauna dorea să pară abil şi inteligent, nu a putut să bănuiască nimic, ci, aprins de furie, a început numaidecât să-i tortureze pe toţi slujitorii săi [apropiaţi]. **4.** El însuşi era de faţă şi îi tortura cu focul pe [nişte] nevinovaţi[90]; de asemenea, toţi judecătorii, într-un cuvânt toţi magistraţii care se găseau în palat aplicau torturi cu autoritatea ce li se conferise. **5.** Se întreceau cine să găsească primul vreun [indiciu], dar nu se găsea nimic, fiindcă nimeni nu-i tortura pe slujitorii cezarului. El era de faţă, insista şi nu îngăduia să se potolească mânia bătrânului lipsit de discernământ. **6.** Aşa că, după cincisprezece zile, [Galerius] a provocat un alt incediu, dar, deşi descoperit la timp, totuşi autorul lui nu a fost găsit. **7.** Atunci, cezarul, deşi îşi pregătise plecarea pe la mijlocul iernii, a pornit în grabă în aceeaşi zi, susţinând că fuge ca să nu ardă de viu.

15

1. Furebat ergo imperator iam non in domesticos tantum, sed in omnes; et primam omnium filiam Valeriam coniugemque Priscam sacrificio pollui coegit. **2.** Potentissimi quondam eunuchi necati, per quos palatium et ipse ante constabat, comprehensi presbyteri ac ministri et sine ulla probatione aut confessione damnati cum omnibus suis deducebantur. **3.** Omnis sexus et aetatis homines ad exustionem rapti, nec singuli, quoniam tanta erat multitudo, sed gregatim circumdato igni ambiebantur; domestici alligatis ad collum molaribus mari mergebantur. **4.** Nec minus in ceterum populum persecutio violenter incubuit. Nam iudices per omnia templa dispersi universos ad sacrificia cogebant. **5.** Pleni carceres erant, tormentorum genera inaudita excogitabantur, et ne cui temere ius diceretur, arae in secretariis ac pro tribunali positae, ut litigatores prius sacrificarent atque ita causas suas dicerent, sic ergo ad iudices tamquam ad deos adiretur. **6.** Etiam litterae ad Maximianum atque Constantium commeaverant, ut eadem facerent; quorum sententia in tantis rebus expectata non erat. Et quidem senex Maximianus libens paruit per Italiam, homo non adeo clemens. **7.** Nam Constantius, ne dissentire a maiorum praeceptis videretur, conventicula id est parietes, qui restitui

15

1. Ca urmare, împăratul se dezlănțuia nu numai împotriva slujitorilor palatului, ci împotriva tuturor; și, mai întâi de toate, Dioclețian le-a constrâns pe fiica sa Valeria și apoi pe soția sa Prisca să se păngărească sacrificând [zeilor][91]. **2.** Au fost uciși eunuci, cândva foarte influenți, pe care înainte se sprijinise palatul și chiar [împăratul] însuși. Au fost prinși preoți și diaconi; condamnați fără nici o dovadă sau vreo mărturie, au fost duși la moarte împreună cu toți ai lor[92]. **3.** Indiferent de sex și de vârstă, oamenii erau arestați pentru a fi arși pe rug și, fiindcă mulțimea era atât de mare, erau dați focului nu câte unul, ci în grupuri. Slujitorii casei imperiale erau aruncați în mare, legându-li-se de gât pietre de moară. **4.** Nici împotriva restului populației persecuția nu s-a abătut mai puțin violent. Căci judecătorii, împrăștiați prin toate lăcașurile de cult, obligau pe toată lumea să jertfească [zeilor][93]. **5.** Temnițele erau pline[94], se născoceau metode nemaipomenite de tortură și, pentru ca nimănui să nu i se dea prea ușor „dreptate", au fost puse altare în sălile de audiențe și în fața tribunalelor, așa încât împricinații să facă sacrificii mai înainte de a-și susține cauzele; astfel se apropiau de judecători, ca de zei. **6.** De asemenea, le-au fost expediate scrisori lui Maximian și Constantius, ale căror păreri nu erau dorite în probleme atât de grave, cerându-li-se să procedeze și ei la fel. De fapt, bătrânul Maximian, om nu tocmai pașnic, a pus în practică cu plăcere acest ordin în toată Italia[95]. 7. În schimb, Constantius, ca să nu pară că se opune ordinelor superiorilor, a îngăduit să fie distruse câteva mici lăcașuri în care se adunau [creștinii], mai bine zis niște pereți care puteau să fie [oricând] refăcuți, dar a păstrat

poterant, dirui passus est, verum autem dei templum, quod est in hominibus, incolume servavit.

16

1. Vexabatur ergo universa terra et praeter Gallias ab oriente usque ad occasum solis tres acerbissimae bestiae saeviebant. **2.** Non, mihi si linguae centum <sint> oraque centum ferrea vox, omnes scelerum comprendere formas, omnia poenarum percurrere nomina possim

quae iudices per provincias iustis atque innocentibus intulerunt. **3.** Verum quid opus est illa narrare praecipue tibi, Donate carissime, qui praeter ceteros tempestatem turbidae persecutionis expertus es? **4.** Nam cum incidisses in Flaccinum praefectum, non pusillum homicidam, deinde in Hieroclem ex vicario praesidem, qui auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem fuit, postremo in Priscillianum successorem eius, documentum omnibus invictae fortitudinis praebuisti. **5.** Novies enim tormentis cruciatibusque variis subiectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti, novies proeliis diabolum cum satellitibus suis debellasti, novem victoriis saeculum cum suis terroribus triumphasti. **6.** Quam iucundum illud spectaculum deo fuit, cum victorem te cerneret non candidos equos aut immanes elephantos, sed ipsos potissimum triumphatores currui tuo subiugantem! **7.** Hic est verus triumphus, cum dominatores dominantur. Victi enim tua virtute ac subiugati sunt,

neatins adevăratul templu al lui Dumnezeu, care se află în oameni[96].

16

1. O grea suferință pusese așadar stăpânire pe întreg pământul și, cu excepția Galiilor, din Orient până în Occident cele trei fiare cumplite se dezlănțuiau cu furie[97]. **2.** „Eu, chiar dacă aș avea o sută de limbi și o sută de guri,

Și glasul de-oțel, tot n-aș putea cuprinde atâtea feluri de crime,

Și nici să-nșir pe-al lor nume atâtea soiuri crâncene de-osânde"[98]

pe care judecătorii le-au aplicat celor drepți și nevinovați în provincii. **3.** Dar de ce trebuie să-ți povestesc acestea ție, mai ales ție, preaiubite Donatus, care, mai mult decât alții, ai cunoscut furtuna violentă a persecuției? **4.** Căci după ce ai căzut în mâinile prefectului Flaccinus[99], un asasin deloc mărunt, apoi în cele ale lui Hierocles[100], care din vicar a devenit guvernator de provincie și care a fost autorul și sfătuitorul persecuției care trebuia dusă la îndeplinire, iar în cele din urmă ale lui Priscillianus[101], succesorul acestuia, le-ai oferit tuturor mărturia unui curaj de neînvins. **5.** Căci supus de nouă ori diferitelor chinuri și torturi, de nouă ori ți-ai învins adversarul printr-o glorioasă mărturisire, în nouă lupte ai învins diavolul împreună cu ajutoarele sale, prin nouă victorii ai triumfat asupra lumii cu spaimele ei. **6.** Cât de plăcut l-a fost acel spectacol lui Dumnezeu, când te-a văzut pe tine ieșit învingător, înjugând la carul tău nu cai albi și elefanți uriași, ci mai degrabă chiar pe cei care [se bucuraseră] de triumf! **7.** Acesta este adevăratul triumf, când cei care domină sunt dominați. Căci au fost învinși și supuși de curajul tău, fiindcă, disprețuind

quandoquidem nefanda iussione contempta omnes apparatus ac terriculas tyrannicae potestatis fide stabili et robore animi profligasti. **8.** Nihil adversus te verbera, nihil ungulae, nihil ignis, nihil ferrum, nihil varia tormentorum genera valuerunt: adimere tibi fidem ac devotionem nulla vis potuit. **9.** Hoc est esse discipulum dei, hoc est militem Christi, quem nullus hostis expugnet, nullus lupus de castris caelestibus rapiat, nullus laqueus inducat, nullus dolor vincat, nullus cruciatus affligat. **10.** Denique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus a te diabolus victus est, non est ausus ulterius congredi tecum, quem tot proeliis expertus sit non posse superari. **11.** Et cum tibi parata esset victrix corona, desiit amplius provocare, ne iam sumeres: quam licet non acceperis in praesenti, tamen integra tibi pro virtutibus tuis et meritis in regno domini reservatur. Sed redeamus ad ordinem rerum.

17

1. Hoc igitur scelere perpetrato Diocletianus, cum iam felicitas ab eo recessisset, perrexit statim Romam, ut illic vicennalium diem celebraret, qui erat futurus a.d. duodecimum Kalendas Decembres. **2.** Quibus sollemnibus celebratis, cum libertatem populi Romani ferre non poterat, impatiens et aeger animi prorupit ex urbe impendentibus Kalendis Ianuariis, quibus illi nonus consulatus deferebatur. **3.** Tredecim dies tolerare non potuit, ut Romae potius quam Ravennae procederet consul, sed profectus hieme saeviente, frigore

porunca nelegiuită, ai zădărnicit toate uneltirile şi spaimele tiranicei puteri printr-o credinţă neclintită şi prin forţa sufletului. **8.** Nici vergile, nici instrumentele de tortură, nici focul, nici sabia, nici diferitele feluri de cazne nu au avut vreo putere împotriva ta. Nici o forţă nu a putut să-ţi răpească credinţa şi devoţiunea. **9.** Asta înseamnă să fii ucenicul lui Dumnezeu, asta înseamnă să fii soldatul lui Hristos pe care nici un duşman nu-l răpune, nici un lup nu-l răpeşte din taberele cereşti, nici un lanţ nu-l leagă, nici o durere nu-l învinge, nici un chin nu-l copleşeşte. **10.** În sfârşit, după acele nouă lupte foarte glorioase în care diavolul a fost învins de tine, acesta nu a mai îndrăznit să se măsoare cu tine, dându-şi seama în atâtea lupte că nu te poate învinge. **11.** Şi după ce cununa de învingător ţi-a fost pregătită, diavolul a încetat să te mai provoace, ca să nu o câştigi. Deşi nu o primeşti în prezent, totuşi ţie îţi este păstrată neatinsă pentru virtuţile şi meritele tale în Împărăţia Domnului. Dar să ne întoarcem la desfăşurarea evenimentelor.

17

1. După săvârşirea acestei nelegiuiri, Diocleţian, pe care norocul îl părăsise deja, a plecat imediat la Roma, ca să-şi sărbătorească acolo ziua vicenaliilor[102] sale, care urmau să aibă loc cu douăsprezece zile înaintea calendelor lui decembrie. **2.** Odată terminate ceremoniile, fiindcă nu putea să mai suporte libertatea poporului roman, nemulţumit şi cu sufletul rănit, a plecat din oraş la calendele lui ianuarie, zi în care urma să i se confere al nouălea consulat. **3.** Nu a mai putut aştepta încă treisprezece zile ca să apară, în calitate de consul, mai degrabă la Roma decât la Ravenna; plecând în toiul iernii, îndurând frigul şi

atque imbribus verberatus morbum levem, at perpetuum traxit vexatusque per omne iter lectica plurimum vehebatur. **4.** Sic aestate transacta per circuitum ripae Istricae Nicomediam venit morbo iam gravi insurgente: quo cum se premi videret, prolatus est tamen, ut circum quem fecerat dedicaret anno post vicennalia repleto. **5.** Deinde ita languore <est> oppressus, ut per omnes deos pro vita eius rogaretur; donec Idibus Decembribus luctus repente in palatio, maestitia et lacrimae iudicum, trepidatio et silentium tota civitate. **6.** Iam non modo mortuum, sed etiam sepultum dicebant, cum repente mane postridie pervagari fama quod viveret, domesticorum ac iudicum vultus alacritate mutari. **7.** Non defuerunt qui suspicarentur celari mortem eius, donec Caesar veniret, ne quid forte a militibus novaretur. **8.** Quae suspicio tantum valuit, ut nemo crederet eum vivere, nisi Kalendis Martiis prodisset, vix agnoscendus, quippe qui anno fere toto aegritudine tabuisset. **9.** Et ille Idibus Decembribus morte sopitus animam receperat, nec tamen totam. Demens enim factus est, ita ut certis horis insaniret, certis resipisceret.

18

1. Nec multis post diebus Caesar advenit, non ut patri gratularetur, sed ut eum cogeret imperio cedere. Iam conflixerat nuper <cum> Maximiano sene eumque terruerat iniecto armorum civilium metu. **2.** Aggressus est ergo Diocletianum primum molliter et amice, iam senem esse dicens, iam

ploaia, a contractat o boală uşoară, dar cronică şi, fiind chinuit de boală, a fost transportat mai tot drumul în lectică. **4.** După ce şi-a petrecut astfel vara, a venit la Nicomedia urmând cursul Dunării[103], în timp ce boala i se agrava[104]; deşi se vedea copleşit de boală, a fost dus totuşi până la circul pe care-l ridicase, ca să-l consacre [zeilor] la un an după vicenalii. **5.** Mai apoi a fost cuprins de o asemenea slăbiciune încât se adresau rugi către toţi zeii pentru viaţa lui până când, la idele lui decembrie, jalea a cuprins deodată palatul, durerea şi lacrimile, înalţii funcţionari, consternarea şi liniştea, întreaga cetate. **6.** [Lumea] vorbea deja că împăratul este nu doar mort, ci şi înmormântat, când, deodată, a doua zi de dimineaţă, s-a răspândit zvonul că trăieşte, iar feţele slujitorilor din palat şi ale judecătorilor s-au umplut de bucurie. **7.** Nu au lipsit nici cei care bănuiau că moartea acestuia era tăinuită până la sosirea cezarului, ca nu cumva să fie înlocuit de către soldaţi. **8.** Această suspiciune a fost atât de mare, încât nimeni nu ar mai fi crezut că el trăieşte dacă nu ar fi apărut în public la calendele lui martie[105], fiind greu de recunoscut, de vreme ce aproape întreg anul suferise de pe urma bolii. **9.** Şi [iată că] acela, care a fost cufundat în somnul morţii la idele lui decembrie, îşi revenise în fire, însă nu pe deplin. Căci a fost atins de nebunie[106], aşa încât în unele momente îşi ieşea din minţi, în altele îşi recăpăta luciditatea.

18

1. Nu după multe zile a venit şi cezarul, nu atât pentru a-şi felicita tatăl[107], cât pentru a-l obliga să se retragă de la putere. El intrase de curând în conflict cu bătrânul Maximian şi îl înspăimântase, ameninţându-l cu un război civil[108]. **2.** Aşa că mai întâi îl abordă pe Diocleţian cu blândeţe şi prietenie,

minus validum et administrandae rei publicae inhabilem: debere illum requiescere post labores. Simul et exemplum Nervae proferebat, qui imperium Traiano tradidisset. **3.** Ille vero aiebat et indecens esse, si post tantam sublimis fastigii claritatem in humilis vitae tenebras decidisset, et minus tutum, quod in tam longo imperio multorum sibi odia quaesisset; **4.** Nervam vero uno anno imperantem, cum pondus et curam tantarum rerum vel aetate vel insolentia ferre non quiret, abiecisse gubernaculum rei publicae atque ad privatam vitam redisse, in qua consenuerat. Verum si nomen imperatoris cuperet adipisci, impedimento nihil esse quominus omnes Augusti nuncuparentur. **5.** At ille, qui orbem totum iam spe invaserat, quoniam sibi aut nihil praeter nomen aut <non> multum videbat accedere, respondit debere ipsius dispositionem in perpetuum conservari, ut duo sint in re publica maiores, qui summam rerum teneant, item duo minores, qui sint adiumento: inter duos facile posse concordiam servari, inter quattuor pares nullo modo. **6.** Si ipsi cedere noluisset, se sibi consulturum, ne amplius minor et extremus esset. Iam fluxisse annos quindecim <quibus> in Illyricum id est ad ripam Danuvii relegatus cum gentibus barbaris luctaretur, cum alii intra laxiores et quietiores terras delicate imperarent. **7.** His auditis senex languidus, qui iam et Maximiani senis litteras acceperat scribentis quaecumque locutus fuisset, et didicerat augeri

spunându-i că de acum este bătrân, mai puțin viguros și nu mai poate să conducă statul și că ar trebui să se odihnească după atâtea eforturi. În același timp, [Galerius] amintea exemplul lui Nerva, care îi lăsase puterea [imperială] lui Traian[109]. **3.** Însă Diocleţian răspundea că ar fi nepotrivit dacă de pe treapta atât de înaltă a puterii ar ajunge în tenebrele unei vieți umile și că ar fi mai puțin în siguranță, fiindcă de-a lungul întregii sale domnii își atrăsese ura multora. **4.** De fapt, Nerva, care domnise un singur an, fiindcă nu a putut face față greutăților și grijilor unor treburi atât de importante, fie din cauza vârstei înaintate, fie din cauza nepriceperii, a renunțat la conducerea statului și a revenit la viața privată, ajungând la o vârstă înaintată. Iar dacă [Maximian] ar dori să dobândească titlul de împărat, nimic nu s-ar opune ca toți să fie proclamați *Augusti.* **5.** Însă cezarul, care se vedea deja stăpân al întregului pământ, fiindcă înțelegea că aceste aranjamente ori nu i-ar aduce nimic în afara unui titlu ori i-ar aduce prea puțin, a răspuns că trebuie păstrată pentru totdeauna regula lui [Diocleţian]: anume, să existe în cadrul statului două persoane învestite cu autoritatea supremă și, de asemenea, altele două care să dispună de puteri mai puțin extinse, pentru a-i ajuta pe primii. Că între cei doi împărați se poate menține ușor buna înțelegere, dar între patru suverani de rang egal, cu nici un chip[110]. **6.** Că, în cazul în care Diocleţian ar fi refuzat să cedeze, el va lua hotărâri [doar în favoarea intereselor sale], ca să nu mai fie inferior și cel din urmă. Că trecuseră deja cincisprezece ani de când, relegat în Illyricum, adică pe malul Dunării, luptase cu neamurile barbare, în timp ce alții conduceau comod provincii mai întinse și mai liniștite[111]. **7.** Auzind acestea, bătrânul bolnav, care tocmai primise o scrisoare de la bătrânul Maximian care-i scrisese ceea ce discutase cu Galerius și aflase că acesta din urmă își sporise

ab eo exercitum, lacrimabundus „Fiat" inquit „si hoc placet."
8. Supererat ut communi consilio omnium Caesares legerentur.

— „Quid opus est consilio, cum sit necesse illis duobus placere quicquid nos fecerimus?"

— „Ita plane. Nam illorum filios nuncupari necesse est."

9. Erat autem Maximiano <filius> Maxentius, huius ipsius Maximiani gener, homo perniciosae ac malae mentis, adeo superbus et contumax, ut neque patrem neque socerum solitus sit adorare, et idcirco utrique invisus fuit. **10.** Constantio quoque filius erat Constantinus, sanctissimus adulescens et illo fastigio dignissimus, qui insigni et decoro habitu corporis et industria militari et probis moribus et comitate singulari a militibus amaretur, a privatis et optaretur. Erat tunc praesens iam pridem a Diocletiano factus tribunus ordinis primi.

11. — „Quid ergo fiet?"

— „Ille" inquit „dignus non est. Qui enim me privatus contempsit, quid faciet, cum imperium acceperit?"

— „Hic vero et amabilis est et ita imperaturus, ut patre suo melior et clementior iudicetur."

— „Ita fiet ut ego non possim facere quae velim. Eos igitur oportet nuncupari qui sint in mea potestate, qui timeant, qui nihil faciant nisi meo iussu."

12. — „Quos ergo faciemus?"

— „Severum" inquit.

— „Illumne saltatorem turbulentum, ebriosum, cui nox pro die est et dies pro nocte?"

— „Dignus" inquit „quoniam militibus fideliter praefuit et eum misi ad Maximianum, ut ab eo induatur."

armata, spuse lăcrimând: „Fie, dacă [tu] vrei asta". **8.** Mai rămânea să fie aleşi cezarii prin acordul tuturor.

— De ce este nevoie de acordul tuturor, de vreme ce aceşti doi oameni trebuie să aprobe tot ceea ce noi hotărâm?

— Este nevoie, căci trebuie să fie proclamaţi şi fiii lor.

9. Într-adevăr, Maximian avea un fiu, Maxentius[112], ginerele lui Galerius, om primejdios şi rău la inimă, atât de trufaş şi de arogant încât refuza să-i acorde respect atât tatălui, cât şi socrului său şi de aceea a fost urât de amândoi. **10.** Constantius avea şi el un fiu, Constantin[113], un tânăr foarte virtuos şi vrednic de acea înaltă demnitate, iubit de soldaţi şi dorit de simplii [cetăţeni] particulari pentru aspectul său fizic deosebit, pentru faptele sale de arme, pentru moravurile sale alese şi generozitatea sa extraordinară. El se găsea atunci [la curtea] lui Diocleţian, fiind făcut de ceva timp tribun de rangul întâi.

11. — Ce-i de făcut, aşadar?

— Maxentius, zise, nu este demn să fie ales. Cel care m-a dispreţuit ca simplu cetăţean, ce va face când va ajunge la putere?

— În schimb, Constantin este plăcut şi va domni, aşa încât va fi considerat mai bun şi mai blând decât tatăl său.

— Astfel, eu nu aş putea face ceea ce aş vrea. Trebuie aşadar să-i proclamăm [*Caesari*] pe acei oameni care să fie sub autoritatea mea, care să se teamă [de mine] şi care să nu facă nimic decât la porunca mea.

12. — Pe cine vom alege, aşadar?

— Pe Severus[114], răspunde [Galerius].

— Cum? Pe acel dansator scandalagiu, beţivul care face din noapte zi şi din zi noapte?

— Acesta este vrednic, spuse [celălalt], fiindcă s-a purtat cu credinţă în fruntea soldaţilor şi l-am trimis la Maximian, ca să fie îmbrăcat [cu purpura] de acesta.

13. — „Esto. Alterum quem dabis?"

— „Hunc" inquit, ostendens Daiam adulescentem quendam semibarbarum, quem recens iusserat Maximinum vocari de suo nomine. Nam et ipsi Diocletianus nomen ex parte mutaverat ominis causa, quia Maximianus fidem summa religione praestabat.

14. — „Quis est hic quem mihi offers?"

— „Meus" inquit „affinis."

At ille gemebundus:

— „Non idoneos mihi das quibus tutela rei publicae commiti possit."

— „Probavi eos" inquit.

— „Tu videris, qui regimen imperii suscepturus es. **15.** Ego satis laboravi et providi quemadmodum me imperante res publica staret incolumis. Si quid accesserit adversi, mea culpa non erit."

19

1. Cum haec essent constituta, proceditur Kalendis Mais. Constantinum omnes intuebantur, nulla erat dubitatio: milites qui aderant et primores militum electi et acciti ex legionibus in hunc unum intenti gaudebant, optabant et vota faciebant. **2.** Erat locus altus extra civitatem ad milia fere tria, in cuius summo Maximianus ipse purpuram sumpserat, et ibi columna fuerat erecta cum Iovis signo. Eo pergitur. **3.** Contio militum convocatur. Incipit senex cum lacrimis, alloquitur milites:

13. — Fie! Dar pe cine mi-l vei propune ca al doilea [*Caesar*]?

— Pe acesta, spune el, arătându-l pe un oarecare Daza[115], un tânăr semibarbar, căruia, de curând, îi dăduse numele, după al său, Maximinus. Căci şi Diocleţian îi schimbase şi lui numele [de Galerius], ca să-i fie de bun augur, din cauza credinţei pe care Maximian i-o arăta.

14. — Cine este cel pe care mi-l propui?

— O rudă a mea, răspunde el.

Însă [Diocleţian] îi răspunse oftând:

— Tu-mi propui oameni incapabili, cărora nu li se poate încredinţa apărarea statului.

— I-am pus la încercare, zise [Galerius].

— Te priveşte, fiindcă tu vei lua în mâini frâiele Imperiului. **15.** Eu am trudit suficient şi am vegheat cât timp am fost împărat ca să menţin integritatea statului. Dacă va avea loc vreo nenorocire, vina nu va fi a mea.

19

1. După ce au fost luate aceste hotărâri, s-a trecut la punerea lor în practică la calendele lui mai[116]. Toţi erau cu ochii pe Constantin, nu încăpea nici o îndoială. Soldaţii prezenţi şi ofiţerii aleşi şi delegaţi din [rândul] legiunilor aveau toate privirile îndreptate numai spre el. Întreaga bucurie, toate dorinţele şi toate invocările către zei erau pentru el. **2.** La aproape trei mile în afara cetăţii se afla un loc înalt, în vârful căruia îmbrăcase purpura imperială şi Maximian [Galerius] şi unde fusese ridicată o coloană cu statuia lui Jupiter[117]. Am pornit într-acolo. **3.** S-a convocat adunarea soldaţilor. Cu lacrimi în ochi, bătrânul începe să vorbească, spunându-le soldaţilor că el este

se invalidum esse, requiem post labores petere, imperium validioribus tradere, alios Caesares subrogare. Summa omnium expectatio, quid afferet. **4.** Tunc repente pronuntiat Severum et Maximinum Caesares. Obstupefiunt omnes. In tribunali Constantinus adstabat susum. Haesitare inter se num Constantini immutatum nomen esset, cum in conspectu omnium Maximianus manum retrorsum extendens protraxit a tergo Daiam Constantino repulso et exutum vestem privatam constituit in medium. Mirari omnes qui esset, unde esset. **5.** Nemo tamen reclamare ausus est cunctis insperatae novitate rei turbatis. Huic purpuram Diocetianus iniecit suam quam se exuit, et Diocles iterum factus est. **6.** Tum descenditur, et reda per civitatem veteranus rex foras exportatur in patriamque dimittitur, Daia vero sublatus nuper a pecoribus et silvis, statim scutarius, continuo protector, mox tribunus, postridie Caesar, accepit Orientem calcandum et conterendum, quippe qui neque militiam, neque rem publicam sciret, iam non pecorum, sed militum pastor.

20

1. Maximianus postquam senibus expulsis quod voluit effecit, se iam solum totius orbis dominum [esse] ferebat. Nam Constantium quamvis priorem nominari esset necesse, contemnebat, quod et natura mitis esset et valitudine corporis impeditus. **2.** Hunc sperabat brevi obiturum, et si non

neputincios, că dorește să se odihnească după atâtea eforturi, că lasă conducerea unora mai puternici și că alege alți *Caesares*[118]. Așteptarea a fost mare pentru toți: oare ce va spune în continuare? **4.** Atunci, pe neașteptate îi proclamă *Caesares* pe Severus și pe Maximinus. Toată lumea încremenește. Constantin se afla sus la tribună. Se întrebau între ei dacă nu cumva lui Constantin i-a fost schimbat numele, când deodată, Maximian [Galerius], în văzul tuturor, întinzând mâna înapoia sa, dându-l la o parte pe Constantin, îl trage de la spatele lui pe Daza; scoțându-i haina de civil, îl așază în mijloc. Toți se întrebau cine este acest om și de unde vine. **5.** Totuși, nimeni nu a îndrăznit să protesteze, deși toată lumea se agita din pricina surprizei neașteptate. Dioclețian i-a pus pe umeri lui Daza purpura de care se dezbrăcase, redevenind Diocles. **6.** Atunci vechiul suveran a fost coborât [de la tribună], scos din cetate cu o trăsură și trimis în patria natală[119]. În ceea ce-l privește pe Daza, luat de curând dintre vite și păduri, devenit foarte repede scutier, apoi imediat gardă de corp, apoi tribun, iar a doua zi *Caesar*[120], a primit spre administrare Orientul pentru a-l călca în picioare și zdrobi, ca unul care, în calitate de păstor nu peste turme de vite, ci peste trupe de soldați, nu cunoștea nici arta războiului și nici pe cea a guvernării.

20

1. După ce a făcut ce a vrut, cei doi bătrâni[121] fiind înlăturați [de la putere], Maximian [Galerius] pretindea că, din acel moment, el era singurul stăpân al întregii lumi. Căci pe Constantius, deși trebuia să fie proclamat *Augustus*, îl disprețuia fiindcă avea o fire blândă și era dezavantajat de starea sănătății trupului. **2.** [Galerius] spera că în scurt timp acesta

obisset, vel invitum exuere facile videbatur. Quid enim faceret, si a tribus cogeretur imperium deponere? **3.** Habebat ipse Licinium veteris contubernii amicum et a prima militia familiarem, cuius consiliis ad omnia regenda utebatur, sed eum Caesarem facere noluit, ne filium nominaret, ut postea in Constantii locum nuncuparet Augustum atque fratrem, **4.** tunc vero ipse principatum teneret ac pro arbitrio suo debacchatus in orbem terrae vicennalia celebraret ac substituto Caesare filio suo, qui tunc erat novennis, et ipse deponeret; ita cum imperii summam tenerent Licinius ac Severus et secundum Caesarum nomen Maximinus et Candidianus, inexpugnabili muro circumseptus securam et tranquillam degeret senectutem. **5.** Huc consilia eius tendebant. Sed deus, quem sibi fecit infestum, cuncta illius cogitata dissolvit.

21

1. Adeptus igitur maximam potestatem ad vexandum orbem, quem sibi patefecerat, animum intendit. **2.** Nam post devictos Persas, quorum hic ritus, hic mos est, ut regibus suis in servitium se addicant et reges populo suo tamquam familia utantur, hunc morem nefarius homo in Romanam terram voluit inducere: quem ex illo tempore victoriae sine pudore laudabat. **3.** Et quia aperte iubere non poterat, sic agebat, ut et ipse libertatem hominibus auferret. In primis honores ademit. Torquebantur ab eo non decuriones modo, sed primores etiam civitatum, egregii ac perfectissimi

va muri, dar chiar dacă nu ar fi murit, i se părea uşor să-l îndepărteze în ciuda voinţei acestuia. Căci ce ar putea să facă dacă ar fi constrâns să renunţe la putere de ceilalţi trei [colegi]? **3.** Galerius avea un prieten, Licinius[122], un vechi camarad de arme de la începutul carierei sale militare, de ale cărui sfaturi se folosea pentru a conduce toate treburile statului, dar nu dorea să-l facă *Caesar* pentru a nu fi nevoit să-l numească fiu, ci [voia] să-l proclame mai apoi în locul lui Constantius ca *Augustus* şi frate al său. **4.** De fapt, dorinţa sa era să deţină singur puterea şi, făcându-şi de cap după bunul său plac, să-şi celebreze vicenaliile şi să renunţe [apoi] el însuşi la putere, declarându-l *Caesar* pe fiul său, pe atunci în vârstă de nouă ani. Astfel, în timp ce Licinius şi Severus ar fi deţinut puterea supremă, iar Maximinus şi Candidianus[123] ar fi fost desemnaţi *Caesares*, el ar fi avut o bătrâneţe sigură şi liniştită, apărat din toate părţile de un zid de netrecut. **5.** Spre asta se îndreptau gândurile lui. Însă şi-a atras mânia lui Dumnezeu care i-a nimicit toate planurile.

21

1. Dobândind aşadar puterea supremă, [Galerius], pentru a teroriza lumea pe care o avea sub autoritatea sa, a trecut la fapte. **2.** Căci după înfrângerea perşilor, care au ca datină şi obicei să se dea în sclavie regilor lor, iar regii să se folosească de poporul lor ca de sclavi, acest om blestemat a dorit să introducă şi în lumea romană acest obicei, pe care din momentul victoriei sale îl lăuda fără ruşine[124]. **3.** Şi pentru că nu putea să poruncească deschis aşa ceva, proceda astfel încât el însuşi să le răpească oamenilor libertatea. În primul rând a interzis onorurile. Nu numai decurionii au fost torturaţi de el, ci chiar şi fruntaşii

viri, et quidem in causis levibus atque civilibus. Si morte digni viderentur, cruces stabant, sin minus, compedes parati. **4.** Matres familias ingenuae ac nobiles in gynaeceum rapiebantur. Si quis esset verberandus, defixi in stabulo pali quattuor stabant, ad quos nullus umquam servus distendi solebat. **5.** Quid lusorium vel delicias eius referam? Habebat ursos ferociae ac magnitudinis suae simillimos, quos toto imperii sui tempore elegerat. Quotiens delectari libuerat, horum aliquem adferri nominatim iubebat. **6.** His homines non plane comedendi, sed obsorbendi obiectabantur: quorum artus cum dissiparentur, ridebat suavissime nec umquam sine humano cruore cenabat. **7.** Dignitatem non habentibus poena ignis fuit. Id exitii primo adversus christianos permiserat datis legibus, ut post tormenta damnati lentis ignibus urerentur. **8.** Qui cum deligati fuissent, subdebatur primo pedibus lenis flamma tamdiu, donec callum solorum contractum igni ab ossibus revelleretur. **9.** Deinde incensae faces et extinctae <statim> admovebantur singulis membris, ita ut locus nullus in corpore relinqueretur intactus. Et inter haec suffundebatur facies aqua frigida et os umore abluebatur, ne arescentibus siccitate faucibus cito spiritus redderetur: **10.** quod postremo accidebat, cum per multum diem decocta omni cute vis ignis ad intima viscera penetrasset. **11.** Hinc rogo facto cremabantur corpora iam cremata. Lecta ossa et in pulverem comminuta iactabantur in flumina ac mare.

oraşelor, bărbaţii cu titlul de *egregius* şi *perfectissimus*, şi asta chiar în cauze neînsemnate şi civile[125]. Dacă păreau demni de moarte, crucile se şi înălţau, dacă nu, erau pregătite lanţurile. **4.** Matroanele de condiţie liberă şi nobile erau răpite pentru gineceul său. Dacă cineva urma să fie bătut, se găseau în staul patru ţăruşi fixaţi [în pământ], între care de obicei nici un sclav nu era întins vreodată. **5.** Ce să mai povestesc despre amfiteatru şi distracţiile sale? Avea nişte urşi ce-i semănau foarte mult în ferocitate şi talie, pe care îi alesese de-a lungul întregii sale domnii. De câte ori îi venea cheful să se distreze, poruncea să-i fie aduşi dintre aceştia câte unul, chemându-i pe nume. **6.** Acestora le erau aruncaţi oameni [vii], nu pentru a fi mâncaţi [dintr-o dată], ci mestecaţi pe îndelete: în timp ce mădularele oamenilor dispăreau, el râdea foarte vesel şi nu cina niciodată fără [să vadă] sânge omenesc. **7.** Focul a ajuns pedeapsă pentru cei care nu ocupau vreo demnitate publică[126]. La început, această tortură o prevăzuse împotriva creştinilor, dând legi în acest sens ca, după torturi, cei condamnaţi să fie arşi pe îndelete. **8.** După ce aceştia erau legaţi, li se punea mai întâi sub picioare un foc scăzut până când, zbârcindu-se din cauza focului, pielea tălpilor cădea de pe oase. **9.** Mai apoi, torţe aprinse şi, ulterior, stinse li se puneau la fiecare mădular, aşa încât nici o parte a corpului să nu rămână neatinsă. Iar între timp faţa le era scufundată în apă rece şi gura umezită cu apă, ca să nu-şi dea duhul [prea] repede, uscându-li-se gâtlejurile de sete; **10.** în cele din urmă survenea moartea, după ce timp de câteva zile, toată pielea fiindu-le arsă, para focului ajungea la organele interne. **11.** Apoi, după ce era ridicat un rug, se dădea foc trupurilor până atunci arse. Oasele strânse şi fărâmiţate până la pulbere erau aruncate în fluvii şi mare[127].

22

1. Quae igitur in christianis excruciandis didicerat, consuetudine ipsa in omnes exercebat. **2.** Nulla <poena> penes eum levis, non insulae, non carceres, non metalla, sed ignis, crux, ferae in illo erant cotidiana et facilia. **3.** Domestici et administratores lancea emendabantur. In causa [poena] capitis [et] animadversio gladii admodum paucis quasi beneficium deferebatur, qui ob merita vetera impetraverant bonam mortem. **4.** Iam illa <prae> his levia fuerant: eloquentia extincta, causidici sublati, iure consulti aut relegati aut necati, litterae autem inter malas artes habitae et qui eas noverant, pro inimicis hostibusque protriti et execrati. **5.** Licentia rerum omnium solutis legibus adsumpta et iudicibus data. Iudices militares humanitatis litterarum rudes sine adsessoribus in provincias immissi.

23

1. At vero illud publicae calamitatis et communis luctus omnium fuit, census in provincias et civitates semel missus. Censitoribus ubique diffusis et omnia exagitantibus hostilis tumultus et captivitatis horrendae species erant. **2.** Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, in civitatibus urbanae ac rusticae plebes adunatae, fora omnia gregibus familiarum referta, unus quisque cum

22

1. Din obişnuinţă, aceste [chinuri] pe care le deprinsese torturându-i pe creştini le aplica împotriva tuturor. **2.** Nici o pedeapsă de-a lui nu era uşoară, ca exilul într-o insulă, ori temniţele, ori munca în mină, ci focul, crucea, fiarele erau administrate zilnic şi cu uşurinţă[128]. **3.** Slujitorii şi funcţionarii palatului erau pedepsiţi cu lancea. În cazul condamnărilor la moarte[129], chiar şi pedeapsa cu sabia era acordată ca un favor doar anumitor persoane care, pentru merite mai vechi, se arătaseră vrednici de o moarte uşoară. **4.** În scurt timp însă, aceste orori au devenit uşor de suportat pe lângă următoarele[130]: elocinţa a fost interzisă, avocaţii, arestaţi, jurisconsulţii, fie relegaţi, fie ucişi, literatura [a fost] pusă în rândul activităţilor rele, iar cunoscătorii acesteia [au fost] înjosiţi şi umiliţi ca duşmani şi inamici [publici]. **5.** După ce legile au fost abrogate, în orice acţiune împăratul proceda după bunul său plac, lucru îngăduit deopotrivă şi judecătorilor. Judecători militari, străini de orice cultură, erau trimişi în provincii, fără asesori[131].

23

1. Dar cu adevărat o calamitate publică şi un motiv de jale comună a devenit censul, impus atât provinciilor, cât şi cetăţilor[132]. Funcţionarii fiscali, trimişi pretutindeni, răvăşeau totul: părea imaginea unei lupte şi a unei înfricoşătoare luări de ostateci. **2.** Ogoarele erau măsurate brazdă cu brazdă, rândurile de vie şi arborii erau număraţi, se făcea recensământul animalelor de orice fel, fiecare individ în parte era notat, plebea din oraşe şi de la ţară era adunată prin cetăţi şi toate pieţele erau pline de familii strânse în grupuri,

liberis, cum servis aderant; tormenta ac verbera personabant, filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur, uxores adversus maritos. **3.** Si omnia defecerant, ipsi contra se torquebantur et cum dolor vicerat, adscribebantur quae non habebantur. **4.** Nulla aetatis, valitudinis excusatio. Aegri et debiles deferebantur, aestimabantur aetates singulorum, parvulis adiciebantur anni, senibus detrahebantur. Luctu et maestitia plena omnia. **5.** Quae veteres adversus victos iure belli fecerant, et ille adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est, quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianus Daciis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit. **6.** Post hoc pecuniae pro capitibus pendebantur et merces pro vita dabatur. Non tamen isdem censitoribus fides habebatur, sed alii super alios mittebantur tamquam plura inventuri, et duplicabantur semper, illis non iuvenientibus, sed ut libuit addentibus, ne frustra missi viderentur. **7.** Interea minuebantur animalia et mortales obibant et nihilo minus solvebantur tributa pro mortuis, ut nec vivere iam nec mori saltim gratis liceret. Mendici supererant soli a quibus nihil exigi posset: quos ab omni genere iniuriae tutos miseria et infelicitas fecerat. **8.** Atquin homo pius misertus est illis, ut non egerent. Congregari omnes iussit et exportatos naviculis in

toţi cei prezenţi se găseau împreună cu copiii şi sclavii lor. Instrumentele de tortură şi nuielele răsunau peste tot, fiii erau spânzuraţi în faţa părinţilor, sclavii cei mai credincioşi erau supuşi la cazne spre a-şi denunţa stăpânii, soţiile, soţii. **3.** În cazul în care toate [aceste metode] nu dădeau rezultate, oamenii erau torturaţi până se denunţau singuri, iar când durerea învingea, erau consemnate până şi bunurile pe care nu le aveau. **4.** Nu exista nici o scuză, nici pentru vârstă, nici pentru starea sănătăţii. Cei bolnavi şi bicisnici erau aduşi cu forţa, fiecăruia i se estima vârsta, copiilor adăugându-li-se ani, iar celor bătrâni scăzându-li-se ani. Peste tot era doar jale şi durere. **5.** Galerius a îndrăznit să procedeze cu romanii şi cu supuşii lor după cum procedaseră strămoşii lor cu cei învinşi, conform legilor războiului, fiindcă părinţii lui fuseseră supuşi recensământului pe care Traian, în calitate de învingător, l-a impus ca pedeapsă dacilor care se răsculau adesea. **6.** Ca urmare, banii pe impozitul pentru fiecare persoană erau cântăriţi şi se dădea o răscumpărare pentru propria viaţă. Totuşi, nu avea încredere în funcţionarii săi fiscali; de aceea, erau trimişi pe lângă aceştia alţii, în speranţa că s-ar fi putut găsi mai multe bunuri. Dar chiar dacă nici aceştia nu găseau nimic, [taxele] erau adesea dublate, căci adăugau după bunul lor plac [mai multe bunuri], ca să nu pară că au fost trimişi degeaba. **7.** Între timp, numărul animalelor scădea şi oamenii mureau, iar impozitele pentru cei morţi nu erau deloc mai mici, aşa încât nu le era permis nici să trăiască şi nici să moară gratis. Cerşetorii erau singurii de la care nu se putea lua nimic: din cauza mizeriei şi nenorocirii lor, aceştia erau feriţi de orice fel de nedreptăţi. **8.** Şi totuşi, omului pios i s-a făcut milă de ei [şi a făcut în aşa fel] încât aceştia să nu ducă lipsă de nimic. A poruncit ca toţi cerşetorii să fie adunaţi şi, îmbarcaţi

mare mergi. Adeo hominem misericordem, qui providerit ne quis illo imperante miser esset! **9.** Ita dum cavet ne quis simulatione mendicitatis censum subterfugiat, multitudinem verorum miserorum contra omne ius humanitatis occidit.

24

1. Iam propinquavit illi iudicium dei secutumque tempus est quo res eius dilabi ac fluere coeperunt. **2.** Nondum animum intenderat ad evertendum pellendumve Constantium, dum est occupatus his rebus quas superius exposui: et expectabat obitum eius, sed tam celeriter non putabat obiturum. **3.** Qui cum graviter laboraret, miserat litteras, ut filium suum Constantinum remitteret, quem iam dudum <frustra repetierat>. **4.** Ille vero nihil minus volebat. Nam et in insidiis saepe iuvenem adpetiverat, quia palam nihil audebat, ne contra se arma civilia et, quod maxime verebatur, odia militum concitaret, <et> sub obtentu exercitii ac lusus feris illum obiecerat, **5.** sed frustra, quoniam dei manus hominem protegebat. Qui illum de manibus eius liberavit in ipso cardine. Namque saepius <rogatus> cum iam diu negare non posset, dedit ille sigillum inclinante iam die praecepitque, ut postridie mane acceptis mandatis proficisceretur, vel ipse illum occasione aliqua retentaturus vel praemissurus litteras, ut a Severo teneretur. **6.** Quae cum ille prospiceret, quiescente iam imperatore post cenam

pe nave mici, să fie scufundaţi în mare. Ce om plin de bunătate! Să se îngrijească ca sub conducerea sa să nu scape nici un om nenorocit! **9.** Astfel, în timp ce veghea ca nimeni să nu scape de recensământ printr-o minciună, a ucis o mulţime de adevăraţi nenorociţi în ciuda tuturor drepturilor omeneşti.

24

1. Deja judecata lui Dumnezeu se apropiase de el, iar perioada care a urmat a adus începutul decadenţei şi prăbuşirii sale. **2.** Cât timp fusese ocupat cu treburile pe care le-am expus mai sus, el nu intenţionase încă să-l atace sau să-l alunge pe Constantius: aştepta ca acesta să moară, dar nu se gândea că [moartea acestuia] va veni aşa repede. **3.** Cât timp fusese chinuit de o boală gravă, Constantius îi trimisese scrisori, [cerându-i] să i-l trimită înapoi pe fiul său Constantin, pe care de mai multe ori îl ceruse în zadar[133]. **4.** Însă Galerius nimic nu îşi dorea mai puţin. Căci el îi întinsese adesea tânărului [Constantin] capcane, fiindcă nu îndrăznea nimic pe faţă, ca să nu declanşeze un război civil împotriva sa şi, lucru de care se temea cel mai mult, să nu stârnească ura soldaţilor. Sub pretextul exerciţiilor şi jocurilor, l-a pus [să se lupte] cu fiarele; **5.** dar în zadar, fiindcă mâna lui Dumnezeu îl proteja pe Constantin. Şi tot El l-a eliberat din mâinile lui Galerius într-un moment dificil. Căci, după multe rugăminţi, nemaiputând refuza în continuare, Galerius i-a dat lui Constantin ordinul de drum, dar i-a recomandat să plece a doua zi în zori, fie având de gând să-l reţină sub vreun pretext, fie dorind mai întâi să trimită vreo scrisoare pentru a fi arestat de către Severus. **6.** Dându-şi seama de intenţiile acestuia, Constantin, în timp ce împăratul se

properavit exire sublatisque per mansiones multas omnibus equis publicis evolavit. **7.** Postridie imperator eum cum consulto ad medium diem usque dormisset, vocari eum iubet. Dicitur ei post cenam statim profectus. Indignari ac fremere coepit. Poscebat equos publicos, ut eum retrahi faceret. Nudatus ei cursus publicus nuntiatur. Vix lacrimas tenebat. **8.** At ille incredibili celeritate usus pervenit ad patrem iam deficientem, qui ei militibus commendato imperium per manus tradidit. Atque ita in lecto suo requiem vitae, sicut optabat, accepit. **9.** Suscepto imperio Constantinus Augustus nihil prius egit quam christianos cultui ac deo suo reddere. Haec fuit prima eius sanctio sanctae religionis restitutae.

25

1. Paucis post diebus laureata imago eius adlata est ad malam bestiam. Deliberavit diu an susciperet. **2.** In eo paene res fuit, ut illam et ipsum qui attulerat exureret, nisi eum amici ab illo furore flexissent admonentes eum periculi, quod universi milites, quibus invitis ignoti Caesares erant facti, suscepturi Constantinum fuissent atque ad eum concursuri alacritate summa, si venisset armatus. **3.** Suscepit itaque imaginem admodum invitus atque ipsi purpuram misit, ut

odihnea după cină, s-a grăbit să plece şi, luând toţi caii de schimb din multe popasuri, a galopat ca vântul. **7.** A doua zi, după ce dormise într-adins până la miezul zilei, împăratul a poruncit să-i fie adus Constantin. Este anunţat că acesta plecase imediat după cină[134]. [Galerius] se supără şi se înfurie pe dată. Cere caii de schimb pentru a-l obliga pe Constantin să se întoarcă. I se spune că popasurile poştei publice au fost golite de caii de schimb. Abia îşi mai putea stăpâni lacrimile. **8.** În schimb, Constantin, călărind cu o iuţeală de necrezut, a ajuns la tatăl său care deja era în pragul morţii. Acesta, după ce îl recomandă soldaţilor săi[135], îi încredinţă puterea cu mâinile sale; astfel, a murit liniştit pe perna sa, aşa cum îşi dorise[136]. **9.** Devenit împărat, Constantin Augustus nu a întreprins nimic mai înainte de a-i reda pe creştini cultului şi Dumnezeului lor. Aceasta a fost prima sa măsură pentru restaurarea sfintei religii[137].

25

1. După câteva zile, i-a fost adus fiarei ticăloase portretul lui Constantin încoronat cu lauri. [Galerius] s-a gândit mult timp dacă să-l accepte. 2. A fost aproape să-l ardă împreună cu cel care i-l adusese, dacă prietenii săi nu l-ar fi oprit de la această nebunie, amintindu-i pericolul pe care l-ar reprezenta faptul că toţi soldaţii, care fără voia lor îi proclamaseră *Caesares* pe nişte necunoscuţi, ar fi putut trece de partea lui Constantin şi ar fi putut alerga cu cea mai mare grabă la acesta, dacă ar fi sosit în fruntea armatei sale. **3.** Astfel, împotriva voinţei sale, [Galerius] a primit totuşi portretul lui Constantin şi i-a trimis purpura [imperială] tânărului principe pentru a da impresia că el l-a asociat din propria voinţă la

ultro ascivisse illum in societatem videretur. **4.** Iam turbatae rationes eius fuerant nec poterat alterum extra numerum nuncupare, ut voluerat. **5.** Sed illud excogitavit, ut Severum, qui erat aetate maturior, Augustum nuncuparet, Constantinum vero non imperatorem, sicut erat factus, sed Caesarem cum Maximino appellari iuberet, ut eum de secundo loco reiceret in quartum.

26

1. Compositae ei res quodam modo iam videbantur, cum subito illi alius terror adlatus est, generum ipsius Maxentium Romae factum imperatorem. Cuius motus haec fuit causa. **2.** Cum statuisset censibus institutis orbem terrae devorare, ad hanc usque prosiluit insaniam, ut ab hac captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immunem. Ordinabantur iam censitores qui Romam missi describerent plebem. **3.** Eodem fere tempore castra quoque praetoria sustulerat. Itaque milites pauci, qui Romae in castris relicti erant, opportunitatem nancti, occisis quibusdam iudicibus, non invito populo, qui erat concitatus, Maxentium purpuram induerant. **4.** Quo nuntio adlato aliquantum rei novitate turbatus est nec tamen nimium territus. Et oderat hominem et tres Caesares facere non poterat. Satis visum est semel fecisse quod noluit. **5.** Severum arcessit, hortatur ad recipiendum imperium, mittit eum cum exercitu Maximiani ad expugnandum Maxentium, et mittit Romam, in qua milites illi summis deliciis excepti non modo salvam

conducerea Imperiului. **4.** Deja socotelile sale fuseseră date peste cap şi nu mai putea proclama un alt *Augustus*, după cum dorea el. **5.** [Galerius] se gândise să-l numească *Augustus* pe Severus, care era mai în vârstă, iar lui Constantin să nu-i se acorde titlul de împărat, cum fusese [într-adevăr] numit, ci să-l proclame *Caesar* împreună cu Maximinus, aşa încât de pe poziţia a doua să-l treacă pe locul al patrulea[138].

26

1. Lui Galerius situaţia îi părea din acel moment oarecum stabilă, când, deodată, a fost cuprins de o altă teamă: Maxentius, ginerele său, fusese proclamat împărat la Roma[139]. Motivul acestei acţiuni a fost următorul: **2.** după ce a hotărât să pustiască întreg pământul prin pârjolul impozitelor, [Galerius] a ajuns cu nebunia sa până acolo încât nu a admis ca măcar poporul roman să fie ferit de acel regim de robie. Erau desemnaţi deja încasatori ai fiscului care, trimişi la Roma, urmau să facă recensământul plebei[140]. **3.** Aproape în acelaşi timp, [Galerius] desfiinţase şi taberele pretoriene. Astfel, câţiva soldaţi, care fuseseră lăsaţi la Roma în tabără, găsind ocazia potrivită, după uciderea câtorva înalţi funcţionari, cu sprijinul poporului care se răzvrătise, îl îmbrăcaseră pe Maxentius cu purpura imperială[141]. **4.** La aflarea acestei veşti, tulburat oarecum de noutatea acestui eveniment, [Galerius] nu s-a lăsat totuşi pradă fricii. El îl ura pe ginerele său şi nu putea să numească trei *Caesares*. Era suficient, considera el, faptul că a fost nevoit să acţioneze o dată împotriva voinţei sale. **5.** Îl cheamă pe Severus şi îl îndeamnă să redobândească puterea. Îl trimise cu armata lui Maximian pentru a-l asedia pe Maxentius[142]. L-a trimis la Roma socotind că acei soldaţi care adesea erau recompensaţi cu plăceri,

esse illam urbem, sed ibi vivere optarent. **6.** Maxentius tanti facinoris sibi conscius, licet iure hereditatis paternos milites ad se traducere posset, cogitans tamen fieri posse ut Maximianus socer id ipsum metuens Severum in Illyrico relinqueret atque ipse cum suo exercitu ad se oppugnandum veniret, quaerebat quatenus se a periculo impendente muniret. **7.** Patri suo post depositum imperium in Campania moranti purpuram mittit et bis Augustum nominat. Ille vero et rerum novarum cupidus et qui deposuerat invitus, libenter arripuit. **8.** Severus interim vadit et ad muros urbis armatus accedit. Statim milites sublatis signis abeunt et se <ei> contra quem venerant, tradunt. **9.** Quid restabat deserto nisi fuga? Sed occurrebat iam resumpto imperio Maximianus, cuius adventu Ravennam confugit ibique se cum paucis militibus inclusit. **10.** Qui cum videret futurum ut Maximiano traderetur, dedidit se ipse vestemque purpuream eidem a quo acceperat, reddidit. Quo facto nihil aliud impetravit nisi bonam mortem. Nam venis eius incisis leniter mori coactus est. [Ab hoc capite suos persequi.]

27

1. Herculius vero cum Maximiani nosset insaniam, cogitare coepit illum audita nece Severi inflammatum ira susceptis inimicitiis cum exercitu esse venturum et fortasse adiuncto Maximino ac duplicatis copiis, quibus resisti nullo modo posset, <et> urbe munita et rebus <omnibus> diligenter

vor decide nu numai să salveze oraşul, ci chiar să se stabilească acolo. **6.** Maxentius, conştient că luase parte la lovitura de stat, deşi putea să-şi treacă de partea sa soldaţii tatălui său în baza dreptului de moştenire, gândindu-se totuşi că s-ar putea întâmpla ca socrul său, Galerius, care se temea de o asemenea eventualitate, să-l lase pe Severus în Illyricum şi să vină personal pentru a-l asedia cu armata sa, căuta un mijloc să se protejeze împotriva atacului iminent. **7.** I-a trimis purpura imperială tatălui său, care, după abdicare, se retrăsese în Campania, şi l-a declarat *Augustus* pentru a doua oară. De fapt, dornic de răsturnări politice, Maximian, care abdicase împotriva voinţei sale, a acceptat purpura imperială cu multă plăcere. **8.** Între timp, Severus a înaintat şi a ajuns cu armatele sale sub zidurile Romei. Imediat, soldaţii, ridicând steagurile, au dezertat şi au trecut de partea celui împotriva căruia veniseră. **9.** Ce-i mai rămânea celui părăsit în afară de fugă? Dar Maximian, redevenit atunci împărat, venea împotriva acestuia. La sosirea sa, Severus s-a refugiat la Ravenna şi s-a închis acolo cu o mână de soldaţi. **10.** Dându-şi seama că va fi în curând în mâinile lui Maximian, s-a predat şi i-a înapoiat purpura imperială celui de la care o primise. Prin acest gest n-a obţinut altceva decât o moarte blândă, căci a fost silit, tăindu-şi venele[143], să moară fără dureri. [Începând cu acest capitol vor urma apropiaţii săi].

27

1. Însă fiindcă Maximian Herculius cunoştea nebunia lui Maximian [Galerius], s-a gândit că, la aflarea morţii lui Severus, acela, aprins de ură, va veni cu armata sa şi va porni ostilităţile: ba, poate, adăugându-i-se şi Maximinus şi dublându-şi astfel

instructa proficiscitur in Galliam, ut Constantinum partibus suis conciliaret suae minoris filiae nuptiis. **2.** Ille interea coacto exercitu invadit Italiam, ad urbem accedit senatum extincturus, populum trucidaturus: verum clausa et munita omnia offendit. Nulla erat spes inrumpendi, oppugnatio difficilis, ad circumsedenda moenia non satis copiarum: quippe qui numquam viderat Romam aestimaretque illam non multo esse maiorem quam quas noverat civitates. **3.** Tunc quaedam legiones detestantes scelus, quod socer generum oppugnaret et quod Romani milites Romam, translatis signis imperium reliquerunt. **4.** Et iam ceteri milites nutabant, cum ille fracta superbia dimissisque animis Severi exitum metuens ad pedes militum provolutus orabat ne hosti traderetur, donec promissis ingentibus flexit animos eorum et retro signa convertit, ac fugam trepidus capessivit, in qua opprimi facile potuit, si cum paucis quispiam sequeretur. **5.** Quod cum timeret, dedit militibus potestatem ut dispersi quam latissime diriperent omnia vel corrumperent, ut si quis insequi voluisset, utensilia non haberet. **6.** Vastata est igitur ea pars Italiae qua pestiferum illud agmen incessit, expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae, extorti parentes et mariti, ut filias, ut coniuges, ut opes suas proderent. Abactae tamquam de barbaris praedae pecorum ac iumentorum. **7.** Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum

efectivele, acestea nu vor mai putea fi oprite în nici un fel. Fortificând mai întâi oraşul şi îngrijindu-se de aprovizionarea acestuia cu toate [cele necesare], a plecat în Galia ca să-l atragă de partea sa pe Constantin, printr-o căsătorie [a acestuia] cu fiica sa mai mică[144]. **2.** Între timp, Galerius, strângând o armată, a invadat Italia şi a ajuns în apropiere de Roma, dorind să distrugă Senatul şi să masacreze populaţia. Dar s-a pomenit în faţa porţilor închise şi zidurilor de apărare bine întărite. Nu-i rămânea nici o speranţă de a pătrunde, asediul era dificil, numărul trupelor era insuficient pentru a înconjura zidurile: fiindcă nu văzuse niciodată Roma, Galerius nu şi-o imagina mai mare decât cetăţile pe care le cunoscuse. **3.** Atunci, câteva legiuni, detestând nelegiuirea ca un socru să-şi asedieze ginerele şi soldaţii romani Roma, şi-au abandonat comandantul, trecând la duşman cu steaguri cu tot[145]. **4.** Deja şi ceilalţi soldaţi şovăiau când Galerius, lovit în orgoliul său şi lipsit de curaj, de teamă să nu împărtăşească şi el soarta lui Severus, s-a aruncat la picioarele soldaţilor, implorându-i să nu treacă de partea duşmanului. Promisiunile sale generoase au reuşit să-i facă pe soldaţi să se răzgândească şi [Galerius] a dat semnalul retragerii[146]. Tremurând de frică, a luat-o la fugă, fiind foarte uşor de capturat chiar dacă ar fi fost urmărit numai de o mână de oameni. **5.** Fiindcă se temea de această eventualitate, i-a lăsat pe soldaţi ca, împrăştiindu-se pe mari distanţe, să jefuiască şi să distrugă totul pentru ca, în cazul în care cineva ar fi vrut să-l urmărească, să nu mai aibă cele necesare supravieţuirii. **6.** Aşadar, acea parte a Italiei prin care trecuse această detestabilă armată a fost devastată: toate au fost jefuite, femeile au fost siluite, fecioarele violate, părinţii şi soţii au fost puşi sub torturi ca să-şi predea fiicele, soţiile şi averile. Prăzi constând în turme şi vite de povară au fost furate ca de la nişte barbari. **7.** Astfel s-a întors acest om în ţinuturile

Romanus quondam imperator, nunc populator Italiae, hostiliter universa vexasset. **8.** Olim quidem ille ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus, cuius titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur.

28

1. Post huius fugam cum se Maximianus alter e Gallia recepisset, habebat imperium commune cum filio sed iuveni magis parebatur quam seni, quippe cum prior <esset> et maior filii potestas, qui etiam patri reddiderat imperium. **2.** Ferebat iniquo animo senex quod non posset libere facere quae vellet, et filio suo puerili aemulatione invidebat. Cogitabat ergo expellere adulescentem, ut sibi sua vindicaret: quod facile videbatur, quia milites <ei> erant qui Severum reliquerant. **3.** Advocavit populum ac milites quasi contionem de praesentibus rei publicae malis habiturus. De quibus cum multa dixisset, convertit ad filium manus et illum esse dicens auctorem malorum, illum principem calamitatum, quas res publica sustineret, deripuit ab humeris eius purpuram. **4.** Exutus ille praecipitem se de tribunali dedit et a militibus exceptus est. Quorum ira et clamore perturbatus est senex impius et ab urbe Roma tamquam Superbus alter exactus [est].

aflate sub autoritatea sa, după ce, odinioară ca împărat roman, acum ca jefuitor al Italiei, a prădat plin de dușmănie tot ce i-a ieșit în cale. **8.** Odinioară, când primise titlul de împărat, Galerius se proclamase dușman al numelui de roman, dorind ca titulatura Imperiului să fie modificată în așa fel încât acesta să nu se mai numească Imperiul Roman, ci să fie denumit Imperiul Dacic[147].

28

1. După fuga lui Galerius, celălalt Maximian, revenit din Galia, și-a exercitat puterea împreună cu fiul său. Dar autoritatea tânărului era mai mare decât cea a bătrânului, fiindcă fiul, căruia tatăl său îi datora puterea, avea de partea sa o putere mai mare și o mai îndelungată stăpânire [a acesteia]. **2.** Bătrânul suporta cu greu faptul că nu putea să pună în practică în deplină libertate ceea ce dorea și se purta față de fiul său cu o invidie copilărească. Se gândea chiar să-l îndepărteze pe tânărul [împărat] pentru a redobândi ceea ce el considera că-i aparține. Această soluție părea foarte simplă, fiindcă avea la dispoziție soldații care-l părăsiseră pe Severus. **3.** A convocat la o reuniune poporul și armata sub pretextul că le va expune problemele prezente ale statului. După ce a discutat mult timp despre acestea, a întins mâna spre fiul său și, spunând că acela este autorul relelor și principala cauză a nenorocirilor care s-au abătut asupra Imperiului, i-a smuls de pe umeri purpura imperială. **4.** Dezbrăcat [de aceasta], Maxentius s-a dat jos de la tribună și a fost primit de soldați [în mijlocul lor]. Furia și strigătele acestora l-au speriat pe bătrânul necredincios care a fost gonit din Roma ca un al doilea Tarquinius Superbus[148].

29

1. Rediens rursus in Gallias, ubi aliquantum moratus est, profectus <est> ad hostem filii sui Maximianum, quasi ut de componendo rei publicae statu [et] cum eo disputaret, re autem vera, ut illum per occasionem reconciliationis occideret ac regnum eius teneret exclusus a suo quocumque venisset. **2.** Aderat ibi Diocles a genero nuper accitus, ut quod ante non fecerat, praesente illo imperium Licinio daret substituto in Severi locum. Itaque fit utroque praesente. Sic uno tempore sex fuerunt. **3.** Qua re impeditis consiliis senex Maximianus tertiam quoque fugam moliebatur: redit in Galliam plenus malae cogitationis ac sceleris, ut Constantinum imperatorem, generum suum, generi filium, dolo malo circumveniret, et ut posset fallere, deponit regiam vestem. Francorum gens in armis erat. **4.** Persuadet nihil suspicanti, ne omnem secum exercitum duceret, paucis militibus posse barbaros debellari, ut et ipse haberet exercitum quem occuparet, et ille opprimi posset ob militum paucitatem. **5.** Credit adulescens ut perito ac seni, paret ut socero: proficiscitur relicta militum parte maiore. Ille paucis diebus expectatis cum iam Constantinum aestimaret intrasse fines barbarorum, repente purpuram sumit, thesauros invadit,

29

1. Reîntorcându-se apoi în Galia, unde a rămas câtva timp, [Maximian] a plecat la Galerius, dușmanul fiului său, sub pretextul că ar dori să discute cu el problema restabilirii ordinii în stat; dar, în realitate, sub pretextul reconcilierii, el dorea, văzându-se îndepărtat de la putere oriunde, să-l ucidă și să pună stăpânire pe teritoriul acestuia. **2.** Era de față acolo [și] Diocles, chemat fiind chiar atunci de ginerele său ca să asiste – lucru care nu se mai întâmplase mai înainte – la transmiterea puterii imperiale lui Licinius, ales pentru a-l înlocui pe Severus. Prin urmare, ceremonia a avut loc în prezența celor doi foști *Augusti*[149]. Astfel, pentru un timp, au fost [la putere] șase [împărați][150]. **3.** Văzându-și planurile date peste cap de această situație, bătrânul Maximian se pregătea să fugă pentru a treia oară: s-a întors în Galia, punând la cale ticăloșii și plănuind fărădelegea de a-l ataca prin uneltiri mârșave pe împăratul Constantin, ginerele său și fiul ginerelui său; iar ca să-l poată păcăli, și-a lepădat purpura imperială[151]. Neamul francilor luase atunci armele. **4.** El l-a convins pe Constantin, care nu bănuia nimic, să nu ia cu el toată armata, fiindcă o mână de soldați i-ar fi suficientă pentru a-i zdrobi pe barbari. Scopul lui Maximian era acela de a obține și el o armată pe care s-o conducă, iar Constantin să poată fi zdrobit din cauza numărului mic al soldaților săi. **5.** Tânărul [împărat] i-a dat crezare acestuia ca unui om priceput și bătrân și i s-a supus ca unui socru: a plecat, lăsând pe loc o mare parte din trupe. După ce a așteptat câteva zile, Maximian, presupunând că deja Constantin intrase pe teritoriul barbarilor, a luat repede purpura imperială, a jefuit tezaurul și l-a împărțit cu dărnicie, după cum

donat ut solet large: fingit de Constantino quae in ipsum protinus recciderunt. **6.** Imperatori propere quae gesta sunt, nuntiantur. Admirabili celeritate cum exercitu revolat. Opprimitur homo ex improviso, nondum satis instructus, milites ad suum imperatorem redeunt. **7.** Occupaverat Massiliam et portas observaverat. Accedit propius imperator et in muro adstantem alloquitur, non aspere nec hostiliter, sed rogat quid sibi voluisset, quid ei defuisset, cur faceret quod ipsum praecipue non deceret. Ille vero ingerebat maledicta de muris. **8.** Tum subito a tergo eius portae reserantur, milites recipiuntur. Attrahitur ad imperatorem rebellis imperator, pater impius, socer perfidus. Audit scelera quae fecit, detrahitur ei vestis et increpito vita donatur.

30

1. Sic amisso imperatoris ac soceri honore humilitatis impatiens alias rursus insidias machinatus est, quia semel habuit impune. **2.** Vocat filiam Faustam eamque nunc precibus nunc blandimentis sollicitat ad proditionem mariti, alium digniorem virum pollicetur: petit, cubiculum patens relinqui et neglegentius custodiri sinat. **3.** Pollicetur illa facturam et refert protinus ad maritum. Componitur scaena qua manifesto facinus teneretur. Supponitur quidam vilis

avea obiceiul: a pus pe seama lui Constantin [fel de fel de rele] care aveau să se întoarcă de îndată asupra lui însuşi. **6.** Împăratului i-au fost aduse la cunoştinţă imediat cele întâmplate. Cu o admirabilă iuţeală s-a întors cu armata. Maximian, fără a avea o experienţă suficientă, a fost luat prin surprindere. Soldaţii s-au întors la comandantul lor. **7.** [Maximian] ocupase Marsilia şi pusese gardă la porţi. Împăratul s-a apropiat şi i s-a adresat lui Maximian, aflat în picioare pe ziduri, pe un ton deloc aspru şi duşmănos: Constantin l-a întrebat ce a dorit, ce i-a lipsit, de ce a făcut ceea ce mai ales lui nu i se cuvenea. Însă Maximian de pe zidurile cetăţii îl potopea cu injurii pe Constantin. **8.** Atunci, deodată, porţile au fost deschise în spatele lui şi soldaţii au fost primiţi [în cetate]. Acest împărat rebel, [acest] tată necredincios, acest socru perfid a fost adus în faţa împăratului. [Constantin] ascultă [povestea] fărădelegilor pe care [Maximian] le comisese, i-a luat purpura imperială şi, după o mustrare severă, l-a lăsat în viaţă[152].

30

1. După ce şi-a pierdut astfel demnitatea [cuvenită] unui împărat şi unui socru, [Maximian], nemaiputând suporta umilinţa, fiindcă prima dată a rămas nepedepsit, a pus din nou la cale un complot[153]. **2.** A chemat-o pe fiica sa Fausta şi i-a cerut, când prin rugăminţi, când prin linguşeli, să-şi trădeze soţul[154]. Promiţându-i un alt bărbat mai demn, i-a cerut să lase uşa dormitorului [lui Constantin] deschisă şi mai puţin supravegheată. **3.** Ea i-a promis că va face [întocmai], dar i-a adus imediat la cunoştinţă soţului ei [ce i se plănuise]. S-a organizat o înscenare prin care să se dea pe faţă crima [pusă la cale]. Un eunuc neînsemnat

eunuchus qui pro imperatore moriatur. **4.** Surgit ille nocte intempesta, videt omnia insidiis opportuna. Rari excubitores erant, et ii quidem longius: quibus tamen dicit vidisse somnium quod filio suo narrare vellet. Ingreditur armatus et spadone obtruncato prosilit gloriabundus ac profitetur quid admiserit. **5.** Repente se ex altera parte Constantinus ostendit cum globo armatorum. Profertur e cubiculo cadaver occisi: haeret manifestarius homicida et mutus stupet, quasi

dura silex aut stet Marpesia cautes:

impietatis ac sceleris increpatur. Postremo datur ei potestas liberae mortis,

ac nodum informis leti trabe nectit ab alta.

6. Ita ille Romani nominis maximus imperator, qui post longum temporis intervallum cum ingenti gloria viginti annorum vota celebravit, eliso et fracto superbissimo gutture vitam detestabilem turpi et ingeminiosa morte finivit.

31

1. Ab hoc deus religionis ac populi sui vindex oculos ad Maximianum alterum transtulit, nefandae persecutionis auctorem, ut in eo et <iam suae v>im maiestatis ostenderet. **2.** Iam de agendis et ipse vicennalibus cogitabat. <Et ut>, qui iam dudum provincias afflixerat auri argentique indictionibus factis, quae promiserat redderet, etiam in nomine vicennalium

a fost pus să-l înlocuiască pe împărat, pentru a muri în locul acestuia. **4.** Maximian s-a trezit în toiul nopții și a văzut că toate cele necesare crimei [erau] pregătite. Erau puține gărzi și așezate la distanță. Totuși le-a spus acestora că avusese un vis, pe care dorea să-l povestească fiului său. Intră înarmat [în dormitor] și, după ce l-a ucis pe eunuc, plin de sine, se repede afară, lăudându-se [cu crima] pe care tocmai o comisese. **5.** Imediat, din cealaltă parte a apărut Constantin, înconjurat de o mână de soldați înarmați. A fost scos din dormitor cadavrul celui ucis. Prins asupra faptului, criminalul a rămas țintuit locului fără glas, ca și cum

„ar fi o piatră dură sau marmură de Paros"[155].

A fost ocărât pentru crima nelegiuită. În cele din urmă, [Constantin] îi lasă lui Maximian libertatea de a-și alege felul morții,

„și acesta își prinse de o grindă înaltă un știreang, unealta unei morți rușinoase"[156].

6. Astfel, acest împărat, unul dintre cei mai mari dintre împărații romani, care după un lung răstimp și-a sărbătorit cu mare glorie cei douăzeci de ani de domnie, și-a încheiat viața nenorocită printr-o moarte rușinoasă și dezonorantă, rănindu-și și rupându-și mândrul grumaz.

31

1. De la acesta, Dumnezeu, răzbunător al religiei și al poporului Său, și-a întors ochii spre celălalt Maximian, instigatorul ticăloasei persecuții, pentru a-Și arăta și împotriva lui puterea măreției Sale. **2.** Galerius se visa deja celebrându-și și el cei douăzeci de ani de domnie[157]. Ca să se achite de promisiunile făcute, impusese deja provinciilor taxe în aur și argint, iar sub pretextul celebrării vicenaliilor sale, a lovit printr-o

secure altera afflixit. **3.** Qua vexatione generis humani exactio celebrata sit maxime rei annonariae, quis enarrare digne potest? Officiorum omnium milites vel potius carnifices singulis adhaerebant. Cui prius satisfieret, incertum, venia non habentibus nulla. Sustinendi multiplices cruciatus, nisi exhiberetur statim quod non erat. **4.** Multis custodiis circumsepto nulla respirandi facultas, nullo tempore anni vel exigua requies. Frequens super isdem hominibus vel ipsis iudicibus vel militibus iudicum pugna. Nulla area sine exactore, nulla vindemia sine custode, nihil ad victum laborantibus relictum. Quae quamquam intolerabilia sint, eripi ab ore hominum cibos labore quaesitos tamen sustentabile aliquo modo vel spe futurorum. **5.** Quid vestis omnis generis? Quid aurum? Quid argentum? Nonne haec necesse est ex venditis fructibus comparari? Unde igitur haec, o dementissime tyranne, praestabo, cum omnes fructus auferas? universa nascentia violenter eripias? **6.** Quis ergo non bonis suis eversus est, ut opes, quae sub imperio eius fuerunt, conraderentur ad votum, quod non erat celebraturus?

32

1. Nuncupato igitur Licinio imperatore Maximinus iratus nec Caesarem se nec tertio loco nominari volebat. **2.** Mittit

altă ticăloşenie. **3.** Cine ar putea povesti, aşa cum s-au întâmplat, violenţele care au însoţit jefuirea neamului omenesc, mai ales cea care a vizat întreaga recoltă? Fiecare se vedea încolţit de soldaţi – [aş putea spune] mai bine de torţionari – din toate oficiile de colectare. Nu se ştia pe cine să mulţumeşti mai întâi. Nici cei care nu aveau nimic nu erau cruţaţi. Trebuiau să îndure tot soiul de suplicii dacă nu dădeau pe loc ceea ce [de fapt] nici nu aveau. **4.** Înconjuraţi de o mulţime de gardieni, nu li se dădea voie [bieţilor oameni] nici să respire şi nu aveau parte nici de cel mai mic răgaz în nici o perioadă a anului. Pe seama aceloraşi oameni frecvent se iscau conflicte între înalţii funcţionari sau agenţii executori. Nu era teren care să nu aibă un verificator al său, nu avea loc nici un cules de vie care să nu fie controlat, nimic [nu le era] lăsat lucrătorilor pentru hrană. Oricât de greu de îndurat ar fi fost toate aceste practici, văzând cum li se lua de la gură oamenilor hrana pe care ei o produceau prin munca lor, puteau fi totuşi suportate cumva, în speranţa unui viitor mai bun. **5.** Ce să mai spun despre hainele de tot felul? Ce să mai spun despre aur? Ce să mai spun despre argint? Oare acestea nu trebuie cumpărate cu banii proveniţi din vânzarea roadelor pământului? Aşadar, de unde îţi voi procura acestea, tiran nebun, dacă îmi iei toate roadele şi îmi smulgi cu forţa tot ce a rodit terenul meu? **6.** Aşadar, cine n-a fost deposedat de bunurile sale, pentru ca toate resursele, care existau încă în stăpânirea lui Galerius, să fie strânse în vederea sărbătorii care avea să nu se mai celebreze niciodată?

32

1. Ca urmare, numirea lui Licinius ca împărat l-a scos din minţi pe Maximinus [Daza], care nu se mulţumea nici cu titlul de *Caesar*, nici cu a treia

ergo ad eum saepe legatos, orat sibi pareat, dispositionem suam servet, cedat aetati et honorem deferat canis. **3.** At ille tollit audacius cornua et praescriptione temporis pugnat: sese priorem esse debere, qui prior sumpserit purpuram; preces eius et mandata contempsit. **4.** Dolet bestia et mugit, quod cum ideo ignobilem fecisset Caesarem, ut sibi obsequens esset, is tamen tanti beneficii sui oblitus voluntati ac precibus suis impie repugnaret. **5.** Victus contumacia tollit Caesarum nomen et se Liciniumque Augustos appellat, Maximinum et Constantinum filios Augustorum. Maximinus postmodum scribit quasi nuntians in campo Martio proxime celebrato Augustum se ab exercitu nuncupatum. Recepit ille maestus ac dolens et universos quattuor imperatores iubet nominari.

33

1. Iam decimus et octavus annus agebatur, cum percussit eum deus insanabili plaga. Nascitur ei ulcus malum in inferiori parte genitalium serpitque latius. **2.** Medici secant, curant. Sed inducta iam cicatrice scinditur vulnus et rupta vena fluit sanguis usque ad periculum mortis. Vix tamen cruor sistitur. Nova ex integro cura. Tandem perducitur ad cicatricem. **3.** Rursus levi corporis m<omento v>ulneratur: plus sanguinis quam ante decurrit. Albescit ipse atque absumptis

poziţie în stat. **2.** Aşa că [Galerius] i-a trimis tot timpul soli, pentru a-l ruga să i se supună, să-i respecte dispoziţiile, să cedeze în faţa vârstei sale şi să arate respect pentru părul cărunt. **3.** Dar lui Daza i-au crescut mai obraznic coarnele şi l-a atacat cu dreptul vechimii sale [în funcţie]: [a pretins] că i se cuvine prima poziţie în stat, fiindcă primul primise purpura [imperială]; lui Daza puţin i-a păsat de rugăminţile şi ordinele lui Galerius. **4.** [Galerius], îndurerat, a urlat ca o fiară, fiindcă, deşi dintr-un oarecare se ridicase la rangul de *Caesar* pentru a-i da ascultare în toate, acesta totuşi, nerecunoscător, se împotrivea voinţei şi rugăminţilor sale, uitând binele care i se făcuse. **5.** Învins de încăpăţânarea lui Maximinus, a desfiinţat titlul de *Caesar*, s-a proclamat *Augustus* împreună cu Licinius şi le-a conferit lui Maximinus şi lui Constantin numele de „fii ai auguştilor". Puţin după aceea, Maximinus i-a trimis o scrisoare, chipurile pentru a-l anunţa că într-o adunare de curând, care tocmai avusese loc pe Câmpul lui Marte, a fost proclamat *Augustus* de către armată[158]. Galerius a primit vestea cu durere şi tristeţe şi a poruncit ca toţi cei patru să poarte titlul de împărat[159].

33

1. [Galerius] intra deja în al optsprezecelea an de domnie[160], când Dumnezeu l-a lovit cu o boală incurabilă. În partea de jos a organelor genitale i-a apărut o ulceraţie care s-a extins tot mai mult. **2.** Medicii l-au operat şi l-au îngrijit. Dar rana pe cale de cicatrizare s-a redeschis: o venă s-a rupt şi sângele scurs i-a pus viaţa în pericol. Cu greu hemoragia a fost oprită. A urmat un nou tratament. În cele din urmă, rana s-a închis. **3.** Dar o uşoară mişcare a corpului a redeschis-o: a pierdut mai mult sânge chiar decât prima dată. S-a albit la faţă şi, sleit de puteri,

viribus tenuatur, et tunc quidem rivus cruoris inhibetur. **4.** Incipit vulnus non sentire medicinam: proxima quaeque cancer invadit et quanto magis circumsecatur, latius saevit, quanto curatur, increscit.

... Cessere magistri Phillyrides Chiron Amythaoniusque Melampus.

Undique medici nobiles trahuntur: nihil humanae manus promovent. **5.** Confugitur ad idola: Apollo et Asclepius orantur, remedium flagitatur. Dat Apollo curam: malum multo peius augetur. **6.** Iam non longe pernicies aberat et inferiora omnia corripuerat. Conputrescunt forinsecus viscera et in tabem sedes tota dilabitur. Non desinunt tamen infelices medici vel sine spe vincendi mali fovere curare. **7.** Repercussum medellis malum recidit introrsus et interna comprehendit, vermes intus creantur. Odor it autem non modo per palatium, sed totam civitatem pervadit. Nec mirum, cum iam confusi essent exitus stercoris et urinae. **8.** Comestur a vermibus et in putredinem corpus cum intolerandis dorolibus solvitur.

Clamores simul horrendos ad sidera tollit, quales mugitus, fugit <cum> saucius <aram> taurus.

9. Adponebantur ad sedem fluentem cocta et calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Quis resolutis inaestimabile scatebat examen et tamen multo maiorem copiam tabescendorum viscerum pernicies fecunda generaverat. **10.** Iam diverso malo partes corporis amiserant speciem. Superior usque ad vulnus aruerat et miserabili macie cutis

s-a vlăguit. Nici măcar atunci hemoragia nu s-a oprit. **4.** Medicamentele nu mai aveau nici un efect asupra rănii: cancerul afecta organele interne cele mai apropiate şi cu cât era operat, cu atât se extindea mai mult; cu cât era tratat, cu atât boala se agrava.

„Se dădură la o parte cei pricepuţi,
Chiron, fiul Filirei, Melampus al lui Amitaon"[161].

De peste tot au fost aduşi medici de renume, dar nici o mână omenească nu i-a adus bolnavului vreo ameliorare. **5.** S-a recurs la idoli: Apollo şi Esculap au fost imploraţi şi li s-a cerut un remediu. Apollo a indicat un tratament: răul s-a agravat mai mult. **6.** Deja moartea nu era departe: cancerul cuprinsese toată partea de jos a corpului. Organele interne putreziseră şi trupul întreg se umpluse de puroi. Totuşi, în ciuda nereuşitelor, medicii nu au renunţat la tratamente, deşi nu mai era nici o speranţă să învingă răul. **7.** Calmat de medicamente, boala a pătruns în interiorul corpului şi a cuprins organele interne; trupul i s-a umplut în interior de viermi[162]. Mirosul s-a răspândit nu numai prin palat, ci chiar prin toată cetatea. Nu-i de mirare, deoarece căile de evacuare ale excrementelor şi ale urinei se uniseră. **8.** Mâncat de viermi, trupul său putrezea, chinuit de suferinţe groaznice.

„Strigăte cumplite ridică spre cer,
ca mugetele taurului rănit când fuge de altar"[163].

9. Îşi punea pe şezutul în descompunere bucăţi fierbinţi de carne fiartă, în speranţa că fierbinţeala cărnii va atrage viermii spre exterior. La deschiderea rănilor, zvâcnea o imensă cantitate de viermi, mărită totuşi de tumoarea tot mai mare a organelor interne intrate în putrefacţie. **10.** Deja, fiindcă boala se întinsese, părţile corpului îşi pierduseră forma; partea de sus până la rană se uscase complet iar, fiindcă trupul slăbise, pielea gălbejită se retrăsese între intervalele

lurida longe inter ossa consederat, inferior sine ulla pedum forma in utrium modo inflata discreverat. **11.** Et haec facta sunt per annum perpetem, cum tandem malis domitus deum coactus est confiteri. Novi doloris urgentis per intervalla exclamat se restituturum dei templum satisque pro scelere facturum. Et iam deficiens edictum misit huiusmodi:

34

1. „Inter cetera quae pro rei publicae semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere atque id providere, ut etiam christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent, **2.** siquidem quadam ratione tanta eosdem christianos voluntas invasisset et tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentas eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut isdem erat libitum, ita sibimet leges facerent quas observarent, et per diversa varios populos congregarent. **3.** Denique cum eiusmodi nostra iussio extitisset, ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subiugati, multi etiam deturbati sunt. **4.** Atque cum plurimi in proposito perseverarent ac videremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere nec christianorum deum observare, contemplatione mitissimae nostrae clementiae intuentes et consuetudinem sempiternam, qua solemus cunctis hominibus

dintre oase. Partea de jos a corpului luase proporţii hidoase: forma picioarelor era de nerecunoscut. **11.** Iar aceste [suferinţe] au durat un an întreg, până când, chinuit de durerile pe care le îndurase, împăratul a fost constrâns în cele din urmă să-L mărturisească pe Dumnezeu. În momentele de linişte pe care i le îngăduiau crizele care reapărură, acesta spunea că va reconstrui templul lui Dumnezeu şi va plăti pentru crima sa. Aflat deja în pragul morţii, împăratul a publicat acest edict[164]:

34

1. „Între celelalte [hotărâri] pe care le-am luat întotdeauna în interesul şi spre binele statului, noi hotărâserăm mai înainte să îndreptăm toate [problemele] după legile vechi şi disciplina publică romane şi să veghem ca până şi creştinii, care au părăsit religia strămoşilor lor, să revină la sentimente [mai] bune. **2.** Având în vedere faptul că din anumite raţiuni, aceştia au fost cuprinşi de o anumită încăpăţânare şi posedaţi de o atât de mare nebunie încât, departe de a urma obiceiurile înaintaşilor lor – [obiceiuri] care fuseseră poate stabilite de propriii lor părinţi – şi-au făcut pentru ei înşişi, după propria voinţă şi după bunul lor plac, legi pe care le respectau şi prin care în diferite locuri se întruneau o mulţime de oameni de diferite feluri. **3.** În sfârşit, după publicarea edictului nostru, care le ordona acestora să se conformeze vechilor obiceiuri, mulţi s-au supus [de teama] primejdiei, mulţi au fost tulburaţi [de tot felul de chinuri]. **4.** Dar fiindcă foarte mulţi au rămas în aceeaşi stare şi am văzut că aceştia nu îşi mai arată faţă de zei cultul şi respectul cuvenit şi nu îl mai cinstesc nici pe Dumnezeul creştinilor, ţinând seama de infinita noastră bunătate şi luând în considerare obiceiul nostru statornicit potrivit căruia noi obişnuim să acordăm

veniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam, ut denuo sint christiani et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant. **5.** <Per> aliam autem epistolam iudicibus significaturi sumus quid debeant observare. Unde iuxta hanc indulgentiam nostram debebunt deum suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique versum res publica perstet incolumis et securi vivere in sedibus suis possint."

35

1. Hoc edictum proponitur Nicomediae pridie Kalendas Maias ipso octies et Maximino iterum consulibus. **2.** Tunc apertis carceribus, Donate carissime, cum ceteris confessoribus e custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. **3.** Nec tamen ille hoc facto veniam sceleris accepit a deo, sed post dies paucos commendatis Licinio coniuge sua et filio atque in manum traditis, cum iam totius corporis membra diffluerent, horrenda tabe consumptus est. **4.** Idque cognitum Nicomediae <medio> mensis eiusdem, cum futura essent vicennalia Kalendis Martiis impendentibus.

36

1. Quo nuntio Maximinus audito dispositis ab Oriente cursibus pervolavit, ut provincias occuparet ac Licinio morante

iertare tuturor, am decis că iertarea noastră trebuie să acţioneze şi în cazul lor, ca să poată exista din nou creştini şi să-şi ridice lăcaşurile lor de adunare, aşa încât să nu mai întreprindă nici un act contrar ordinii stabilite. **5.** Printr-un alt document scris noi vom da de ştire guvernatorilor ce trebuie să aibă în vedere [în ceea ce-i priveşte pe creştini][165]. În consecinţă, în urma iertării pe care le-am acordat-o, creştinii vor trebui să se roage Dumnezeului lor pentru sănătatea noastră, a statului şi a lor personal, încât statul să se menţină peste tot nevătămat[166], iar ei să poată trăi în siguranţă în casele lor."[167]

35

1. Acest edict a fost afişat la Nicomedia în ajunul calendelor lui mai, pe când Galerius era consul pentru a opta oară şi Maximinus pentru a doua oară. **2.** Atunci au fost deschise temniţele, preaiubite Donatus, şi ai fost eliberat împreună cu alţi mărturisitori [ai credinţei creştine], după ce timp de şase ani temniţa ţi-a fost casă[168]. **3.** Şi totuşi, Galerius n-a obţinut de la Dumnezeu prin această faptă iertare pentru crima sa, ci, la numai câteva zile, după ce şi-a recomandat şi încredinţat lui Licinius soţia şi fiul[169], a murit într-o oribilă putrefacţie, de vreme ce toate părţile corpului său s-au descompus[170]. **4.** Această veste a ajuns la Nicomedia, la mijlocul aceleiaşi luni, pe când se pregăteau să fie sărbătorite vicenaliile, programate [pentru anul următor] la calendele lui martie.

36

1. La aflarea acestei veşti, Maximinus, organizând sistemul de popasuri [pe drumul] dinspre Orient, s-a

omnia sibi usque ad fretum Chalcedonium vindicaret, ingressusque Bithyniam, quo sibi ad praesens favorem conciliaret, cum magna omnium laetitia sustulit censum. **2.** Discordia inter ambos imperatores ac paene bellum. Diversas ripas armati tenebant, sed condicionibus certis pax et amicitia componitur et in ipso freto foedus fit ac dexterae copulantur. **3.** Redit ille securus et fit qualis in Syria et in Aegypto fuit. Inprimis indulgentiam christianis communi titulo datam tollit subornatis legationibus civitatum quae peterent, ne intra civitates suas christianis conventicula extruere liceret, ut suasu coactus et impulsus facere videretur quod erat sponte facturus. **4.** Quibus annuens novo more sacerdotes maximos per singulas civitates singulos ex primoribus fecit, qui et sacrificia per omnes deos suos cotidie facerent et veterum sacerdotum ministerio subnixi darent operam, <ut> christiani neque <conventicula> fabricarent neque publice aut privatim coirent, sed comprehensos suo iure ad sacrificia cogerent vel iudicibus offerent. **5.** Parumque hoc fuit, nisi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu singulos quasi pontifices superponeret, et eos utrosque candidis clamidibus ornatos iussit incedere. **6.** Facere autem parabat quae iam dudum in Orientis partibus fecerat. Nam cum clementiam specie tenus profiteretur, occidi servos dei vetuit, debilitari iussit. **7.** Itaque confessoribus

grăbit să ocupe provinciile [lui Galerius] şi, fiindcă Licinius şovăia, să-şi revendice drepturile asupra tuturor teritoriilor până la strâmtoarea Calcedonului[171]. El a pătruns în Bithynia unde, pentru a-şi câştiga pentru moment simpatia poporului, a suspendat, spre marea bucurie a tuturor, censul[172]. **2.** Între cei doi împăraţi [apare] discordia şi aproape [s-a ajuns la] război. Pe [cele două] maluri, armatele lor stăteau faţă în faţă, dar, impunându-se unele condiţii, pacea şi prietenia s-au restabilit; chiar în mijlocul acestei strâmtori s-a încheiat un acord şi cei doi şi-au dat mâinile. **3.** Daza s-a întors liniştit şi a redevenit omul care a fost în Siria şi Egipt. În primul rând, a abrogat toleranţa acordată creştinilor printr-un edict comun, ademenindu-i în secret pe delegaţi cetăţilor să ceară interdicţia pentru creştini de a-şi construi lăcaşuri pe teritoriul acestora. Împăratul voia să dea impresia că a fost constrâns prin diverse solicitări şi împins să facă ceea ce făcuse de fapt din proprie iniţiativă[173]. **4.** Răspunzând acestor „recomandări", el a ales, după un nou obicei, dintre notabilităţi înalţi sacerdoţi care să aducă, câte unul în fiecare cetate, sacrificii tuturor zeilor, în fiecare zi şi cu sprijinul vechilor sacerdoţi, şi să-şi ofere ajutorul pentru a-i împiedica pe creştini să-şi construiască lăcaşuri şi să ţină adunări publice sau în particular. Aceştia erau, de asemenea, însărcinaţi să-i oblige pe creştinii arestaţi din ordinul său să participe la sacrificii sau să-i dea pe mâna judecătorilor. **5.** Asta nu ar fi fost nimic dacă Daza nu ar fi pus chiar în fruntea fiecărei provincii, în calitate de pontifi, oameni aleşi din rândul aristocraţiei şi nu le-ar fi poruncit ca aceştia doi să nu apară [în public] decât îmbrăcaţi în hlamide albe[174]. **6.** El se pregătea deci să facă ceea ce făcuse deja în provinciile orientale. Căci [acolo], sub pretextul clemenţei, Daza interzisese uciderea robilor lui Dumnezeu: poruncise însă mutilarea lor[175]. **7.** De aceea,

effodiebantur oculi, amputabantur manus, pedes detruncabantur, nares vel auriculae desecabantur.

37

1. Haec ille moliens Constantini litteris deterretur. Dissimulavit ergo. Et tamen si quis <in manus eius> inciderat, mari occulte mergebantur. Consuetudinem quoque suam non intermisit ut in palatio per singulos dies sacrificaretur. **2.** Et hoc primus invenerat, ut animalia omnia quibus vescebatur, non a coquis, sed a sacerdotibus ad aras immolarentur nihilque prorsus mensae adponeretur nisi aut delibatum aut sacrificatum aut perfusum mero, ut quisquis ad cenam vocatus esset, inquinatus inde atque impurus exiret. **3.** In ceteris quoque magistri sui similis. Nam si quid reliqui vel Diocles vel Maximianus reliquerant, hic abrasit sine ullo pudore auferens omnia. **4.** Itaque horrea privatorum claudebantur, apothecae obsignabantur, debita in futuros annos exigebantur. Hinc fames agris ferentibus, hinc caritas inaudita. **5.** Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiebantur ad sacrificia cotidiana: quibus suos adeo corruperat, ut aspernarentur annonam. Et effundebat passim sine delectu, sine modo, cum satellites universos, quorum numerus ingens erat, pretiosis vestibus et aureis nummis expungeret, gregariis et tironibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret. **6.** Nam quod viventium bona vel

celor ce își mărturiseau credința le erau scoși ochii, le erau tăiate mâinile și picioarele, le erau retezate nasurile sau urechile.

37

1. În timp ce punea la cale aceste fapte ticăloase, a primit din partea lui Constantin o scrisoare care l-a înspăimântat[176]. Ca urmare, s-a prefăcut că își schimbă comportamentul. Și totuși, dacă vreun [creștin] cădea în mâinile sale, era aruncat pe ascuns în mare. Nu a pus capăt nici măcar obiceiului de a săvârși în fiecare zi sacrificii zeilor în palatul său. **2.** Și tot el fusese primul care pusese la cale ca toate animalele din carnea cărora se hrănea, să fie tăiate nu de bucătari, ci de preoți în fața altarelor și nimic să nu fie servit la masă fără a oferi zeilor o parte din acestea, fără a face un sacrificiu zeilor sau fără a face o libație cu vin curat, așa încât oricine ar fi fost invitat la masă să se întoarcă acasă impur și pângărit. **3.** Chiar și în celelalte [Daza] îi semăna maestrului său. Căci dacă Diocles sau Maximian lăsaseră ceva în urma lor, Daza luase fără nerușinare, prădând tot ce se putea. **4.** De aceea hambarele particularilor erau închise, pivnițele erau sigilate, dările pentru anii care urmau să vină erau încasate în avans. De aceea, pe câmpurile pline de rod s-a iscat foametea iar prețurile au crescut fără limită[177]. **5.** Turmele și cirezile erau luate de pe câmpuri pentru sacrificiile zilnice: prin acestea își răsfățase oamenii săi așa încât ajunseseră să nu le mai placă pâinea. Și cheltuia peste tot, fără discernământ și fără măsură, răsplătindu-și toate gărzile, al căror număr era enorm, cu haine scumpe și monede de aur, oferindu-le bani soldaților de rând și recruților, onorându-i pe barbari cu tot felul de acte de generozitate. **6.** Cât despre faptul că fie confisca

auferebat vel dono suis dabat, ut quisque petierat aliena, nescio an agendas illi fuisse gratias putem, quod more clementium latronum incruenta spolia detrahebat.

38

1. Illud vero capitale et supra omnes qui fuerunt, corrumpendi cupiditas. Quid dicam nescio nisi caecam et effrenatam, et tamen his verbis exprimi res pro indignatione sua non potest: vicit officium linguae sceleris magnitudo. **2.** Eunuchi, lenones scrutabantur omnia. Ubicumque liberalior facies erat, secedendum patribus ac maritis fuit. Detrahebantur nobilibus feminis vestes itemque virginibus et per singulos artus inspiciebantur, ne qua pars corporis regio cubili esset indigna. Si qua detractaverat, in aqua necabatur, tamquam maiestatis crimen esset sub illo adultero pudicitia. **3.** Aliqui constupratis uxoribus, quas ob castitatem ac fidem carissimas habebant, cum dolorem ferre non possent, se ipsos etiam necaverunt. Sub hoc monstro pudicitiae integritas nulla, nisi ubi barbaram libidinem deformitas insignis arcebat. **4.** Postremo hunc iam induxerat morem, ut nemo uxorem sine permissu eius duceret, ut ipse in omnibus nuptiis praegustator esset. **5.** Ingenuas virgines imminutas servis suis donabat uxores.

bunurile celor rămaşi în viaţă, fie le făcea cadou tuturor apropiaţilor săi, aşa după cum fiecare râvnea la bunurile altora, nu ştiu dacă ar trebui să-i mulţumim acestuia fiindcă, după obiceiul tâlharilor miloşi, îşi jefuia victimele fără vărsare de sânge[178].

38

1. Dar viciul capital, prin care i-a întrecut pe toţi [împăraţii] care au existat [vreodată], a fost pofta sa nebună de desfrâu[179]. Nu ştiu ce să spun [despre aceasta] decât că era oarbă şi neînfrânată, deşi, cu aceste cuvinte, din cauza indignării [pe care o stârnise], patima sa nu poate fi descrisă. Crima a depăşit prin amploarea sa capacitatea de exprimare a limbii. **2.** Eunucii şi proxeneţii scotoceau peste tot. Oriunde se găsea o înfăţişare [feminină] mai aleasă, trebuia luată cu forţa de la părinţi şi de la soţ. Femeile nobile şi, de asemenea, fecioarele erau dezbrăcate de veşminte şi le era examinat fiecare mădular, ca nu cumva vreo parte a trupului să fie nedemnă de patul împăratului. Dacă vreuna dintre femei se opunea, era înecată, ca şi cum sub domnia acestui desfrânat cinstea ar fi fost o crimă de lezmajestate. **3.** Unii soţi, după ce soţiile, pe care le iubeau foarte mult pentru castitatea şi fidelitatea lor, le erau violate, fiindcă n-au mai putut suporta durerea, s-au sinucis. Sub domnia acestui monstru nu exista nici o protecţie pentru cinste, decât dacă o mare urâţenie descuraja poftele barbare ale acestuia. **4.** În cele din urmă, Daza introdusese de ceva timp obiceiul ca nimeni să nu se mai căsătorească fără permisiunea sa, pentru ca el însuşi să fie primul care, în orice căsătorie, gustă plăcerile [din noaptea nunţii]. **5.** Îi căsătorea pe sclavii săi cu tinere fete, născute din părinţi liberi, încă virgine. Dar, sub domnia unui

Sed et comites eius sub tali principe imitabantur s<tupra et hospit>um suorum cubilia impune violabant: quis enim vindicaret? Mediocrium filias, ut cuique libuerat, rapiebat. Primariae, quae rapi non poterant, in beneficiis petebantur, nec recusare licebat subscribente imperatore, quin aut pereundum esset aut habendus gener aliquis barbarus. **6.** Nam fere nullus stipator in latere ei nisi ex gente eorum qui a Gothis tempore vicennalium terris suis pulsi Maximiano se tradiderant malo generis humani, ut illi barbarorum servitutem fugientes in Romanos dominarentur. **7.** His satellitibus et protectoribus cinctus Orientem ludibrio habuit.

39

1. Denique cum libidinibus suis hanc legem dedisset, ut fas putaret quicquid concupisset, ne ab Augusta quidem, quam nuper appellaverat matrem, potuit temperare. **2.** Venerat post obitum Maximiani ad eum Valeria, cum se putaret in partibus eius tutius moraturam eo maxime, quod habebat uxorem. **3.** Sed animal nefarium protinus inardescit. Adhuc in atris vestibus erat mulier, nondum luctus tempore impleto. Legatis praemissis in matrimonio postulat eiecturus uxorem, si impetrasset. **4.** Respondit illa libere quae sola poterat: primo non posse de nuptiis in illo ferali habitu agere tepidis adhuc cineribus mariti sui, patris eius; deinde illum impie facere, quod sibi fidam coniugem repudiet,

astfel de împărat, chiar şi tovarăşii săi îi imitau violurile şi pângăreau patul gazdelor lor fără a fi pedepsiţi: căci cine să-i pedepsească? Fetele din familii de rând erau răpite, după cum dorea fiecare. În schimb, cele din familii respectabile, care nu puteau fi răpite, erau cerute cu titlul de favor [de la părinţii lor] şi nimănui nu-i era permis să refuze cererea împăratului: trebuia ca aceştia fie să piară, fie să accepte ca ginere un barbar. **6.** Căci în suita sa nu exista aproape nici o gardă de corp decât din neamul acelora care, alungaţi de pe pământurile lor de goţi în timpul vicenaliilor, s-au întors spre nenorocirea neamului omenesc la Galerius, pentru ca, fugind de sclavia barbarilor, să fie stăpâni peste romani. **7.** Înconjurat de astfel de gărzi şi protectori, împăratul a făcut din Orient obiect de batjocură.

39

1. În cele din urmă, fiindcă pentru poftele sale nu cunoştea altă lege decât aceea care îi aproba capriciile, nu s-a putut abţine nici măcar de la *Augusta*, pe care până nu demult o numise mamă[180]. **2.** După moartea lui Galerius, Valeria venise la el, considerând că, fiind căsătorit, va fi în siguranţă în preajma lui. **3.** Dar această bestie ticăloasă s-a aprins imediat de dorinţă. Valeria, fiind în perioada de doliu, mai purta încă veşminte negre. Prin intermediul unor soli, Daza a cerut-o în căsătorie, fiind hotărât să-şi repudieze soţia în cazul în care i-ar fi obţinut [mâna Valeriei]. **4.** Aceasta îi răspunde deschis, după cum doar ei i se permitea, că, în primul rând, ea nu se putea gândi la căsătorie cât timp era încă în doliu, iar cenuşa soţului său – tatăl lui Maximinus – încă nu se răcise. Apoi [Valeria îi răspunde] că prin alungarea soţiei sale fidele el ar comite o impietate şi că acest lucru i l-ar

idem utique facturus et sibi; postremo nefas esse illius nominis ac loci feminam sine more sine exemplo maritum alterum experiri. **5.** Nuntiatur homini quid esset ausa. Libido in iram furoremque convertitur. Statim mulierem proscribit, bona eius rapit, aufert comites, spadones in tormentis necat, ipsam cum matre in exilium relegat nec in locum certum, sed huc atque illuc praecipitem cum ludibrio exturbat et amicas eius afficto adulterio damnat.

40

1. Erat clarissima femina, cui ex filiis iuvenibus iam nepotes erant. Hanc Valeria tamquam matrem alteram diligebat: cuius consilio negatam sibi suspicatur. Dat negotium praesidi Bithyniae, ut eam cum dedecore interficiat. **2.** Huic aliae duae adiunguntur aeque nobiles, quarum altera filiam virginem Vestalem Romae reliquerat, furtive tunc Valeriae familiaris, altera virum habuit senatorem, non nimis Augustae proxima. Sed utraque ob eximiam pulchritudinem corporis ac pudicitiam necabantur. **3.** Rapiuntur subito mulieres non ad iudicium, sed ad latrocinium: nec enim quisquam accusator extabat. Invenitur quidam Iudaeus ob alia facinora reus, qui spe impunitatis inductus adversus insontes mentiatur. Iudex aequus et diligens extra civitatem <eum> cum praesidio, ne lapidibus obruatur, producit. Agebatur haec tragoedia Nicaeae. **4.** Inrogantur tormenta Iudaeo, dicit quae iussus <fuerat: illae ne obl>oquerentur, pugnis a tortioribus

putea face și ei și, în sfârșit, că era interzis, contrar obiceiului și fără precedent ca o femeie de rangul ei să-și ia un al doilea soț. **5.** I s-a raportat împăratului ceea ce [Valeria] îndrăznise [să spună]. Poftele sale s-au transformat în furie și nebunie. Curând el a proscris-o pe Valeria, i-a confiscat bunurile, i-a retras suita și i-a ucis eunucii în torturi. Împreună cu mama sa[181], a fost relegată în exil, fără să i se asigure o reședință fixă, și, spre desfătarea împăratului, a fost alungată dintr-un loc în altul. Cât despre prietenele sale, Daza le-a condamnat sub pretextul unor presupuse adultere.

40

1. Era o femeie din înalta societate, căreia tinerii săi fii îi dăruiseră deja nepoței. Valeria o iubea pe aceasta ca pe o a doua mamă. Daza a bănuit că la sfatul acesteia Valeria îi refuzase cererea în căsătorie. I-a dat guvernatorului Bithyniei[182] misiunea de a o ucide într-un mod [cât mai] rușinos. **2.** Acesteia i s-au adăugat alte două femei, la fel de nobile, dintre care una, prietenă în secret cu Valeria, lăsase la Roma o fiică vestală, iar cealaltă, care nu era prea apropiată augustei, a avut un soț senator. Dar amândouă aveau să fie ucise din cauza frumuseții fizice și a cinstei lor fără pată. **3.** Femeile au fost aduse de îndată cu forța, nu pentru a apărea în fața unui judecător, ci în fața unui tâlhar, căci nimeni nu era [acolo] pentru a susține acuzația. A fost găsit un iudeu, acuzat și de alte rele, căruia i se promisese grațierea în cazul în care va aduce o falsă acuzație împotriva acestor femei nevinovate. Judecătorul, un om „integru" și conștiincios, l-a condus pe acesta sub escortă în afara cetății, de frică să nu fie bătut cu pietre. Această tragedie avea loc la Niceea. **4.** Iudeul a fost supus torturilor și a depus mărturie conform ordinelor pe

coercentur. Innocentes duci iubentur. Fletus et comploratio non illius tantum mariti qui aderat bene meritae uxori, sed omnium quos res indigna et inaudita contraxerat. **5.** Ac ne impetu populi de carnificum manibus raperentur, promoti militari modo instructi, clibanarii, sagittarii prosequuntur. Ita mediae inter cuneos armatorum ad supplicium deductae. **6.** Iacuissentque insepultae domesticis in fugam versis, nisi eas furtiva amicorum misericordia sepelisset. Nec adultero impunitas promissa persolvitur, sed patibulo adfixus aperit omne mysterium et sub extremo spiritu [inquit] omnibus qui videbant, innocentes occisas esse testatur.

41

1. Augusta vero in desertas quasdam Syriae solitudines relegata patrem suum Diocletianum per occultos nuntios gnarum calamitatis suae fecit. **2.** Mittit ille legatos et rogat, ut ad se filiam remittat: nihil proficit. Iterum ac saepius obsecrat: non remittitur. **3.** Postremo cognatum suum quemdam, militarem ac potentem virum, legat, qui eum beneficiorum suorum admonitum deprecetur. Is quoque imperfecta legatione irritas preces renuntiat.

care le primise : acele femei, ca să nu poată răspunde acuzaţiilor, au fost bătute cu pumnii de torţionari. S-a poruncit ca [aceste două femei] nevinovate să fie duse la moarte. Nu numai soţul, care era alături de soţia sa fidelă, plângea şi jelea, ci chiar toţi cei pe care sentinţa nedemnă şi nemaiauzită îi adunase acolo. **5.** Ca nu cumva [cele două femei] să fie smulse din mâinile torţionarilor de vreun atac al norodului, au fost escortate de cavalerie în formaţie de luptă, urmată de soldaţi care purtau platoşă şi arcaşi. Astfel sunt conduse aceste femei la moarte, în mijlocul unor detaşamente de soldaţi. **6.** Şi ar fi rămas neîngropate după fuga servitorilor lor dacă nu ar fi fost îngropate în secret din mila prietenilor. În ceea ce-l priveşte pe [iudeul] trădător, nici el nu a primit graţierea promisă, ci, ţintuit în furci, a dat pe faţă întregul secret; dându-şi ultima suflare, a mărturisit tuturor celor de faţă că [femeile] omorâte fuseseră nevinovate.

41

1. Însă după ce *Augusta* a fost relegată în deşerturile pustii ale Syriei, l-a înştiinţat prin emisari secreţi pe Diocleţian, tatăl acesteia, despre nenorocirea ei. **2.** Acesta a trimis soli [la Daza], cerând să-i fie dată fata înapoi. Demersul său nu a avut succes. A cerut-o din nou, iară şi iară : fiica nu i-a fost trimisă înapoi. **3.** În cele din urmă, a ales [ca sol] o rudă a sa, soldat şi bărbat cu autoritate, care să-l implore pe împărat, aducându-i aminte de binefacerile de care s-a bucurat. Însă chiar şi acesta, fiindcă solia nu a reuşit, i-a vestit lui [Diocleţian] că rugăminţile au fost în van.

42

1. Eodemque tempore senis Maximiani statuae Constantini iussu revellebantur et imagines ubicumque pictus esset, detrahebantur. Et quia senes ambo simul plerumque picti erant, et imagines simul deponebantur amborum. **2.** Itaque <Diocletianus> cum videret vivus quod nulli umquam imperatorum acciderat, duplici aegritudine adfectus moriendum sibi esse decrevit. Iactabat se huc atque illuc aestuante anima per dolorem nec somnum nec cibum capiens. Suspiria et gemitus, crebrae lacrimae, iugis volutatio corporis, nunc in lecto, nunc humi. **3.** Ita viginti annorum felicissimus imperator ad humilem vitam deiectus a deo et proculcatus iniuriis atque in odium vitae deductus postremo fame atque angore confectus est.

43

1. Unus iam supererat de adversariis dei <Maximinus>: cius nunc exitum ruinamque subnectam. **2.** Cum haberet aemulationem adversus Licinium, quia praelatus ei a Maximiano fuerat, licet nuper cum eo amicitiam confirmasset, tamen ut audivit Constantini sororem Licinio esse desponsam, existimavit affinitatem illam duorum imperatorum contra se copulari. **3.** Et ipse legatos ad urbem misit occulte societatem Maxentii atque amicitiam postulatum. Scribit etiam familiariter. Recipiuntur legati benigne: fit amicitia, utriusque

42

1. În același timp, din ordinul lui Constantin, statuile bătrânului Maximian au fost dărâmate și toate tablourile unde fusese pictat, date jos[183]. Dar, cum acești doi bătrâni fuseseră pictați în general împreună, au fost date jos în același timp portretele amândurora. **2.** De aceea, Diocleţian, când s-a văzut pedepsit încă din timpul vieții, ceea ce nici unuia dintre împărați nu i se întâmplase vreodată, afectat de această îndoită durere, a hotărât că trebuie să moară. Cu inima frântă de durere, se agita umblând dintr-un loc în altul, neputând nici să doarmă, nici să mănânce. Suspina, gemea, izbucnea adesea în lacrimi, se zvârcolea fără încetare, când în pat, când pe jos. **3.** Astfel, împăratul cel mai fericit timp de douăzeci de ani a fost aruncat de Dumnezeu într-o existență obscură și, copleșit de ofense și ajuns să-și urască propria viață, în cele din urmă s-a lăsat [singur] să moară de foame și durere[184].

43

1. Mai supraviețuia doar unul dintre adversarii lui Dumnezeu: Maximinus [Daza]. Voi relata acum prăbușirea și moartea acestuia. **2.** Gelos pe Licinius fiindcă Maximian [Galerius] îl alesese pe acesta, cu toate că își arătase mai înainte prietenia față de el, Maximinus, când a auzit că sora lui Constantin se logodește cu Licinius[185], a considerat totuși că această alianță dintre cei doi împărați este îndreptată contra lui. **3.** El a trimis din partea sa în secret soli la Roma, care să ceară alianța și prietenia lui Maxentius. I-a scris acestuia pe un ton prietenesc. Solii au fost primiți cu brațele deschise: prietenia a fost acceptată, iar

imagines simul locantur. **4.** Maxentius tamquam divinum auxilium libenter amplectitur: iam enim bellum Constantino indixerat quasi necem patris sui vindicaturus. **5.** Unde suspicio inciderat senem illum exitiabilem finxisse discordiam cum filio, ut ad alios succidendos viam sibi faceret, quibus omnibus sublatis sibi ac filio totius orbis imperium vindicaret. **6.** Sed id falsum fuit. Nam id propositi habebat, ut et filio et ceteris extinctis se ac Diocletianum restitueret in regnum.

44

1. Iam mota inter eos fuerant arma civilia. Et quamvis se Maxentius Romae contineret, quod responsum acceperat periturum esse, si extra portas urbis exisset, tamen bellum per idoneos duces gerebatur. **2.** Plus virium Maxentio erat, quod et patris sui exercitum receperat a Severo et suum proprium de Mauris atque Gaetulis nuper extraxerat. **3.** Dimicatum, et Maxentiani milites praevalebant, donec postea confirmato animo Constantinus et ad utrumque paratus copias omnes ad urbem propius admovit et a regione pontis Mulvii consedit. **4.** Imminebat dies quo Maxentius imperium ceperat, qui est a.d. sextum Kalendas Novembres, et quinquennalia terminabantur. **5.** Commonitus est in quiete Constantinus ut caeleste signum dei notaret in scutis atque ita proelium committeret. Facit ut iussus est et transversa X littera < I > summo capite circumflexo, Christum in scutis

portretele celor doi principi au fost aşezate laolaltă. **4.** Maxentius a acceptat bucuros [această alianţă], ca pe un ajutor divin, căci el declarase război lui Constantin, sub pretexul că ar răzbuna moartea tatălui său[186]. **5.** De aici apăruse suspiciunea că acel bătrân funest simulase [de fapt] conflictul cu fiul său, pentru a-i putea ataca pe ceilalţi împăraţi şi, după îndepărtarea tuturor rivalilor, pentru a revendica pentru el şi fiul său puterea asupra întregului Imperiu. **6.** Dar zvonul a fost fals. Căci acest plan urmărea readucerea sa pe tron împreună cu Diocleţian, după ce fiul său şi ceilalţi [pretendenţi la domnie] ar fi fost ucişi.

44

1. Războiul civil deja se aprinsese între Constantin şi Maxentius[187]. Şi deşi acesta din urmă se baricadase în Roma, fiindcă un oracol îi prezise că va muri în cazul în care ar ieşi dincolo de porţile oraşului, războiul era purtat totuşi [pentru el] de generali capabili. **2.** Maxentius dispunea de forţe mult mai mari, fiindcă recuperase de la Severus şi armata tatălui său, iar de curând îşi adusese armata proprie din teritoriile maurilor şi getulilor[188]. **3.** Lupta s-a pornit şi soldaţii lui Maxentius s-au dovedit mai puternici până în momentul în care, cu un curaj renăscut, „pregătit pentru una din două [: să moară sau să învingă]"[189], Constantin şi-a dus trupele mai aproape de oraş şi le-a aşezat în apropiere de podul Milvius. **4.** Se apropia aniversarea zilei urcării pe tron a lui Maxentius, care avea loc cu şase zile înaintea calendelor lui noiembrie, în timp ce sărbătorile în cinstea celor cinci ani de domnie erau pe sfârşite. **5.** Constantin a fost avertizat în somn[190] să inscripţioneze pe scuturile soldaţilor semnul apărut pe cer de la Dumnezeu şi abia după aceea să înceapă lupta. A făcut după cum i s-a poruncit şi a inscripţionat pe scuturi numele lui Hristos: un X traversat de

notat. **6.** Quo signo armatus exercitus capit ferrum. Procedit hostis obviam sine imperatore pontemque transgreditur. Acies pari fronte concurrunt, summa vi utrimque pugnatur:

neque his fuga nota neque illis.

7. Fit in urbe seditio et dux increpitatur velut desertor salutis publicae. Cumque <conspiceretur>, repente populus – circenses enim natali suo edebat – una voce subclamat Constantinum vinci non posse. **8.** Qua voce consternatus proripit se ac vocatis quibusdam senatoribus libros Sibyllinos inspici iubet: in quibus repertum est illo die hostem Romanorum esse periturum. **9.** Quo responso in spem victoriae inductus procedit, in aciem venit. Pons a tergo eius scinditur. Eo viso pugna crudescit et manus dei supererat aciei. Maxentianus proterretur, ipse in fugam versus properat ad pontem, qui interruptus erat, ac multitudine fugientium pressus in Tiberim deturbatur. **10.** Confecto tandem acerbissimo bello cum magna senatus populique Romani laetitia susceptus imperator Constantinus Maximini perfidiam cognoscit, litteras deprehendit, statuas et imagines invenit. **11.** Senatus Constantino virtutis gratia primi nominis titulum decrevit, quem sibi Maximinus vindicabat: ad quem victoria liberatae urbis cum fuisset adlata, non aliter accepit, quam si ipse victus esset. **12.** Cognito deinde senatus decreto sic exarsit dolore, ut inimicitias aperte profiteretur, convicia iocis mixta adversus imperatorem maximum diceret.

litera I boltită în partea de sus[191]. **6.** Înarmate cu acest semn, trupele au pus mâna pe săbii. Dușmanul le-a ieșit înainte fără împăratul lor și a trecut podul. Cele două armate s-au deplasat pe un front de o întindere egală și, de o parte și de cealaltă, s-au luptat cu cea mai mare încrâncenare:

„nici unii, nici alții nu se gândeau la fugă"[192].

7. În oraș s-a declanșat o răzmeriță și comandantul[193] a fost huiduit ca un trădător al siguranței publice. De îndată ce [Maxențiu] a apărut în public – căci dădea jocuri de circ cu ocazia zilei sale de naștere – poporul a strigat într-un glas: „Constantin nu poate fi înfrânt". **8.** Înspăimântat de aceste strigăte, Maxentius s-a năpustit afară și, chemând la el câțiva senatori, a poruncit să fie consultate cărțile sibiline[194]: în ele s-a găsit scris că, în acea zi, urma să piară dușmanul romanilor. **9.** Fiindcă acest răspuns a trezit în el speranța de victorie; a pornit și a ajuns pe câmpul de luptă. Podul s-a rupt în spatele lui[195]. La această privelițte, lupta a devenit mai aprigă[196] și mâna lui Dumnezeu s-a întins asupra confruntării. Armata lui Maxentius s-a înspăimântat, el însuși a luat-o la fugă îndreptându-se spre podul care [tocmai] se rupsese[197]. Împins de mulțimea celor care alergau, s-a aruncat în Tibru. **10.** În cele din urmă, la capătul acestui război foarte crud[198], Constantin, primit ca împărat în mijlocul imensei bucurii a Senatului și a poporului roman, a aflat de perfidia lui Maxențiu; a descoperit scrisorile și a găsit statuile și imaginile sale. **11.** Pentru meritele sale, Senatul i-a conferit lui Constantin titlul de *primus* [*Augustus*], pe care Maximinus îl revendica pentru el[199]. La aflarea veștii victoriei și eliberării Romei, Maximinus a reacționat de parcă el însuși fusese înfrânt. **12.** Iar, după ce a aflat decizia Senatului, s-a mâniat atât de tare, încât și-a declarat deschis ostilitatea față de Constantin, făcând glume pe seama împăratului suprem și insultându-l[200].

45

1. Constantinus rebus in urbe compositis hieme proxima Mediolanum concessit. Eodem Licinius advenit, ut acciperet uxorem. **2.** Maximinus ubi eos intellexit nuptiarum sollemnibus occupatos, exercitum movit e Syria hieme [quam] cum maxime saeviente et mansionibus geminatis in Bithyniam concurrit debilitato agmine. **3.** Nam maximis imbribus et nivibus et luto et frigore et labore iumenta omnis generis amissa sunt, quorum miserabilis per viam strages speciem iam futuri belli et similem cladem militibus nuntiabat. **4.** Nec ipse intra fines suos moratus est, sed transiecto protinus freto ad Byzantii portas accessit armatus. Erant ibi milites praesidiarii, ad huius modi casus a Licinio conlocati. Hos primum muneribus et promissis inlicere temptavit, postea vi et oppugnatione terrere, nec tamen quicquam vis aut promissa valuerunt. **5.** Iam consumpti erant dies undecim, per quos fuit spatium nuntios litterasque mittendi ad imperatorem, cum milites non fide, sed paucitate diffisi se ipsos dederunt. Hinc promovit Heracleam et illic eadem ratione detentus aliquot dierum tempus amisit. **6.** Et iam Licinius festinato itinere cum paucis Hadrianopolim venerat, cum ille accepta et deditionem Perintho aliquantum moratus processit ad mansionem milia decem et octo: nec enim poterat ulterius, Licinio iam secundam mansionem tenente distantem milibus totidem. **7.** Qui collectis ex proximo

45

1. În iarna care a urmat, după ce a pus treburile în ordine la Roma, Constantin a sosit la Mediolanum, unde Licinius venise pentru oficierea căsătoriei[201]. **2.** Când Maximinus a aflat că aceştia erau ocupaţi cu ceremonialul de nuntă, şi-a pus în mişcare armata din Syria în toiul iernii foarte aspre şi, dublând etapele [de marş], a ajuns în Bithynia cu o armată epuizată. **3.** Căci animalele de povară de tot felul, a căror moarte jalnică pe drum anunţa soldaţilor spectrul viitorului război şi soarta asemănătoare [care îi aşteaptă], muriseră din cauza ploilor torenţiale, a ninsorilor, a noroiului, a frigului şi a oboselii. **4.** Maximinus nu a rămas mult timp în hotarele teritoriilor aflate sub autoritatea sa, ci, trecând imediat strâmtoarea, a ajuns cu armata la porţile Bizanţului. Acolo se găsea o garnizoană, aşezată de Licinius pentru cazuri de acest fel. Maximinus s-a străduit mai întâi să-i atragă pe soldaţi prin promisiunea unor recompense, apoi să-i înspăimânte cu asediul, dar nici [ameninţările cu] forţa şi nici promisiunile nu au avut vreun succes. **5.** Trecuseră deja unsprezece zile, timp în care au fost trimise împăratului scrisori şi soli, când soldaţii s-au predat, nu din cauza lipsei lor de credinţă, ci a trupelor puţin numeroase. De acolo, [Maximinus] s-a îndreptat spre cetatea Heraclea unde, ţinut pe loc în acelaşi fel, a pierdut câteva zile. **6.** Deja Licinius, prin marşuri forţate, sosise la Adrianopol cu efective reduse, în timp ce Maximinus, acceptând capitularea Perinthului[202] şi întârziind ceva timp, a parcurs optsprezece mile până la [următorul] popas: căci el nu putea merge mai departe, deoarece Licinius ocupase deja popasul următor [aflat] tot la 18 mile [distanţă]. **7.** Acesta din urmă, strângând din zonele apropiate

quantis potuit militibus pergebat obviam Maximino, magis ut eum moraretur quam proposito dimicandi aut spe victoriae, quippe cum ille septuaginta milium armatorum exercitum duceret, ipse vix triginta milium numerum collegisset. **8.** Sparsi enim milites per diversas regiones fuerant et adunari omnes angustiae temporis non sinebant.

46

1. Propinquantibus ergo exercitibus iam futurum propediem proelium videbatur. **2.** Tum Maximinus eius modi votum Iovi vovit, ut si victoriam cepisset, christianorum nomen extingueret funditusque deleret. **3.** Tunc proxima nocte Licinio quiescenti adstitit angelus dei monens, ut ocius surgeret atque oraret deum summum cum omni exercitu suo: illius fore victoriam, si fecisset. **4.** Post has voces cum surgere sibi visus esset et cum ipse, qui monebat, adstaret, tunc docebat eum, quomodo et quibus verbis esset orandum. **5.** Discusso deinde somno notarium iussit acciri et sicut audierat, haec verba dictavit: **6.** „Summe deus, te rogamus, sancte deus, te rogamus: omnem iustitiam tibi commendamus, salutem nostram tibi commendamus, imperium nostrum tibi commendamus. Per te vivimus, per te victores et felices existimus. Summe, sancte Deus, preces nostras exaudi: bracchia nostra ad te tendimus: exaudi sancte, summe deus." **7.** Scribuntur haec in libellis pluribus et per praepositos tribunosque mittuntur, ut suos quisque

câți soldați a putut, avansa deja pentru a-i ieși acestuia în cale, cu intenția mai degrabă de a-l ține pe loc decât de a-l provoca la luptă în speranța victoriei, fiindcă Maximinus conducea o armată de 70.000 de soldați, în timp ce el abia adunase 30.000. **8.** Trupele sale, de fapt, se găseau dispersate în diverse regiuni, iar timpul scurt [de care dispunea] nu i-a îngăduit să le adune pe toate.

46

1. După ce armatele s-au apropiat, lupta părea că va avea loc în ziua următoare. **2.** Atunci, Maximinus i-a făcut lui Jupiter acest jurământ: că va nimici, în cazul în care va ieși învingător, numele creștinilor și că îi va stârpi cu totul[203]. **3.** Însă, în noaptea următoare, un înger al lui Dumnezeu s-a apropiat de Licinius, care dormea, și l-a îndemnat să se ridice repede și să se roage Preaînaltului Dumnezeu împreună cu întreaga sa armată: [, iar] dacă ar face asta, victoria va fi a sa. **4.** După aceste cuvinte, i-ar fi apărut [în vis] cum că s-ar fi sculat și că, stându-i alături, chiar [îngerul] care-l îndemnase [să se trezească], îl învăța în ce fel și cu ce cuvinte trebuie să se roage. **5.** Trezindu-se în cele din urmă din somn, a poruncit să-i fie trimis un secretar și i-a dictat aceste cuvinte, așa cum le auzise: **6.** „Dumnezeule cel Preaînalt, Te rugăm, Sfinte Dumnezeule, Te rugăm. Toată dreptatea noi ne-o punem în mâinile Tale, mântuirea noastră ne-o punem în mâinile Tale, Imperiul nostru îl lăsăm în seama Ta. Prin Tine trăim, prin Tine noi suntem victorioși și fericiți. Preaînalte, Sfinte Dumnezeule, ascultă rugăciunile noastre: spre Tine întindem brațele: ascultă-ne, Sfinte, Preaînalte Dumnezeu". **7.** Aceste rugăciuni au fost scrise în mai multe exemplare și transmise prin ofițeri și tribuni, așa încât fiecare să-și învețe propriii

Cf. 1Cor. 8,6

milites doceat. Crevit animus universis victoriam sibi credentibus de caelo nuntiatam. **8.** Statuit imperator proelium diei Kalendarum Maiarum, quae octavum annum nuncupationis eius implebant, ut suo potissimum natali vinceretur, sicut ille victus est Romae. **9.** Maximinus voluit praeire maturius: pridie mane aciem composuit, ut natalem suum postridie victor celebraret. Nuntiatur in castra movisse Maximinum. Capiunt milites arma obviamque procedunt. Campus intererat sterilis ac nudus, quem vocant Ergenum. **10.** Erat iam utraque acies in conspectu. Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt, ad caelum manus tendunt praeeuntibus praepositis et post imperatorem precem dicunt. Audit acies peritura precantium murmur. **11.** Illi oratione ter dicta virtute iam pleni reponunt capitibus galeas, scuta tollunt. Procedunt imperatores ad conloquium. **12.** Ferri non potuit Maximinus ad pacem: contemnebat enim Licinium ac desertum iri a militibus aestimabat, quod ille esset in largiendo tenax, ipse autem profusus, eoque proposito moverat bellum, ut exercitu Licinii sine certamine accepto ad Constantinum duplicatis viribus statim pergeret.

47

1. Ergo propius acceditur, tubae canunt, signa procedunt. Liciniani impetu facto adversarios invadunt. Illi vero perterriti nec gladios expedire nec tela iacere quiverunt. **2.** Maximinus

soldați. Curajul a crescut în sufletele celor care credeau că victoria a fost anunțată din cer. **8.** Împăratul a fixat pentru luptă ziua calendelor lui mai, zi în care se împlineau opt ani de la numirea ca împărat a lui Maximinus, astfel încât acesta din urmă să fie învins chiar de ziua sa de naștere, după cum și celălalt fusese învins la Roma. **9.** Maximinus a vrut să pornească ostilitățile mai înainte: a doua zi de dimineață și-a aranjat liniile de luptă, pentru ca în ziua următoare să-și sărbătorească ziua de naștere ca învingător. S-a anunțat în tabără că Maximinus a pornit [asaltul]. Soldații au luat armele și i-au ieșit înainte. Între cele două armate se găsea un câmp gol și sterp, numit Ergenus. **10.** Deja cele două armate se găseau față în față. Soldații lui Licinius și-au așezat [pe pământ] scuturile, și-au dezlegat căștile și și-au înălțat mâinile spre cer, în timp ce ofițerii au ieșit în față să își spună rugăciunea după împărat. Armata care urma să piară ascultă murmurul celor care se rugau. **11.** Aceștia, după ce au repetat rugăciunea de trei ori, plini de curaj, și-au pus pe cap căștile și și-au ridicat de jos scuturile. Împărații se apropie pentru tratative. **12.** Maximinus nu a putut fi convins să accepte pacea: căci îl detesta pe Licinius și socotea că acesta va fi părăsit de [propriii] soldați, fiindcă se arătase puțin generos față de ei. Însă el, risipitor, pornise războiul cu gândul de a-și trece de partea sa, fără luptă, armata lui Licinius și de a porni imediat împotriva lui Constantin cu forțe de două ori mai mari.

47

1. Între timp, cele două armate s-au apropiat, trompetele au dat semnalul, steagurile au înaintat. Oamenii lui Licinius, pornind la atac, s-au aruncat asupra liniilor dușmane. Fiind înspăimântați, aceștia nu au mai putut nici să scoată săbiile și nici să arunce sulițele.

aciem circumire ac milites Licinianos nunc precibus sollicitare, nunc donis. Nullo loco auditur. Fit impetus in eum et ad suos refugit. Caedebatur acies eius impune et tantus numerus legionum, tanta vis militum a paucis metebatur. **3.** Nemo nominis, nemo virtutis, nemo veterum praemiorum memor: quasi ad devotam mortem, non ad proelium venissent, sic eos deus summus iugulandos subiecit inimicis. Iam strata erat ingens multitudo. **4.** Videt Maximinus aliter rem geri quam putabat. Proiecit purpuram et sumpta veste servili fugit ac fretum traiecit. At in exercitu pars dimidia prostrata est, pars autem vel dedita vel in fugam versa est: ademerat enim pudorem deserendi desertor imperator. **5.** At ille Kalendis Mais id est una nocte atque una die <ad fretum>, Nicomediam alia nocte pervenit, cum locus proelii abesset milia centum sexaginta, raptisque filiis et uxore et paucis ex palatio comitibus petivit Orientem. **6.** Sed in Cappadocia collectis ex fuga et ab Oriente militibus substitit. Ita vestem resumpsit.

48

1. Licinius vero accepta exercitus parte ac distributa traiecit exercitum in Bithyniam paucis post pugnam diebus et Nicomediam ingressus gratiam deo, cuius auxilio vicerat,

2. Maximinus Daza a străbătut câmpul de bătălie şi a încercat să-i ispitească pe soldaţii lui Licinius atât cu rugăminţi, cât şi cu daruri. Nu a fost ascultat nicăieri. A fost lansat un atac împotriva lui şi [a trebuit] să se refugieze la ai săi. Armata lui s-a lăsat măcelărită fără să riposteze; un număr atât de mare de legiuni şi o forţă militară atât de impresionantă era zdrobită de o mână de oameni. **3.** Nimeni nu-şi mai amintea de renumele său, de vitejia sa, de recompensele primite altădată: ca şi cum ar fi venit ca victime hărăzite morţii, şi nu ca luptători, astfel Dumnezeul cel Preaînalt i-a aruncat înaintea duşmanilor lor, ca să fie ucişi. Grămezi de trupuri zăceau deja la pământ. **4.** Maximinus vedea că lupta luase altă turnură decât sperase el. Şi-a aruncat purpura şi, îmbrăcând haina unui sclav, a luat-o la fugă şi a traversat strâmtoarea. Între timp, o jumătate din armata sa a fost nimicită pe câmpul de luptă, iar restul armatei fie s-a predat, fie a luat-o la fugă: căci împăratul fugar îşi luase asupra sa ruşinea dezertării. **5.** În ceea ce-l priveşte pe acesta, se afla <la strâmtoare> la calendele lui mai, iar în noaptea următoare era la Nicomedia, adică după o zi şi o noapte, deşi această localitate se află la o distanţă de 160 de mile de locul luptei. După ce şi-a luat fiii, soţia şi câţiva slujitori ai palatului, s-a îndreptat spre Orient. **6.** A poposit însă în Capadocia, unde şi-a adunat o parte dintre soldaţii puşi pe fugă şi din cei veniţi din Orient. Astfel, şi-a recăpătat purpura imperială.

48

1. Însă Licinius, primind o parte din trupe şi repartizându-le, la puţine zile după luptă şi-a trecut armata spre Bithynia şi, intrând în Nicomedia, I-a mulţumit lui Dumnezeu cu ajutorul căruia obţinuse victoria. La idele lui iunie[204], pe când el şi Constantin erau consuli

retulit ac die Iduum Iuniarum Constantino atque ipso ter consulibus de resituenda ecclesia huius modi litteras ad praesidem datas proponi iussit: **2.** „Cum feliciter tam ego [quam] Constantinus Augustus quam etiam ego Licinius Augustus apud Mediolanum convenissemus atque universa quae ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, haec inter cetera quae videbamus pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinanda esse credidimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset, quod quicquid <est> divinitatis in sede caelesti, nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere. **3.** Itaque hoc consilium salubri ac reticissima ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegendam putaremus, qui vel observationi christianorum vel ei religioni mentem suam dederet quam ipse sibi aptissimam esse sentiret, ut possit nobis summa divinitas, cuius religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benivolentiamque praestare. **4.** Quare scire dicationem tuam convenit placuisse nobis, ut amotis omnibus omnino condicionibus quae prius scriptis ad officium tuum datis super christianorum nomine <continebantur, et quae prorsus sinistra et a nostra clementia aliena esse> videbantur, <ea removeantur, et> nunc libere ac simpliciter unus quisque eorum, qui eandem observandae religionis christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem ac molestiam sui id ipsum observare contendant. **5.** Quae sollicitudini tuae plenissime significanda esse credidimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendae religionis suae facultatem isdem christianis dedisse. **6.** Quod cum isdem a nobis indultum esse pervideas, intellegit dicatio

pentru a treia oară, a poruncit să fie afişat un edict adresat guvernatorului[205], cu privire la reabilitarea Bisericii: **2.** „Eu, Constantin Augustus, cât şi eu, Licinius Augustus, după ce într-un mod atât de fericit ne-am întâlnit la Mediolanum şi am dezbătut toate problemele care privesc binele şi siguranţa publică, am considerat că trebuie reglementat, printre alte neajunsuri pe care le avem în vedere, binele majorităţii cetăţenilor, în primul rând în privinţa respectului faţă de divinitate, astfel încât să dăm şi creştinilor, şi tuturor celorlalţi oameni posibilitatea de a urma liber religia pe care fiecare şi-o doreşte, pentru ca orice divinitate s-ar găsi în lăcaşul ceresc, [aceasta] să se poată arăta favorabilă şi binevoitoare faţă de noi şi faţă de toţi cei aflaţi sub puterea noastră. **3.** De aceea, noi am considerat că, în spiritul unei politici sănătoase şi foarte corecte, trebuie luată hotărârea de a nu-i fi refuzată această posibilitate nimănui care s-a ataşat sufleteşte fie de religia creştinilor, fie de cea pe care o consideră că-i este cea mai potrivită, aşa încât Divinitatea supremă a cărei religie noi o urmăm de bunăvoie să ne ofere tuturor favoarea şi bunăvoinţa sa obişnuită. **4.** De aceea, se cuvine ca Excelenţa Voastră să ştie că am decis ca, îndepărtând complet toate restricţiile care erau conţinute mai înainte în documentele trimise birourilor tale cu privire la numele de creştini, să abolim prevederile care ne păreau foarte sinistre şi străine de clemenţa noastră. De acum înainte, în mod liber şi sincer, fiecare dintre cei care doresc să cinstească religia creştinilor să o poată face fără să întâmpine vreo neplăcere sau oprelişte. **5.** Noi am considerat de cuviinţă că trebuie supuse atenţiei tale aceste decizii în amănunt, ca să ştii că le-am acordat creştinilor mai sus amintiţi posibilitatea liberă şi deplină de a-şi practica propria religie. **6.** De vreme ce vedeţi bine că noi am acordat acest drept creştinilor, Excelenţa Voastră înţelegeţi că şi

tua etiam aliis religionis suae vel observantiae potestatem similiter apertam et liberam pro quiete temporis nostri <esse> concessam, ut in colendo quod quisque delegerit, habeat liberam facultatem. <Quod a nobis factum est, ut neque cuiquam> honori neque cuiquam religioni <detractum> aliquid a nobis <videatur>. **7.** Atque hoc insuper in persona christianorum statuendum esse censuimus, quod, si eadem loca, ad quae antea convenire consuerant, de quibus etiam datis ad officium tuum litteris certa antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliqui vel a fisco nostro vel ab alio quocumque videntur esse mercati, eadem christianis sine pecunia et sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituant, **8.** qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter isdem christianis quantocius reddant, etiam vel hi qui emerunt vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint de nostra benivolentia aliquid, vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur. Quae omnia corpori christianorum protinus per intercessionem tuam ac sine mora tradi oportebit. **9.** Et quoniam idem christiani non [in] ea loca tantum ad quae convenire consuerunt, sed alia etiam habuisse noscuntur ad ius corporis eorum id est ecclesiarum, non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege quam superius comprehendimus, citra ullam prorsus ambiguitatem vel controversiam isdem christianis, id est corpori et conventiculis eorum reddi iubebis, supra dicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio sicut diximus restituant, indemnitatem de nostra benivolentia sperent. **10.** In quibus omnibus supra dicto corpori christianorum intercessionem tuam efficacissimam

celorlalţi cetăţeni, în aceeaşi măsură, pentru pacea vremurilor noastre, le-a fost dat acest drept de a-şi urma religia în mod deschis şi liber, aşa încât fiecare să se bucure de posibilitatea liberă de a venera divinitatea pe care şi-a ales-o. Noi am făcut aceasta ca să nu pară că am pus vreo restricţie vreunui cult sau vreunei religii. **7.** În plus, am hotărât că această decizie trebuie luată mai ales faţă de comunitatea creştinilor, fiindcă, dacă se vor găsi unii care au cumpărat, fie de la fiscul nostru, fie de la orice alt intermediar, lăcaşurile unde creştinii aveau obiceiul să se adune mai înainte, în legătură cu care scrisorile trimise mai înainte birourilor tale conţineau instrucţiuni precise, trebuie să le fie restituite creştinilor fără [să li se ceară] vreo sumă de bani şi fără vreo taxă, lăsând deoparte orice frustrare şi neînţelegere. **8.** De asemenea, cei care le-au primit în dar sunt obligaţi să le restituie creştinilor cât mai repede; chiar şi cei care le-au cumpărat sau cei care le-au primit ca donaţii. Dacă ei ar [dori să] ceară ceva de la bunăvoinţa noastră, să se adreseze vicarului, astfel încât, prin bunătatea noastră, să li se plătească şi lor o compensaţie. Va trebui ca toate lăcaşurile să fie înapoiate imediat comunităţii creştine prin implicarea Voastră şi fără întârziere. **9.** Şi fiindcă se ştie că aceşti creştini aveau în posesie nu numai lăcaşurile unde aveau obiceiul să se adune, ci şi altele aparţinând de drept comunităţii lor, adică bisericilor, şi nu persoanelor particulare, toate acestea, prin legea pe care am scris-o mai sus, veţi porunci să le fie restituite creştinilor, adică comunităţii şi bisericilor, fără vreo neclaritate sau neînţelegere, cu singura precizare de mai sus, [anume] că aceştia care restituie aceste lăcaşuri fără să pretindă nimic, după cum am spus, să aştepte din partea bunătăţii noastre o despăgubire. **10.** În toate acestea va trebui să vă implicaţi cu toată râvna pentru comunitatea numită mai sus a creştinilor,

exhibere debebis, ut praeceptum nostrum quantocius conpleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicae consulatur. **11.** Hactenus fiet, ut, sicut superius comprehensum est, divinus iuxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine publica perseveret. **12.** Ut autem huius sanctionis <et> benivolentiae nostrae forma ad omnium possit pervenire notitiam, praelata programmate tuo haec scripta et ubique proponere et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut huius nostrae benivolentiae [nostrae] sanctio latere non possit." **13.** His litteris propositis etiam verbo hortatus est, ut conventicula <in> statum pristinum redderentur. Sic ab eversa ecclesia usque ad restitutam fuerunt anni decem, menses plus minus quattuor.

49

1. Sequenti autem Licinio cum exercitu tyrannum profugus concessit et rursus Tauri montis angustias petiit. Munimentis ibidem ac turribus fabricatis iter obstruere conatus est et inde detrusus perrumpentibus omnia victoribus Tarsum postremo confugit. **2.** Ibi cum iam terra marique premeretur nec ullum speraret refugium angore animi ac metu confugit ad mortem quasi ad remedium malorum, quae deus in caput eius ingessit. **3.** Sed prius cibo se infersit ac vino ingurgitavit, ut solent ii qui hoc ultimo se facere arbitrantur, et sic hausit venenum. Cuius vis referto stomacho repercussa valere non potuit in praesens, sed in languorem malum

pentru ca ordinul nostru să fie pus imediat în practică, așa încât, în acest fel, prin clemența noastră să fie asigurată liniștea publică. **11.** Fie ca, după cum s-a spus mai sus, bunătatea lui Dumnezeu [față de noi], pe care în atâtea împrejurări am simțit-o aproape, să continue, asigurând reușitele noastre împreună cu fericirea publică. **12.** Însă pentru ca textul generoasei noastre hotărâri și bunăvoințe să poată ajunge la cunoștința tuturor, va trebui ca, prin dispoziția Voastră, cele scrise să fie afișate, să le puneți la vedere peste tot și să le aduceți la cunoștința tuturor, pentru ca hotărârea luată prin bunătatea noastră să nu rămână neștiută"[206]. **13.** La această scrisoare afișată s-a adăugat, de asemenea, și recomandarea verbală de restituire a bisericilor în forma lor de dinainte[207]. Astfel, de la dărâmarea Bisericii până la restituirea ei au trecut zece ani și mai puțin de patru luni[208].

49

1. [Maximinus Daza], fugind, s-a retras din fața lui Licinius care îl urmărea pe tiran cu armata sa, și s-a îndreptat iarăși spre defileurile munților Taurus. Acolo a încercat să închidă drumul de acces [în defileu], ridicând fortificații și turnuri, dar, după ce a fost alungat de învingătorii care biruiseră toate [obstacolele], s-a refugiat în cele din urmă la Tars. **2.** Acolo, fiindcă era încercuit și dinspre mare, și dinspre uscat și fiindcă nu mai avea nici o speranță de a se putea adăposti altundeva, neliniștea sufletească și spaima l-au făcut să se îndrepte spre moarte ca spre singurul remediu al relelor cu care Dumnezeu îl copleșise. **3.** Dar mai întâi s-a ghiftuit cu mâncare și s-a umplut de vin, după cum obișnuiesc cei care știu că mănâncă și beau pentru ultima oară, iar în această stare a băut otravă. Aceasta însă nu și-a putut face efectul câtă

versum est pestilentiae similem, ut diutius protracto spiritu cruciamenta sentiret. **4.** Iam saevire in eum coeperat virus. Cuius vi cum praecordia eius furerent, insustentabili dolore usque ad rabiem mentis elatus est, adeo ut per dies quattuor insania percitus haustam manibus terram velut esuriens devoraret. **5.** Deinde post multos gravesque cruciatus cum caput suum parietibus infligeret, exilierunt oculi eius de caveis. Tunc demum, amisso visu, deum videre coepit candidatis ministris de se iudicantem. **6.** Exclamabat ergo sicut ii qui torquentur solent, et non se, sed alios fecisse dicebat. Deinde quasi tormentis adactus fatebatur Christum subinde deprecans et implorans, ut suimet misereretur. **7.** Sic inter gemitus quos tamquam cremaretur edebat, nocentem spiritum detestabili genere mortis efflavit.

50

1. Hoc modo deus universos persecutores nominis sui debellavit, ut eorum nec stirps nec radix ulla remaneret. **2.** Nam Licinius summa rerum potitus in primis Valeriam, quam Maximinus iratus ne post fugam quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus occidere, item Candidianum, quem Valeria ex concubina genitum ob sterilitatem adoptaverat, necari iussit. **3.** Mulier tamen ut eum vicisse cognovit, mutato habitu comitatui eius se immiscuerat, ut fortunam Candidiani specularetur: <qui> quia Nicomediae

vreme stomacul era atât de încărcat, ci i-a provocat numai o slăbiciune oribilă, asemănătoare cu ciuma, pentru ca, ducându-şi viaţa încă ceva timp, să resimtă dureri cumplite. **4.** Acum, otrava începând să lucreze, îi ardea pântecul; durerea insuportabilă i-a luat minţile şi l-a adus în asemenea hal, încât timp de patru zile, complet rătăcit, lua pământ cu mâinile şi îl înghiţea ca un hămesit. **5.** Apoi, după nesfârşite şi cumplite chinuri, fiindcă se izbea cu capul de pereţi, i-au sărit ochii din orbite. Abia atunci, când îşi pierduse vederea, l-a văzut pe Dumnezeu, înconjurat de slujitori înveşmântaţi în haine albe, Care îl judeca. **6.** Ca urmare, [Daza] a început să urle, aşa cum obişnuiesc să facă cei torturaţi, şi striga că nu el, ci alţii au făcut totul. Apoi, ca şi când ar fi fost chinuit sub torturi, Îl mărturisea pe Hristos, rugându-L şi implorându-L tot timpul să se milostivească de el. **7.** Şi astfel, printre gemetele pe care le scotea ca şi cum ar fi fost ars, şi-a dat sufletul păcătos în chinurile unei morţi groaznice[209].

50

1. În acest fel Dumnezeu i-a zdrobit pe toţi persecutorii numelui Său, încât de pe urma lor nu a mai rămas nici un urmaş şi nici o rădăcină. **2.** Căci Licinius, obţinând puterea supremă, a poruncit mai întâi ca Valeria, pe care Maximinus, deşi mâniat pe ea, nu îndrăznise s-o omoare nici măcar după fuga lui, când vedea că urma să moară [curând], şi Candidianus, fiul unei concubine, pe care Valeria îl adoptase din cauza propriei sterilităţi, să fie ucişi. **3.** Totuşi, când Valeria a aflat de victoria lui Licinius, schimbându-şi hainele, s-a amestecat printre oamenii din suita împăratului ca să afle ce soartă va avea Candidianus. Acesta, fiindcă apăruse în Nicomedia părându-i-se că [acolo] este tratat

se obtulerat et in honore haberi videbatur, nihil tale metuens occisus est. **4.** Et illa exitu eius audito protinus fugit. **5.** Idem Severi filium Severianum iam aetate robustum, qui fugientem Maximinum fuerat ex acie secutus, tamquam post obitum eius de sumenda purpura cogitasset, capitali sententiae subiectum interemit. **6.** Qui omnes Licinium iam pridem quasi malum metuentes, cum Maximino esse maluerant praeter Valeriam, quae <ut> volenti Licinio in omnia Maximiani <bona> hereditatis iure succedere, item Maximino negaverat. **7.** Ipsius quoque Maximini filium [suum] maximum agentem in annis octo et filiam septennem, quae desponsa fuerat Candidiano, extinxit. Sed prius mater eorum in Orontem praecipitata est: ibi saepe illa castas feminas mergi iusserat. **8.** Sic omnes impii vero et iusto iudicio dei eadem quae fecerant, receperunt.

51

1. Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio cultu pervagata postremo apud Thessalonicam cognita, comprehensa cum matre poenas dedit. **2.** Ductae igitur mulieres cum ingenti spectaculo et miseratione tanti casus ad supplicium, et amputatis capitibus corpora earum in mare abiecta sunt. Ita illis pudicitia et condicio exitio fuit.

cu considerație, a fost asasinat când se aștepta mai puțin. **4.** Valeria a fugit și ea imediat ce a auzit de moartea lui. **5.** Cât despre Severianus, fiul lui Severus, care, deja matur, se găsea sub arme și îl urmase pe Maximinus în fuga lui, Licinius l-a condamnat la moarte pe motiv că, după moartea lui Maximinus, s-ar fi gândit să revendice purpura imperială[210]. **6.** Toți aceștia, temându-se de mult timp de Licinius ca de un om periculos, preferaseră să rămână alături de Maximinus [Daza]; [toți], în afară de Valeria, care arătaseră față de Maximinus același refuz ca și față de Licinius atunci când acesta din urmă dorise, prin dreptul de moștenire, să intre în posesia tuturor bunurilor lui Galerius. **7.** [Licinius] l-a ucis chiar și pe fiul cel mare al lui Maximinus[211], în vârstă de opt ani, și pe fiica acestuia, de șapte ani, care fusese promisă în căsătorie lui Candidianus. Dar mai întâi mama lor a fost aruncată în [fluviul] Oronte[212], în același loc unde ea [însăși] poruncise adesea să fie înecate femeile caste[213]. **8.** Astfel, toți necredincioșii, prin judecata adevărată și dreaptă a lui Dumnezeu, au avut parte de aceleași [nenorociri] ca și cele pe care ei le provocaseră [altora].

51

1. Iar Valeria, după ce a rătăcit timp de cincisprezece luni prin diferite provincii sub înfățișarea unei femei din popor, a fost, în cele din urmă, recunoscută în apropiere de Tesalonic. Prinsă, a fost pedepsită împreună cu mama sa. **2.** [Cele două] femei au fost așadar duse spre locul supliciului cu mare vâlvă și în vaietele mulțimii pentru soarta lor nenorocită și, după ce le-a fost tăiat capul, trupurile le-au fost aruncate în mare. Astfel, cinstea și rangul lor le-au fost cauza morții.

52

1. Quae omnia secundum fidem – scienti enim loquor – ita ut gesta sunt mandanda litteris credidi, ne autem memoria tantarum rerum interiret aut si quis historiam scribere voluisset, [non] corrumperet veritatem vel peccata illorum adversus deum vel iudicium dei adversus illos reticendo. **2.** Cuius aeternae pietati gratias agere debemus, qui tandem respexit in terram, quod gregem suum partim vastatum a lupis rapacibus, partim vero dispersum reficere ac recolligere dignatus est et bestias malas extirpare, quae divini gregis pascua protriverant, cubilia dissipaverant. **3.** Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Ioviorum et Herculiorum cognomina, quae primum a Dioclete ac Maximiano insolenter adsumpta ac postmodum ad successores eorum translata viguerunt? Nempe delevit ea dominus et erasit de terra. **4.** Celebremus igitur triumphum dei cum exultatione, victoriam domini cum laudibus frequentemus, diurnis nocturnisque precibus celebremus, celebremus, ut pacem post annos decem plebi suae datam confirmet in saeculum. **5.** Tu praecipue, Donate carissime, qui a deo mereris audiri, dominum deprecare, ut misericordiam suam servet etiam famulis suis propitius ac mitis, ut omnes insidias atque impetus diaboli a populo suo arceat, ut florescentis ecclesiae perpetuam quietem custodiat.

52

1. Eu am considerat că toate aceste [evenimente] trebuie consemnate în scris, cu fidelitate, aşa cum s-au petrecut – căci mă adresez unuia care le cunoaşte –, pentru ca amintirea unor fapte atât de importante să nu piară, sau, dacă cineva ar dori să scrie istorie, să nu falsifice adevărul trecând sub tăcere fie păcatele acelor [oameni] faţă de Dumnezeu, fie hotărârea [judecăţii] lui Dumnezeu împotriva lor[214]. **2.** Pentru mila Sa eternă trebuie să-I mulţumim lui Dumnezeu, care Şi-a întors în sfârşit privirea spre pământ, fiindcă a dorit să refacă şi să-Şi strângă la un loc turma, în parte răvăşită de lupii lacomi, în parte de-a dreptul risipită, şi să stârpească fiarele ticăloase care distruseseră păşunile şi nimiciseră sălaşurile turmei divine. **3.** Unde sunt acele măreţe şi vestite printre păgâni *cognomina*[215] de *Iovius* şi de *Herculius*, care, luate la început cu trufie de Diocles şi Maximian şi transmise după aceea urmaşilor lor, au dăinuit în timp? Desigur, Domnul le-a înlăturat şi le-a şters de pe faţa pământului. **4.** Să celebrăm aşadar cu bucurie triumful lui Dumnezeu, să sărbătorim victoria Domnului cu laude, să o celebrăm, da, să o celebrăm prin rugăciuni pe timp de zi şi pe timp de noapte, pentru ca El să menţină în veci pacea oferită după zece ani poporului Său. **5.** Tu mai ales, preaiubite Donatus, care meriţi să fii ascultat de Dumnezeu, roagă-L să păstreze plin de blândeţe şi bunăvoinţă milostivirea Sa faţă de robii Săi, să ţină departe de poporul Său toate capcanele şi atacurile diavolului şi să păstreze liniştea veşnică a înfloritoarei noastre Biserici.

Cf. Mt. 7,15; 10,16; Lc. 10,3

Note

1. Despre acest Donatus nu ştim nimic mai mult decât ne spune Lactanţiu mai jos (16, 3-11; 35, 2). Astfel, fiind torturat şi întemniţat în timpul marii persecuţii, şi-a păstrat credinţa, fiind eliberat imediat după publicarea edictului de toleranţă al lui Galerius, în 311.
2. <*Cotidie fundebas, ceterorumque*> este soluţia propusă pentru o lacună de aproximativ 25 de spaţii de Brandt, Moreau; alte propuneri: <*effundebas, deprecationesque*> (Jean Rougé, „À propos de manuscrit du *De mortibus persecutorum*", în *Lactance et son temps*, ed. J. Fontaine şi M. Perrin [Beauchesne, Paris, 1978], Creed şi Städele); <*effundebas, precesque cotidianas*> (D. Sluşanschi, *apud* Octavian Gordon, „Note critice asupra scrierii *De mortibus persecutorum*", *Anuarul Facultăţii de Teologie Ortodoxă „Patriarhul Justinian"*, nr. 5, 2005, pp. 478-480).
3. Este vorba de *confessores*, adică de acei creştini care, mărturisind public credinţa creştină, fuseseră prigoniţi şi suferiseră pedepse corporale, închisoare sau exil, fără să fi fost însă executaţi (caz în care ar fi fost numiţi martiri); vezi „Confessore", în *NDPAC*, pp. 1162-1163 (O. Jiménez). Pentru simbologia şi iconografia cununii martiriului, vezi „Corona", în *NDPAC*, pp. 1190-1194 (A. Viciano). Folosiţi iniţial ca termeni sinonimi pentru toţi cei care fuseseră prigoniţi pentru mărturisirea credinţei, „martir" şi „mărturisitor" au început, din secolul al II-lea, să evoce distincţia între cei care şi-au dat viaţa şi cei care au supravieţuit persecuţiilor (*e.g.*, la Lyon, 177 d.Hr.). Mărturisitorii se bucurau de un respect deosebit în cadrul comunităţii creştine, după cum se poate observa şi din afirmaţia lactanţiană. Pentru Origen, spre mijlocul secolul al III-lea, dublarea credinţei interioare cu mărturisirea exterioară este o necesitate şi o caracteristică ce defineşte creştinismul ca religie a martiriului, deosebită de alte religii: „Căci se înşală pe ei înşişi cei care socotesc că pentru

a încheia cuviincios viața «în Hristos» ar fi de ajuns cuvântul: «se crede cu inima spre dreptate», fără să mai adaugi și continuarea: «iar cu gura se mărturisește spre mântuire» (Rom. 10,10)" (*Mart.*, trad. Bodogae, p. 355). *Cf.* Flav. Joseph, *Contra Apionem*, 1, 8, 42, pentru distincția similară între iudaism și religia greco-romanilor; pentru modelele iudaice ca origine a martiriului creștin (cu referire, în primul rând, la epoca Macabeilor), vezi G.E.M. de Ste Croix, „Aspects of the «Great» Persecution", *The Harvard Theological Review*, 47, nr. 2 (1954), pp. 75-113, retip. în G.E.M. de Ste Croix, *Christian persecution, martyrdom, and orthodoxy*, ed. Michael Whitby și Joseph Streeter (Oxford University Press, Oxford, 2007), pp. 35-78; teza a fost susținută într-o formă categorică (în sensul originii exclusiv iudaice, a continuității și depășirii modelului iudaic) de W.H.C. Frend, *Martyrdom and persecution in the early church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus* (Oxford: Blackwell, 1965), VII și *passim*; *contra*, Daniel Boyarin, *Dying for God: martyrdom and the making of Christianity and Judaism* (Stanford University Press, Stanford, CA., 1999), pp. 127-130 (cu privire la metodologie și prejudecăți teologice) și *passim*. Vezi și cap. „Cultura martiriului: tradiții și actualizare", în Marie-Françoise Baslez, *Persecuțiile în Antichitate*, trad. de Valentin Mihăescu (Artemis, București, 2009), pp. 169-197. În afara lui *DMP*, Lactanțiu mai descrie persecuția în *DI* (4, 27; 5, 2; 5, 11; 13-14; 19-24).

4. Templul semnifică aici Biserica în general.
5. *Principes* provine din înțelegerea augustană a oficiului „Împăratului" ca „prim cetățean" al imperiului (de unde *principatul*). Lactanțiu așază în contrast pe împărații favorabili creștinismului (aici, Constantin si Licinius, care tolerează creștinismul începând cu 313 d.Hr., v. *DMP* 48, și chiar Constantius Chlorus) cu cei persecutori, *tyranni* (Creed, p. 80, n. 84).
6. Viz. *pietas*, una dintre virtuțile importante ale lumii antice, este descrisă de Cicero ca atitudinea reverențioasă față de zei, părinți / familie și patrie (ulterior, și de împărat). Din vremea lui Augustus, este considerată „virtute imperială", de aici și importanța sa în *DMP* (vezi și *Studiul introductiv*). Tradusă în gr. prin *eusebeia*, este adoptată de creștinism de la început, fiind prezentă deja în Noul Testament. În patristica latină, este utilizată remarcabil de Augustin. Opusul său este *impietas* – *NP*, *Pietas* (W.A. Maharam).

7. Unicitatea lui Dumnezeu este pentru Lactanțiu o temă fundamentală, demonstrată în prima parte a *DI* (1, 17, 3; 2, 17, 6; 4, 3, 13 *sqq.*).
8. *Iudicem digna vi<n>d<ice> supplicia* este opțiunea lui Moreau; alte opțiuni: *digna vid<elicet> supplicia* (Brandt, Creed); *digna iud<icio> supplicia* (Gordon, pp. 480-483).
9. *De quo<rum> exitu <scripto tes>tificari placuit* este varianta preferată de Moreau; alte variante: *De quo<rum> exitu <nobis tes>tificari placuit* (Creed); *De quo exitu <rerum tes>tificari placuit* (Städele); vezi *ibid.*, pp. 483-485.
10. Expresia *Deus summus* este o caracteristică a limbajului lactanțian, Dumnezeu fiind înțeles ca Suveran absolut.
11. Teologia „Numelui" lui Iisus este un aspect important în prima încercare istorică creștină, *Faptele Apostolilor*. Invocarea Numelui are pentru Evanghelistul Luca valoarea prezenței lui Iisus însuși (*e.g.*, Fp. 2,38). Cu toate că, aduși la judecată în fața sinedriului, apostolilor Petru și Ioan le este interzisă menționarea *numelui* lui Iisus (Fp. 4,16-17; 5,39c-40), ei vor cere în rugăciune tocmai îndrăzneala de a chema acest Nume (4,29-30); vezi Dragoș Mîrșanu, „Faptele Apostolilor. Comentarii", în *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688. Pars XXIV* (Ed. Universității „Al.I. Cuza", Iași, în curs de apariție). Acuzațiile și condamnările elitei conducătoare din secolele I-II au fost făcute aproape exclusiv pe baza numelui de creștin, fără cercetarea culpabilității reale în raport cu legile, ci datorită faptului că această credință era considerată, în cuvintele lui Tacitus, o *superstitio* detestabilă, o religie „prava, immodica" – vezi, *e.g.*, Stephen Benko, *Pagan Rome and the early Christians* (B.T. Batsford, Londra, 1985), pp. 1-29 (în special cu referire la corespondența dintre Plinius și Traian); pentru *superstitio*, vezi L.F. Janssen, „«Superstitio» and the persecutions of the Christians", în *Vigiliae Christianae* 33 (1979); Stephen Benko, „Pagan criticism of Christianity during the first two centuries A.D.", în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Berlin, New York 1980), pp. 1065-1067; Nelu Zugravu și Ovidiu Albert, *Scripta contra Christianos în secolele I-II: (texte și comentarii)* (Editura Presa Bună, Iași, 2003), pp. 103-114. Acuzele nedrepte privind practica unor fapte abominabile (*flagitia*), precum canibalismul sau incestul, au putut și ele determina, indirect, persecuția, datorită impactului avut asupra poporului simplu, care ar fi putut determina

guvernatorii să acționeze conform așteptărilor celor pe care îi conduceau: până la mijlocul secolului al III-lea persecuția se naște de jos, de la mase, iar nu de sus, de la pătura conducătoare (*cf.* eseurile lui G.E.M. de Ste Croix, „Why Were the Early Christians Persecuted?", în *Past & Present*, 26 (1963), retip. în de Ste Croix, *Christian persecution, martyrdom, and orthodoxy*, pp. 109-113: „I believe that the persecution «for the Name» began either in 64 or at some time between 64 and 112" (p. 111); G.E.M. de Ste Croix, „Why Were the Early Christians Persecuted? — A Rejoinder", în *Past & Present*, 27 (1964), retip. în de Ste Croix, *Christian persecution, martyrdom, and orthodoxy*, pp. 148-150).

12. Răstignirea lui Iisus (Mt. 27,32-44; Mc. 15,21-32; Lc. 23,26-38; In. 19,17-24, Tacit., *Ann.* 15, 44, 12 și Flav. Joseph., *Ant. Jud.* 18, 3, 3) a avut loc în vremea lui *Tiberius Iulius Caesar Augustus* (14-37 d.Hr.) – *ECR*, pp. 763-765 (O. Toropu); *NP*, Tiberius (W. Eck). Lactanțiu urmează unei tradiții latine care o fixase în anul 29 (Tert., *Adv. Iud.* 8), în care L. Rubellius Geminus și C. Furius Geminus au fost consuli (Tacit., *Ann.*, 5, 1), și nu tradiției grecești, provenită din cronologia lucană (Lc. 3,1), care avansează anul 33 (*e.g.*, Eus., *HE* 1, 10). „Ultimii ani ai domniei" lui Tiberius reprezintă probabil o scăpare din partea lui Lactanțiu, care este mai exact într-un pasaj din *DI* (4, 10, 18). În schimb, preferința arătată pentru 23 martie (tradiție greacă) îl depărtează de data oferită de tradiția latină a lui Tertulian (25 martie). Pentru detalii, vezi Moreau, pp. 194-196.
13. *Praedicationem veritatis* este varianta textuală preferată de Rougé, Creed, Städele, Gordon, pp. 485-487; altă variantă: *praedicationem dogmatis* (Brandt, Moreau).
14. *Cf. DI*, 4, 20.
15. *<Cir>cumvolvit* este varianta textuală preferată de majoritatea editorilor; vezi acum varianta *<cir>cumvelavit*, la Jean Rougé, „Remarques sur le premier folio du manuscrit, du *De mortibus persecutorum*", în *Revue des Etudes Augustiniennes*, 30 (1984).
16. *Adsumptis... Mathia <et> Paulo* este varianta preferată de Brandt, Moreau, Creed; vezi acum varianta *Mathia, paulo <post> dispersi...*, propusă de Gordon, pp. 488-489.
17. *Nero Claudius Caesar* (37-68 d.Hr.) a fost adoptat în anul 50 d.Hr. de împăratul Claudius, după căsătoria acestuia din urmă cu mama lui Nero, Agrippina Minor. A fost proclamat împărat la moartea lui Claudius, în octombrie 54 d.Hr., cu

sprijinul gărzilor pretoriene. Domnia sa a cunoscut numeroase conjurații și revolte, iar pătura senatorială i-a fost adversară datorită cheltuielilor nechibzuite născute de pasiunea sa pentru teatru, serbări și jocuri. Ucigaș al soției sale Octavia, ca și al mamei sale, și prigonitor al opoziției senatoriale, Nero a rămas în istorie ca un tiran. Declarat dușman public de către Senat, s-a sinucis la 8 iunie 68; *PIR*^{2}, I 941; *ECR*, pp. 536-537 (O. Toropu); *ODCC*, pp. 1137-1138; Eugen Cizek, *Secvență romană. Mijlocul secolului I al erei noastre*, trad. Sanda Chiose Crișan și Constantin Crișan (Ed. Politică, București, 1986).

18. În anul 42 d.Hr.
19. Principalele izvoare „păgâne" privind persecuția creștinilor de către Nero sunt Tacit., *Ann.* 15, 44, 3-8 (care, membru al păturii senatoriale și, astfel, adversar al lui Nero, face legătura dintre marele incendiu din 64 și creștini, desemnați țapi ispășitori) și, mai puțin important, Suetonius, *Nero*, 16, 2. Asemenea lui *DMP*, și celelalte mărturii bisericești îl consideră pe Nero primul persecutor al creștinilor (fără a cunoaște mărturia lui Tacitus și nemenționând astfel legătura cu incendiul): Tert., *Apol.*, 5, 3; Eus., *HE*, 2, 25, 3; Hier., *Chron.* A.D. 68 și urm. Sulp. Sev., *Chron.* 2, 29, 1-4 este primul izvor bisericesc care îl urmează pe Tacitus și conexează persecuția și incendiul. Pentru prezentarea acestor texte, vezi Benko, „Pagan criticism of Christianity during the first two centuries A.D.", p. 1065; Benko, *Pagan Rome and the early Christians*, pp. 14-21; Zugravu și Albert, pp. 93-121. În general, pentru persecuția neroniană vezi, mai ales, Adalberto Giovannini, „Tacite, l'«incendium Neronis» et les chrétiens", în *Revue des Etudes Augustiniennes*, 30 (1984); de asemenea, Baslez, pp. 282-285; Cizek, pp. 280-283, 323-326. Căutând bazele juridice pentru persecuția creștinilor (o cercetare dificilă și construită mai mult din simple ipoteze), istoricii au dezbătut în principal referința lui Tertulian la *Institutum Neronianum*, o posibilă lege neroniană specială contra creștinilor (*Ad. Nat.* 1, 7), care, într-un mod surprinzător, nu ar fi fost cunoscută lui Plinius cincizeci de ani mai târziu, nici de sursele istorice ulterioare (*cf.* Meliton de Sardes, *apud* Eus., *HE*, 4, 26, 9; Tert., *Apol.*, 5, 3-4; Sulp. Sev., *Chron.*, 2, 29, 3); vezi, în favoarea existenței unei astfel de legi, *e.g.*, Paul Keresztes, „Law and Arbitrariness in the Persecution of the Christians and Justin's First Apology", în *Vigiliae christianae*, 18, nr. 4 (1964), și *contra*, T.D. Barnes, „Legislation against the Christians", *Journal of Roman Studies*, 58 (1968), pp. 34-35,care consideră expresia

doar un mod de a desemna obiceiul de a persecuta, în general. În conştiinţa populară s-a putut face probabil legătura între comunitatea creştinilor şi minorităţile dizidente din trecut asociate cu practica incendierii Romei sau a altor mari oraşe, dar şi cu întâlnirile nocturne (*scil.* secrete) etc. Se poate face referire, în special, la procesul bacchanalelor (Titus Livius, 39, 14, 10), dar şi, mai aproape de perioada în cauză, la conjuraţia lui Catilina (Sallust., *Cat.* 43, 2) sau chiar la conflictul cu evreii din Antiohia (Flav. Joseph., *BJ*, 47-59). Deşi nici un izvor nu alătură situaţia creştinilor de cele menţionate (chiar dacă Plinius, spre exemplu, foloseşte o terminologie împrumutată de la Titus Livius, vezi Robert M. Grant, „Pliny and the Christians", în *The Harvard Theological Review*, 41, nr. 4 (1948), această conjectură este suficient de credibilă încât să ajungă loc comun în paginile cercetărilor moderne: vezi, *e.g.*, Jacques Moreau, *La persécution du christianisme dans l'empire romain*, Mythes et religions (Presses universitaires de France, Paris, 1956), pp. 12-20, W.H.C. Frend, *The rise of Christianity* (Fortress Press, Philadelphia, 1984), p. 109, Benko, *Pagan Rome and the early Christians*, pp. 10-12, dar şi recenta cercetare a lui Baslez, pp. 77-85; pentru o dezbatere detaliată, vezi Adalberto Giovannini, „L'interdit contre les chrétiens: raison d'État ou mesure de police?", în *Cahiers du Centre Gustave Glotz* (De Boccard, Paris, 1996); pentru procesul bacchanalelor ca stereotip în perioada imperiului, vezi Jean-Marie Pailler, „Les Bacchanales: du scandale domestique à l'affaire d'État et au modèle pour les temps à venir (Rome, 186 av. J.-C.)", în *Politix*, 18, nr. 71 (2005), pp. 57-59; pentru apolitismul comun atât sectei bacchanţilor, cât şi comunităţii creştine primare, vezi Matthias Riedl, „Sex, religion and politics: The Bacchanalian affair reconsidered", în *Christian self-understanding and religious otherness in Late Antiquity*, ed. Dragoş Mîrşanu şi Mihail Neamţu (Central European University Press, Budapesta, în curs de apariţie). Desigur, există şi diferenţe notabile, care au fost subliniate de de Ste Croix, „Why Were the Early Christians Persecuted? – A Rejoinder", retip. în de Ste Croix, *Christian persecution, martyrdom, and orthodoxy*, p. 151: bacchanţii au fost pedepsiţi nu pentru că făceau parte din cult, ci pentru comiterea de *flagitia*; cultul nu a fost declarat ilegal, iar aderenţii puteau continua să profeseze în grupuri mai mici de cinci, cu permisiunea senatului; inclusiv în perioada următoare, cultul a fost

tolerat. Cazul contrastează puternic cu situația creștinismului, unde chiar simpla mărturisire de credință a ajuns să fie permanent interzisă. După Adalberto Giovannini, e posibil ca persecuția neroniană să nu fi fost o inițiativă imperială (în ciuda celor spuse de Tacitus, care îi era adversar „de clasă" lui Nero), ci, mai degrabă, o reacție populară la un posibil prozelitism agresiv din partea creștinilor. Acesta ar fi fost determinat de catastrofa incendiului, percepută de creștini în termeni apocaliptici. Ipoteza este verosimilă.

20. Nu se poate demonstra că morțile Sf. Petru și Pavel au legătură cu incendiul și persecuția din anul 64 – vezi G.W. Clarke, „The origins and spread of Christianity", în *The Cambridge Ancient History, X: The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, ed. Alan K. Bowman, Edward Champlin și Andrew Lintott (Cambridge University Press, Cambridge, 1996), pp. 870-871.
21. Suet., *Nero*, 40-49; Dio Cass., 63, 22-29.
22. Lactanțiu exprimă o opinie răspândită în vremea sa, care se baza pe imposibilitatea localizării mormântului lui Nero, în pofida mărturiei lui Suetonius, care vorbește despre existența acestuia, ca și despre un pelerinaj ce avea loc acolo în anii de după moartea împăratului (*Nero*, 50, 1; 7).
23. *Cărțile sibiline* la care se referă Lactanțiu erau un grup de cărți profetice păstrate, din vremea împăratului Augustus, în templul lui Apollon de pe Palatin, la Roma. Era vorba de o colecție nouă, care fusese adunată din Grecia pentru a înlocui antica serie, distrusă într-un incendiu, în anul 83 î.Hr. – *ECR*, pp. 723-724 (S. Sanie). Lactanțiu se arată deosebit de îndatorat înțelepciunii conținute în aceste texte, pe care le consideră foarte vechi (*DI*, 4, 15, 26-27; R.M. Ogilvie, *The Library of Lactantius* (Oxford, 1978), pp. 28-33; Marie-L. Guillaumin, „L'exploitation des Oracles Sibyllins par Lactance et par le Discours à l'Assemblée des Saints", în *Lactance et son temps* (Editions Beauchesne, Paris, 1978).
24. Pentru viziunea lui Lactanțiu asupra sfârșitului lumii, inclusiv cu privire la venirea Antihristului, vezi *DI*, 7, 14-20; 24-6; *cf. Epit.*, 66, 1-67, 3. În general despre viziunea apocaliptică în teologia primelor veacuri, vezi Jaroslav Pelikan, „The emergence of the Catholic tradition" (100-600), în *The Christian Tradition* (University of Chicago Press, Chicago, 1971), pp. 123-132.
25. Asocierea lui Nero cu istoria Antihristului fusese făcută de Commodian și de Victorin de Poetovio, cu care, foarte

probabil, polemizează aici Lactanțiu. O revenire a lui Nero este notată și în surse păgâne precum Tacit., *Hist.*, 1, 2; 2, 8-9 sau Dio Cass., 64, 9, 3. Pentru o discuție privind sursele temei *Nero redivivus*, vezi Cristian Bădiliță, *Metamorfozele Anticristului la Părinții Bisericii*, trad. de Teodora Ioniță (Polirom, Iași, 2006), pp. 195-233. Este posibil ca Lactanțiu să polemizeze aici și cu cei care credeau că un număr de doi profeți (și nu doar unul) vor fi înaintemergători ai celei de-a doua veniri a lui Hristos (viz. Enoh și Ilie; *cf.* Tertulian, *De anima*, 50, 5).

26. Numele ca atare nu apare în manuscrisul lactanțian, însă reiese din descrierea care urmează în text. Titus Flavius Domitianus (51-96 d.Hr.) a fost fiul lui Vespasianus și al Flaviei Domitilla, iar domnia sa, între 81-96, a avut un caracter monarhic absolutist. Suetonius notează că a pretins de la supușii săi să i se adreseze cu formula *dominus et deus* (*Dom.* 12-13; vezi Miriam Griffin, „The Flavians", în *The Cambridge Ancient History XI: The High Empire, A.D. 70-192*, ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey și Dominic Rathbone (Cambridge University Press, Cambridge, 1998), pp. 80-83). A fost asasinat în anul 96. Vezi *ECR*, pp. 276-277 (O. Toropu); *ODCC*, pp. 498-499; *NDPAC*, p. 1480 (L. Navarra); Brian W. Jones, *The emperor Domitian* (Routledge, Londra, 1993).
27. Lactanțiu urmează aici o tradiție creștină care îl considera pe Domițian al doilea persecutor al creștinilor (*cf.* Eus., *HE*, 3, 17). Principalele surse sunt; Hegesippus (*apud* Eus., *HE*, 3, 19; Meliton de Sardes (*apud* Eus., *HE*, 4, 26, 9); Tert., *Apol.*, 5, 4; Hier., *Chron.*, GCS 20, A.D. 94a; *cf.* pp. 47, 192; Ioannes Malalas, *Chronographia*, 262, 48 (*cit.* Bruttius Praesens – *PIR*^{2}, B 159); de asemenea, Suetonius, *Dom.*, 12, 2; Dio Cass., 67, 14). Dintre sursele aluzive, menționăm Ap. 12,11; 20,4; 6,9; 7,14; *1 Clement* 7, 1; *Scrisoarea lui Plinius către Traian.* Informațiile sunt repetate la unii autori bisericești de mai târziu, precum Orosius, Prosper Tiro și Grigorie de Tours; vezi Zugravu și Albert, pp. 123-143. Meliton și Bruttius se mărginesc să afirme că Domițian i-a persecutat pe creștini; Tertulian adaugă că, la puțin timp după începerea persecuției, împăratul a renunțat și i-a chemat pe cei exilați din exil, iar Hegessipus menționează că schimbarea s-a produs în urma întâlnirii și eliberării unor iudei creștini, descendenți din familia lui Iisus. Eusebiu notează că Flavia Domitilla, nepoată a lui Vespasian, a

fost alungată pentru că era creştină; după Cassius Dio, aceasta, împreună cu soţul ei Titus Flavius Clemens, fuseseră acuzaţi de *impietas* sau „ateism", o etichetă despre care s-a presupus că desemna îmbrăţişarea iudaismului sau creştinismului (pentru Domitilla, vezi *PIR*^{2}, [3] F 418; *ODCC*, p. 499; *NP*, Flavia [3] – M. Strothmann; *NDPAC*, p. 1479 – V. Saxer şi S. Heid). Creştinii au adoptat-o, la o dată ulterioară incertă, ca pe o martiră creştină (*Acta Sf. Nereus şi Achilleus*), probabil fără ca aceasta să fi fost; asemenea şi pe soţul ei, omorât din ordinul lui Domiţian în 95 (după mărturia târzie a lui George Syncellus), în aceeaşi perioadă cu uciderea lui Manius Acilius Glabrio (consul în anul 91; *ODCC*, p. 679), un alt aristocrat care a fost admis ulterior drept creştin. Se consideră, cel mai adesea, că persecuţia creştinilor a avut loc doar datorită asocierii acestora cu iudeii – vezi Barnes, pp. 35-36; Paul Keresztes, „The Jews, the Christians, and Emperor Domitian", în *Vigiliae christianae*, 27, nr. 1 (1973); Jones, pp. 114-117.

28. La Roma a construit, între altele, Forum Transitorium şi palatul imperial de pe Palatin, şi a încheiat construcţia Collosseum-ului. De asemenea, Domiţian a dezvoltat reţeaua de drumuri a Italiei. Pentru construcţii, vezi Jones, pp. 79-98.
29. *Eius relinqueret ulla vestigia, gravissime decretis etiam mortuo notam inureret ad ignominiam sempiternam* este varianta preferată de majoritatea editorilor; vezi acum propunerea lui Gordon, pp. 490-493: *eius relinquerent ulla vestigia, Gravissime decretum est, iam mortuo notam inurere<n>t ad ignominiam sempiternam.*
30. Numele său e condamnat la *damnatio memoriae*, un proces prin care era ştearsă amintirea publică a unei persoane, de obicei a împăraţilor, al căror nume era şters (şi adesea înlocuit cu al altui împărat) din inscripţiile publice şi de pe clădiri şi monumente; *v. NP, Damnatio memoriae* (C. Gizewski).
31. În viziunea lui Lactanţiu, împăratul „bun" este asociat cu bunul mers al Bisericii – vezi şi *Studiul introductiv.*
32. Exagerare retorică obişnuită la autorii bisericeşti, *e.g.* Tertulian, Origen sau, mai târziu, Orosius.
33. *Decius Caius Messius Quintus Traianus* (195-251), guvernator si comandant militar, a fost proclamat împărat de legiunile din Panonia Inferior, Moesia Superior şi Moesia Inferior, pe care le conducea într-o campanie de respingere a unei invazii barbare în Peninsula Balcanică (248 d.Hr.). În 249, trupele îl

forțează să meargă spre Italia împotriva împăratului Philippus Arabs (Marcus Iulius Philippus), pe care îl învinge la Verona. A stat pe tron mai puțin de doi ani (cca septembrie 249 – iunie 251) – *PIR*^{2}, M 520; *ECR*, pp. 255-256 (O. Toropu); *NP*, [II 1] (A.R. Birley); *NDPAC*, pp. 1345-1347 (P. Siniscalco); Pat Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine* (Routledge, Londra, 2001), 74-75; N. Zugravu, în *Aurelius Victor – Despre împărați*, pp. 388-389, n. 582.

34. La sfârșitul anului 249 d.Hr., Decius emite un edict, al cărui text nu s-a păstrat, care nu era îndreptat, cum s-a spus uneori, împotriva creștinilor, ci prin care se intenționa obținerea unei loialități politico-religioase generale, din partea tuturor locuitorilor imperiului. El prevedea aspre sancțiuni pentru toți cei ce refuzau să sacrifice zeilor protectori ai imperiului, disidența religioasă fiind identificată cu lipsa de loialitate față de guvernare, care conducea prin favor divin. Astfel, fără să se adreseze exclusiv creștinilor, această cerință a dat naștere unei persecuții îndreptate îndeosebi împotriva acestora, datorită intransigenței cerute de monoteismul credinței pe care aceștia o trăiau. Cetățenii imperiului trebuiau să obțină certificate care să ateste că sacrificaseră (*libelli*); vezi în John R. Knipfing, „The Libelli of the Decian Persecution", în *The Harvard Theological Review*, 16, nr. 4 (1923); J.B. Rives, „The Decree of Decius and the Religion of Empire", în *The Journal of Roman Studies*, 89 (1999). Ca urmare a aplicării acestui edict, creștinii s-au împărțit între martiri și mărturisitori, de o parte, și *lapsi*, adică cei care au căzut sau au cedat, de cealalaltă parte. *Lapsi* au putut fi la rândul lor grupați în funcție de gradul renunțării la credință în *sacrificati*, cei care au adus jertfă animală, *thurificati*, cei care arseseră jertfă vegetală în fața statuilor zeilor sau a împăratului, și libelattici, cei care reușiseră, prin relații sau plată, să obțină certificatul necesar, fără să sacrifice. Cu privire la rolul cultului imperial în judecarea creștinilor, vezi Fergus Millar, „The Imperial Cult and the Persecutions", în *Rome, the Greek World, and the East* (Chapel Hill, The University of North Carolina Press, Londra, 2004). Principalele surse sunt Cypr., *De laps.*, *Epist.*; *Scrisorile* lui Dionisie al Alexandriei (*apud* Eus., *HE*, 6, 40-42). Vezi Frend, *The rise of Christianity*, pp. 318-324; Luce Pietri, „Les résistances: de la polémique païenne à la persécution de Dioclétien", în *Naissace d'une chrétienté (250-430)*, ed. Charles Pietri și Luce

Pietri, *Histoire du christianisme des origines à nos jours* (Desclée, Paris, 1995), pp. 156-166; Graeme Clarke, „Third-century Christianity", în *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey și Averil Cameron, (Cambridge University Press, Cambridge, 2005), pp. 625-635. Pentru *lapsi*, vezi și W.H.C. Frend, „The Failure of the Persecutions in the Roman Empire", în *Past & Present*, 16 (1959), pp. 15-16. Biserica și-a revenit rapid, după cum reiese din scrisorile Sf. Ciprian din perioada 251-258; *ibid.*, pp. 18-19.

35. Este vorba, de fapt, de o coaliție formată în 249-250 din populații germanice și sarmatice nord-dunărene (în primul rând din goți, dar și din carpi, bastarni, taifali sau vandali asdingi), cu care se aliaseră și un număr de dezertori romani, în vederea efectuării unei campanii de prăduire îndreptate împotriva provinciilor romane Dacia și Moesia, sub conducerea „regelui" got Cniva / Kniva (*PIR*^{2}, C 1208). În primăvara anului 250, carpii au trecut frontiera în Dacia (vezi *limes Transalutanus/Alutanus*: *ECR*, „limes", p. 441 – C. Vlădescu) urcând spre izvoarele râului Alutus, de unde au fost goniți de Decius. O a doua ramură, formată din goți (*gothi/guthones*), a atacat teritoriul dintre Dunăre (Ister) și Marea Neagră, în vreme ce o a treia, condusă de însuși Cniva, a invadat și pustiit Moesia și apoi, după retragerea spre sud din fața contraofensivei lui Decius, și Tracia (unde a cucerit orașul Philippopolis, azi Plovdiv), posibil și Illyricum. În iunie 251, armata gotă înfrânge armata romană la Abrittus (azi Razgrad); Decius împreună cu fiul său Herennius Etruscus (*Caesar*, A.D. 250; *Augustus*, A.D. 251: *ECR*, p. 366 – O. Toropu) își pierd aici viața (dacă nu cumva la nord de Dunăre: Aur. Vict., *Caes.*, 29, 4; Eutr., 9, 4; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 29, 3; Oros., 7, 21, 3; Zos., 1, 23, 3), în vreme ce restul armatei romane se salvează sub comanda lui Trebonianus Gallus, legatul Moesiei (*Augustus*, A.D. 251-253: *PIR*^{1}, V 376; *ECR*, p. 776 – O. Toropu). Conform liniei istoriografice de inspirație păgână favorabile lui Decius (Aurelius Victor și Zosimus, dar și Zonaras), Gallus ar fi trădat – fapt imposibil de confirmat cu certitudine de către istoriografia modernă. Conflictul a luat sfârșit prin încheierea păcii în condiții dezavantajoase pentru romani. Vezi Dexippus, *Hist.*, frg. 22 (16); Aur. Vict., *Caes.*, 29, 1-4; Amm., 31, 5, 16-17; Zos., 1, 23; Iord., *Get.*, 18, 101-103;

19, 106; Zon., 12, 20; Emilienne Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, Collection historique, vol. 1 (Aubier, Paris, 1969), pp. 409-411; Herwig Wolfram, *History of the Goths*, trad. de Thomas J. Dunlap, New and completely rev. from the 2nd German ed. (University of California Press, Berkeley, 1988), pp. 45-46; F. Paschoud, în *Zosime – Histoire nouvelle (livres I-II)*, vol. 1 (2000), p. 149, n. 150; Southern, pp. 222-223.

36. Sursele oferă două versiuni diferite privind felul în care a murit Decius (împreună cu fiul său Herennius Etruscus sau fără acesta, în cazul în care el murise într-o luptă anterioară bătăliei de la Abrittus). Mărturia lui Lactanțiu se înscrie pe linia istoriografiei creștine care înțelege să vadă în moartea lipsită de glorie a lui Decius (prin menționarea lipsei unui mormânt și a abandonării trupului dezbrăcat drept hrană animalelor și păsărilor) semnul pedepsei divine pentru persecuția Bisericii (*cf.* Dexippus, frg. 22 [16] *apud* George Syncellus; după Iord., *Get.*, 18, 103, fiul moare de săgeată, iar tatăl moare într-un contraatac nesăbuit, chiar pe locul unde, în ajunul luptei, jertfise numeroase victime idolilor; Zon., 12, 20, vorbește despre scufundarea corpurilor celor doi, ca și a multor altor soldați romani într-o mlaștină, de unde nu au mai putut fi recuperate). *Ist. bis.* a lui Eusebiu înregistrează o mărturie singulară (în contextul relatărilor bazate pe epistolele lui Dionisie al Alexandriei), conform căreia Decius ar fi fost sugrumat împreună cu fiii săi (*HE*, 7, 1). Prin contrast, istoriografia păgână preferă să-i atribuie o moarte (glorioasă) pe câmpul de luptă (Aur. Vict., *Caes.*, 29, 5; Eutr., 9, 4; Amm., 31, 5, 16; SHA, *Aur.*, 42, 6; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 19, 4; Zos., 1, 23, 3).

37. *Publius Licinius Valerianus* (cca 200-260 d.Hr.) a fost împărat între anii 253 și 259. Proclamat împărat de trupe, el și l-a asociat la tron încă din timpul primului an de domnie pe fiul său, Gallienus (*PIR*^{2}, L 197; *PLRE*, I, pp. 383-384: *P. Licinius Egnatius Gallienus 1*), căruia i-a încredințat conducerea părții apusene a imperiului. Valerian a apărat partea orientală, îndeosebi împotriva perșilor, de care a și fost luat prizonier. A murit în captivitate, fiind urmat la conducere de fiul său. Vezi *PIR*^{2}, L p. 258; Southern, pp. 78-80; *ECR*, p. 799 (O. Toropu); *NP*, P. Licinius V. [2] (M. Schottky); N. Zugravu, în *Aurelius Victor – Despre împărați*, p. 397, n. 603.

38. Valerian a declanşat o persecuţie împotriva creştinilor (după Ciprian, din raţiuni financiare, mai ales în cea de-a doua fază) printr-un edict emis în 257, prin care clerului i se cerea să sacrifice zeilor, în caz contrar membrii acestuia urmând a fi exilaţi; adunările creştinilor erau interzise. Un al doilea edict, emis în anul următor, ordonă pedepsirea şi chiar, în faţa unui refuz, executarea membrilor clerului, în primul rând, dar şi a creştinilor din rândul ordinelor senatorial ori ecvestru (aceştia din urmă erau ameninţati cu pierderea proprietăţilor şi a demnităţilor). Femeile creştine de condiţie înaltă urmau să-şi piardă proprietăţile şi să fie trimise în exil, iar membrii aparatului birocratic imperial, să fie reduşi la condiţia de sclavi şi trimişi la muncă silnică în mine. Emiterea acestui al doilea edict, căruia îi cad victimă, între alţii, papa Sixtus, Ciprian al Cartaginei şi preotul Novatianus, sugerează că primul edict nu adusese rezultatele scontate. Datorită faptului că persecuţia a fost îndreptată doar spre elita creştină şi nu spre comunitatea creştinilor în general, ea a provocat destul de puţine victime, chiar dacă acestea au fost notabile. Cele mai importante surse pentru istoria acestei persecuţii, care a lăsat mai multe urme în Occident decât în Orient, sunt scrisorile lui Dionisie al Alexandriei (*apud* Eus., *HE*, 7, 10-12); Cypr., *Epist.*, 76-80; *Acta Proconsularia Sancti Cypriani*; Eus., *HE*, 7, 12. Textele edictelor nu s-au păstrat. După capturarea lui Valerian, Gallienus a pus capăt persecuţiei (Eus., *HE*, 7, 13, 1). Vezi Christopher J. Haas, „Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, A.D. 257-260", în *Church History*, 52, nr. 2 (1983); Frend, *The rise of Christianity*, pp. 324-328; Pietri, pp. 166-170; Clarke, „Third-century Christianity", pp. 637-647; T.D. Barnes, *Early Christian hagiography and Roman history* (Mohr Siebeck, Tübingen, 2010), pp. 99-105.
39. Valerian cade prizonier la perşi în Edessa, în anul 259, în mâinile regelui sasanid *Sapor/Şapur I* (241-272 d.Hr.; *NP*, Sapor [1] (M. Schottky); vezi D.S. Potter, *The Roman Empire at bay: A.D. 180-395* (Routledge, New York, 2004), pp. 255-256.
40. Vezi SHA, *Gallien.* 9, 2-3; Eutr., 9, 6.
41. Lactanţiu foloseşte o poveste care fusese inspirată probabil de reliefurile persane de la Naq-e Rostam, Darab, pentru a arăta groaznica soartă a persecutorului – *cf.* Eutr., 9, 7; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 32, 6; Petrus Pat., fr. 13 FGH 4, 189; vezi Southern, pp. 236-238; Michael H. Dodgeon şi Samuel N.C.

Lieu, *The Roman Eastern frontier and the Persian Wars (AD 226-363): a documentary history* (Routledge, Londra, 1991), pp. 57-65.

42. *Lucius Domitius Aurelianus* (214-275 d.Hr.) a fost împărat roman între anii 270-275. A fost proclamat la Sirmium, în Moesia, de legiunile de la Dunăre. A dus războaie îndeosebi împotriva perşilor, dar şi a barbarilor de la Dunărea de Jos – *PIR*^{2}, D 135; *FLRE*, I, pp. 129-130: *L. Domitius Aurelianus 6*; *ECR*, pp. 117-118 (O. Toropu); *NP*, [3] (A.R. Birley); Arthur E.R. Boak şi William G. Sinnigen, *A history of Rome to A.D. 565. 5. ed.* (Macmillan, New York, 1965), pp. 411-413; N. Zugravu, în *Aurelius Victor – Despre împăraţi*, p. 421, n. 670.
43. După Eus., *HE*, 7, 30, 20-21, persecuţia lui Aurelian a rămas în stadiul de proiect. Din motive de imagine, mai curând decât din convingere (în contextul luptelor din 274 cu regatul Palmyrei), el construise la Roma un templu închinat zeului *Sol Invictus (Soarele neînfrânt)*, punând început, astfel, unei posibile reforme religioase – vezi Potter, pp. 271-272. După Eus., *HE*, 8, 1, comunităţile creştine din Orientul apropiat nu îi erau străine lui Aurelian, el notând că împăratul se implicase, în 272, în rezolvarea diferendului bisericesc din Antiohia, dând atunci satisfacţie „Bisericii", contra episcopului Pavel din Samosata. Pentru detalii, vezi Fergus Millar, „Paul of Samosata, Zenobia and Aurelian: The Church, Local Culture and Political Alegiance in Third-Century Syria", în *The Journal of Roman Studies*, 61 (1971).
44. Aurelian cade victimă unei răzbunări personale, fiind ucis de secretarul său; *cf.* Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 35, 8; Eutr., 9, 15; SHA, *Aurel.*, 35, 5-36, 6; Zos., 1, 62.
45. *Caius Aurelius Valerius Diocletianus* a fost împărat între anii 284-305 d.Hr. - *PIR*^{2}, A 1627; *PLRE*, I, pp. 253-254: *C. Aur. Val. Diocletianus 2*; *ECR*, pp. 262-263 (I. Barnea); Southern, pp. 134-168; N Zugravu, în *Aurelius Victor – Despre împăraţi*, pp. 440-441, n. 727. *Augustus* din 20 noiembrie 284, Diocleţian a abdicat la 1 mai 305. A fost iniţiatorul unor reforme politice, militare şi administrative de amploare (vezi „Dominatul", *ECR*, pp. 267-276 – I. Barnea). Începând cu acest capitol, *DMP* devine o sursă istoriografică importantă (chiar dacă partizană), datorită faptului că Lactanţiu este contemporan perioadei descrise. Pentru o scurtă prezentare a situaţiei creştinismului între anii 303-315, vezi, *e.g.*, Hans Lietzmann, *A history*

of the early church, 4 vols., vol. 3 (World Publishing Company, Cleveland, 1961), pp. 57-81.

46. La 1 martie 293 este instituit sistemul tetrarhiei, în care cei doi împărați care purtau titlul de *Augustus*, Diocleţian, supranumit Iovius, şi Maximinus, supranumit Herculius, şi-au investit fiecare câte un coimperator cu titlul de *Caesar*: primul pe Galerius, iar al doilea pe Constantius Chlorus. Diocleţian administra provinciile orientale din Nicomedia, în timp ce Galerius îşi avea reşedinţa la Sirmium şi se îngrijea de provinciile de la sud de Dunăre. În Apus, Maximian Herculius conducea, de la Mediolanum, Italia şi Africa, iar Constantius Chlorus administra Galia, Hispania ş Britania de la Trier. După abdicarea primilor doi *Augusti*, cezarii au promovat în locul lor, iar alţi doi *Caesares* au fost numiţi: Maximinus Daza (pentru Orient) şi Flavius Severus (pentru Occident), formând o a doua tetrarhie. Odată cu moartea lui Constantius Chlorus şi proclamarea de către armată a fiului său Constantin în locul acestuia, sistemul tetrarhiei nu a mai putut fi respectat; acestei perioade de cvasi anarhie (în care a exista, în teorie, o a treia tetrarhie), i-a urmat o diarhie (Constantin şi Licinius, 313-324), după care Constantin a rămas singur împărat – *ECR*, pp. 759-760 (I. Barnea); Ion Barnea şi Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare* (Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1982), pp. 9-15; Alan K. Bowman, „Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305", în *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey şi Averil Cameron (Cambridge University Press, Cambridge, 2005); Elio Lo Cascio, „The new state of Diocletian and Constantine: from the tetrarchy to the reunification of the empire", în *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey şi Averil Cameron (Cambridge University Press, Cambridge, 2005). Vezi Anexa 1 „Liste, cronologii şi genealogii" de la sfârşitul volumului.

47. A.H.M. Jones, *The later Roman Empire, 284-602; a social economic and administrative survey*, [1st American ed.], 2 vols. (University of Oklahoma Press, Norman, 1964), pp. 52-60; Averil Cameron, *The Later Roman Empire, A.D. 284-430* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1993), 32-34; Brian Campbell, „The Army", în *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337* ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey şi Averil Cameron (Cambridge University Press,

Cambridge, 2005). Cu toate că afirmația conform căreia fiecare dintre cele patru armate depășea mărimea acelora conduse de împărații anteriori este probabil exagerată, este cert că, pe ansamblu, armata imperială a fost mărită.

48. Abandonarea terenurilor agricole nu era o noutate, așa cum se poate observa din contra-măsurile luate de predecesori precum Pertinax (192-193 d.Hr.) sau Aurelian. Alături de cauze precum degradarea solului, lipsa mâinii de lucru sau invaziile barbare, taxarea excesivă a fost, probabil, principalul motiv al abandonului în multe dintre aceste cazuri – pentru aceste *agri deserti* în contextul unei agriculturi în declin, vezi Jones, *The later Roman Empire, 284-602; a social economic and administrative survey*, pp. 812-823.
49. Pentru reformele administrative ale lui Diocleţian, vezi *ibid.*, pp. 42-52.; Cascio, p. 172 *sqq.* Pentru abuzurile administrative în Imperiul târziu, vezi Jones, *The later Roman Empire, 284-602; a social economic and administrative survey*, pp. 1053-1058.
50. *Tolerari <non> possunt* este varianta preferată aici de Brandt, Moreau; alte variante: *tolerari <quomodo> possunt* (Creed); *tolerari <a quo> possunt* (Städele); *<Nec> haec quoque tolerari possunt* (Gordon, pp. 494-496).
51. Pentru *Edictum de maximis pretiis* (301 d.Hr.), vezi Joseph Vogt, *The decline of Rome: the metamorphosis of ancient civilisation*, trad. Janet Sondheimer, History of civilisation (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1967), pp. 76-78; T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Harvard University Press, Cambridge, Mass.; Londra, 1981), pp. 10-11; Cameron, pp. 38-39; Bowman, pp. 83-84.
52. Lactanţiu se dovedeşte aici fidel Romei şi „ideii romane", împotriva aspiraţiilor ne-romane ale unui „dalmat" ca Diocleţian, ca şi ale celorlalţi persecutori „semibarbari", precum Maximian, Galerius sau Daza – vezi René Pichon, *Lactance: étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin* (Hachette, Paris, 1901), pp. 402-409; de asemenea, Francesco Corsaro, „Le «mos maiorum» dans la vision éthique et politique du 'De mortibus persecutorum'", în *Lactance et son temps*, ed. J. Fontaine şi M. Perrin (Beauchesne, Paris, 1978).
53. *Marcus Aurelius Valerius Maximianus (Herculius)* (249/250-309/310 d.Hr.) a fost proclamat de Diocleţian *Caesar* în 285 şi *Augustus* în 286, având misiunea de a apăra Occidentul. A fost tatăl lui Maxentius şi al Faustei, soţia lui Constantin. Abdică la

1 mai 305. Încearcă o revenire pe tron în 307, dar este învins și se refugiază în Galia, unde se sinucide – *PIR*^{2}, *A 1628; PLRE*, I, pp. 573-574 (*M. Aur. Val. Maximianus signo Herculius 8)*; *ECR*, p. 479 (I. Barnea); *NP*, Maximianus [1] (B. Bleckmann); Southern, pp. 136, 141-142; N. Zugravu, în *Aurelius Victor – Despre împărați*, p. 446, n. 745. Supranumele de *Herculius* sugera calitatea executorie și subordonată, în raport cu augustul senior, Dioclețian, supranumit *Iovius*. Ambele, însă subliniază importanța patronajului divin – pentru implicațiile religioase, vezi J.H.W.G. Liebeschuetz, *Continuity and change in Roman religion* (Clarendon Press, Oxford University Press, Oxford, New York, 1979), pp. 240 *sqq*.

54. *Pan. lat.*, 11 (3), 6, 3; 10 (2), 9, 1-5.
55. *Hoc solum differebant, quod avaritia maior in altero fuit, sed plus timiditatis, in altero vero minor avaritia, sed plus animi, non ad bene faciendum sed ad male* este varianta textuală restituită de Brandt, Moreau, Creed. Pentru o propunere care intervine doar asupra lui *avaritia (> avaritiae)* și a punctuației, vezi Gordon, pp. 496-498.
56. *Cf.* Aur. Vict., *Caes.*, 39; 46; vezi și acuzele similare aduse lui Maximinus Daza (*DMP*, 38). Afirmația conform căreia coruperea sexuală a tinerilor e mai puțin gravă decât violarea fiicelor cetățenilor de prim rang este explicată de J. Moreau ca fiind rezultatul viziunii ierarhizante a lui Lactanțiu (Moreau, p. 253, n. 15).
57. *Caius Flavius Constantius (Chlorus)* (264-306 d.Hr.) a fost *Augustus* între anii 305-306 d.Hr. Originar din Illyricum, Constantius devine *Caesar* (al lui Maximian) la 1 martie 293 d.Hr., odată cu Maximian Galerius, căruia i-a fost considerat însă senior. O părăsește pe soția sa nelegitimă, Elena, mama viitorului împărat Constantin (*PLRE*, I, pp. 410-411: *Fl. Iulia Helena 3*), și se căsătorește cu Theodora, fiica lui Maximian (*PLRE*, I, p. 895: *Theodora 1*). Moare la York, în Britania – *Pan. lat.*, 10 (2), 11, 4; 7 (6), 7, 4; 14, 6; Aur. Vict., *Caes.* 39, 24-26; Eutr., 9, 22, 1; *Origo*, 1, 1; *ECR*, p. 219 (Ion Barnea); *PLRE*, I, pp. 227-228: *Fl. Val. Constantius 12*; *NP*, Constantius [1] (B. Bleckmann); N. Zugravu, în *Aurelius Victor – Despre împărați*, p. 450, n. 751.
58. Respectul arătat de Lactanțiu, ca și de ceilalți autori creștini, se datorează, desigur, îndeosebi faptului că i-a fost tată lui Constantin. Diferențierea lui Constantius față de ceilalți membri ai tetrarhiei este notabilă, fiind prezentă, de pildă, și la

Eus., *VC*, 1, 13, 1. Vezi, mai departe, *DMP*, 15, 7. În general, chiar la autorii păgâni, domnia sa este privită favorabil, *e.g.*, la Eutr., 10, 1.

59. *Caius Galerius Valerius Maximianus* (cca 250-311 d.Hr.) s-a născut în *Dacia Aureliana* și a devenit militar de carieră; a fost desemnat *Caesar* la 1 mai 293 d.Hr. S-a căsătorit cu fiica lui Diocleţian, Valeria (*PLRE*, I, p. 937: *Galeria Valeria*). A devenit Augustus în timpul celei de-a doua tetrarhii (305-311) – *PLRE*, I, pp. 574-575: *C. Galerius Valerius Maximianus, 9*; *ECR*, p. 343 (I. Barnea); Barnes, *Constantine and Eusebius*, pp. 15-27.
60. Lactanţiu se referă la provincia *Dacia Aureliana*, înființată de către Aurelian după abandonarea *Daciei Traiana* (271 d.Hr.) și împărţită ulterior de Diocleţian în Dacia Mediterranea (cap. Sardica) și Dacia Ripensis (cap. Ratiaria). Pentru destinul provinciei Dacia, vezi Dan Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică* (Editura Nereamia Napoca, Cluj-Napoca, 2003).
61. Unul dintre fiii lui Sapor I, Narses/Narseh a fost regele Persiei între 293-302 d.Hr. – *PLRE*, I, p. 616: *Narses 1.*
62. De fapt, tatăl.
63. Invadează Siria.
64. *Cf.* Aur. Vict., *Caes.*, 39, 33-37; Eutr., 9, 22-25; vezi Barnes, *Constantine and Eusebius*, pp. 17-18; Beate Dignas și Engelbert Winter, *Rome and Persia in late antiquity: neighbours and rivals*, Reprint. ed. (Cambridge University Press, Cambridge, 2008), pp. 84-88.
65. În prezentul volum am folosit ambele moduri de redare a *titlurilor* de împăraţi (*Imperatores*) romani: (1) pe cele originale (în lb. lat.), *Caesar/Caesares Augustus/Augusti* și (2) pe cele adaptate în lb. rom. (cezar, cezari, august, auguști). Deși, dintr-o anumită perspectivă, am fi preferat să putem menține în mod consecvent termenii „tehnici" latinești, acest lucru ar fi afectat fluidizarea lecturii, precum, de pildă, în cazul determinării lor cu articol nehotărât. Astfel, acolo unde nu s-a putut folosi termenul tehnic, a fost folosit cel adaptat (urmând practicii observabile în literatura științifică românească, *e.g.*, *ECR)*.
66. După Ps-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 40, 16-17, Galerius se considera un *Alexander redivivus*; Moreau, p. 262.
67. Traduce lat. *imperator*, înţeles aici drept titlu purtat numai de *Augusti*; pentru evoluţia termenului, vezi „imperator", în *ECR*, p. 383 (O. Toropu).

68. Este vorba de creştini.
69. Este vorba de semnul crucii; *cf. DI*, 4, 27, 4-5.
70. *Haruspices* (sg. *haruspex*) erau persoane care pretindeau că pot citi în măruntaiele animalelor şi pot interpreta fenomenele naturale neobişnuite (*auspices* trimise de Iovius), în scopul determinării viitorului; *ECR*, pp. 362-363 (S. Sanie).
71. Cicero, în *Div.*, II, 23, 50; vezi „Tages", în *ECR*, p. 747 (S. Sanie). „Tages" devenise probabil titlul haruspiciului şef: Le Nourry, în *P.L.*, 7, p. 912 *sqq.*
72. *Cf. DI*, 4, 27, 4 *sqq. Cf.* Eus., *HE*, 8, 1, 7; 4, 2-4 şi Hier., *Chron.* A.D 300, b; probabil la instigaţia lui Galerius: *HE*, 8, *conclus.* (18), 1. Eusebiu şi Lactanţiu se referă la evenimente diferite; se poate presupune, cum face D. Woods, că Lactanţiu descrie momentul declanşării la curtea imperială, iar Eusebiu, pe plan local. Pentru persecuţia creştinilor din armată, vezi David Woods, „Two notes on the Great Persecution", în *Journal of Theological Studies*, 43 (1992); R.W. Burgess, „The date of the persecution of the Christians in the army", în *Journal of Theological Studies*, 47, nr. 1 (1996); David Woods, „«Veturius» and the Beginning of the Diocletianic Persecution", în *Mnemosyne*, 54, nr. 5 (2001). Deşi nu poate fi determinat cu exactitate, anul întâmplării redate de Lactanţiu ar putea fi 299, după Barnes, *Constantine and Eusebius*, p. 63, n. 3, sau 302, după Potter, p. 661, n. 617; locul este Antiohia.
73. Iarna dintre anii 302-303 d.Hr.
74. Lactanţiu este convins că Galerius a fost un oponent feroce al creştinilor şi îl prezintă drept principalul instigator al persecuţiei, precum face şi Eusebiu (*HE*, 8, 16, 2; *VC*, 1, 56-58). Este greu de apreciat în ce măsură Diocleţian a lansat persecuţia datorită acestuia, pe de o parte, iar, pe de altă parte, datorită propriilor superstiţii, de care Lactanţiu vorbeşte în continuare (cap. 11); cel mai probabil, a făcut aceasta din ambele pricini (de Ste Croix, „Aspects of the „Great" Persecution", pp. 73-74). Pe de altă parte, un martor de primă mărime precum Constantin nu menţionează rolul negativ al lui Galerius: după acesta, persecuţia s-a datorat (numai) superstiţiilor lui Diocleţian (*apud* Eus., *VC*, 2, 51), care este singurul învinuit dintre tetrarhi, într-un context în care absenţa lui Galerius, mort în condiţii groaznice, surprinde, căci menţionarea acesteia ar fi putut servi propagandei creştine (*Orat. ad Sanctos* 24-25). Vezi, pentru mai multe detalii, P.S. Davies,

„The Origin and Purpose of the Persecution of A.D. 303", în *Journal of Theological Studies* n.s. 40 (1989). Este important, de asemenea, de subliniat contextul intelectual anti-creştin din această perioadă, pentru care vezi T.D. Barnes, „Pagan perceptions of Christianity", în *Early Christianity. Origins and evolution to A.D. 600*, ed. Ian Hazlett (SPCK, Londra, 1991). Lactanţiu însuşi menţionează cazul celor doi intelectuali care, având acces la curtea imperială, atacau creştinismul la momentul declanşării persecuţiei, în 303 (*DI* 5, 2, 3 – 5, 4, 1) – vezi şi H.A. Drake, *Constantine and the bishops: the politics of intolerance*, Ancient society and history (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000), pp. 144-147; Elizabeth DePalma Digeser, „Lactantius, Eusebius, and Arnobius: evidence for the causes of the great persecution", în *Studia patristica*, vol. 39 (Peeters, Leuven; Paris; Dudley, MA, 2006).

75. *Cultrix... dapibus...* este lectura acceptată pentru lacuna ms. de, *e.g.*, Moreau, Städele; o versiune posibilă este şi *cultrix. Quae cum esset...* (viz., posibil, Nicomedia) *mulier admodum superstitiosa, dapibus...*, preferată de, *e.g.*, Creed.
76. *Cf. e.g.* Tert., *Ad Scap.* 5, 1. Vezi de Ste Croix, „Why Were the Early Christians Persecuted?", pp. 129-133; G.E.M. de Ste Croix, „Voluntary martyrdom in the Early Church", în *Christian persecution, martyrdom, and orthodoxy* (Oxford University Press, Oxford, 2006).
77. Cunoscut şi ca „Oracolul de la Didyma". *Cf.* consultarea oracolului de la Daphne, în 299, relatată de Constantin, *apud* Eus., *VC* 2, 48-60; vezi T.D. Barnes, „From toleration to repression: the evolution of Constantine's religious policies", în *Scripta Classica Israelica* 21 (2002), pp. 201-205; Elizabeth DePalma Digeser, „An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution", în *Classical Philology* 99, nr. 1 (2004).
78. *Terminaliile* erau sărbătoarea zeului hotarelor, Terminus; *v.* „Terminis (Terminalia)", în *ECR*, p. 757 (S. Sanie).
79. După Eusebiu, persecuţia a fost declanşată în luna martie (*HE* 8, 2, 4). Pentru „Marea Persecuţie" şi contextul acesteia, vezi, mai ales, Norman H. Baynes, „The Great Persecution", în *The Cambridge Ancient History, XII: The Imperial Crisis and Recovery, A.D. 193-324*, ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, şi M.P. Charlesworth (Cambridge University Press, Cambridge, 1939); de Ste Croix, „Aspects of the «Great» Persecution", Moreau, pp. 110-137; Frend, *The rise of Christianity*,

pp. 452-463; Pietri, pp. 173-180; Potter, pp. 336-340; Baslez, pp. 343-353; Clarke, „Third-century Christianity", pp. 647-664; Barnes, *Early Christian hagiography and Roman history*, pp. 97-138.

80. Verg., *Aen.*, 4, 169-170. Pentru folosirea acestui citat, ca și a celorlalte citate din Vergiliu, vezi „Studiul introductiv".
81. Este vorba de Diocleţian, respectiv Maximian Herculius (în anul 303 d.Hr.).
82. Pentru ofiţerii şi oficialii implicaţi, vezi „praefectus praetorii", în *ECR*, p. 611 (O. Toropu şi E. Tomescu), „dux", în *ECR*, p. 287 (A. Aricescu), „tribuni", în *ECR*, p. 778 (D. Tudor) şi „rationalis", în *ECR*, p. 638 (A. Suceveanu).
83. Arderea unei biserici de prim rang a avut valoare simbolică. Creed, p. 94, n. 6, observă că poziţia înaltă pe care era construită biserica din Nicomedia indică libertatea de care se bucura comunitatea creştină în acea vreme. Că Bisericile locale aveau dreptul să deţină proprietăţi înainte de 303 d.Hr. va fi subliniat, în 313, de împăratul Licinius (*DMP*, 48, 9).
84. Vezi „pretorieni", în *ECR*, pp. 613-614 (V. Barbu).
85. Este vorba despre un prim edict, promulgat la 24 februarie 303 d.Hr. şi pus în practică în Orient şi în Occident deopotrivă – *cf.* Eus., *HE*, 8, 2, 4 şi *Mart. Palaest.*, praef., 1; 2, 1; vezi de Ste Croix, „Aspects of the «Great» Persecution", pp. 35-45; Barnes, *Constantine and Eusebius*, 22-23; Pietri, pp. 175-176. Prin acesta, (1)(a) toate bisericile creştine (sau alte case în care s-ar fi găsit Scripturile creştine) urmau să fie distruse; (b) toate Scripturile şi cărţile liturgice urmau să fie arse, iar obiectele bisericeşti să fie confiscate; (c) toate adunările în vederea slujbei creştine urmau să fie interzise; (2) creştinii nu se puteau adresa justiţiei, cei care posedau privilegii juridice urmau să fie lipsiţi de ele, iar personalul civil al palatului imperial, constituit probabil din oameni eliberaţi, urma să intre în sclavie (după rezumatul lui de Ste Croix, „Aspects of the «Great» Persecution", pp. 35-36). Prin acest edict nu s-a cerut un test general al sacrificiului, ci era atacată numai Biserica, prin membrii ei de vază, ca şi prin distrugerea sau confiscarea clădirilor şi cărţilor bisericeşti aflate în proprietatea acesteia (Frend, *The rise of Christianity*, p. 457). La 31 martie 297, în contextul luptelor cu perşii, fusese promulgat, deja, un edict de persecuţie contra maniheilor, care erau priviţi drept un pericol antiroman: *ibid.*, pp. 456-457.

86. Lactanțiu condamnă aici căutarea intenționată a martiriului; pentru referințe la alți autori, vezi de Ste Croix, „Aspects of the «Great» Persecution", p. 45, n. 40 și de Ste Croix, „Voluntary martyrdom in the Early Church", pp. 155, 160-161.
87. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 5.
88. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 6, 6 și Constantin, *Or. ad Sanct.*, 25, care nu menționează, însă, rolul lui Galerius.
89. *Imperatores* este folosit aici, în chip excepțional, pentru *Augustus* și *Caesar* deopotrivă – Creed, p. 95, n. 2.
90. *Torquebant, erant* este soluția acceptată de Moreau, Creed, Städele. Pichon propunea varianta *torquebant, urebant*, prezentată și acceptată în Gordon, pp. 498-500.
91. Lactanțiu este singura sursă care ne informează că Prisca și Valeria erau creștine – *PLRE*, I, p. 726: *Prisca 1*; p. 937: *Galeria Valeria*.
92. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 6, 8-9; *Mart. Palaest.*, praef. 2, un al doilea edict poruncește arestarea clerului creștin, în primăvara sau vara anului 303, urmat de un al treilea, prin care se dorea instituirea unei amnistii pentru cei închiși, cu condiția ca toți să sacrifice: în cazul acceptului, li s-ar fi dat drumul, iar în cazul refuzului, ar fi fost condamnați.
93. *Cf.* Eus., *Mart. Palaest.*, 3, 1, numai un al patrulea edict, emis în ianuarie sau februarie 404, poruncea tuturor locuitorilor imperiului să se supună unui test al sacrificiului. După cum observă Moreau, pp. 288-289, prin această mențiune, făcută în acest loc, Lactanțiu pare că rupe firul cronologic, la care revine odată cu 15, 6.
94. Aici se face referire, mai curând, la edictul al treilea.
95. Pentru efectele edictului în Apus, vezi Pietri, pp. 178-180; Clarke, „Third-century Christianity", pp. 651-652.
96. Tot astfel, Eusebiu notează că edictul nu a fost aplicat în teritoriul condus de Constantius de la Trier, care a dus o politică favorabilă creștinilor: *HE*, 8, 13, 13; *VC*, 1, 13, 1. Pentru posibilitatea ca acesta să fi fost, în ascuns, creștin, vezi T.G. Elliott, „Constantine's Conversion: Do We Really Need It?", în *Phoenix*, 41, nr. 4 (1987), pp. 421-423, care se bazează în principal pe mărturia fiului său Constantin (*apud* Eus., *VC*, 2, 49), pe portretul făcut de Eusebiu (*VC*, 1, 13-18), ca și pe faptul că fiica sa a purtat un nume specific creștinilor: Anastasia. Posibilitatea este, totuși, destul de redusă. Panegiricele latine îl prezintă, de altfel, ca păgân: 7 (6), 3, 3-4: 12 (9), 14.

97. Cele trei fiare sunt, desigur, Diocleţian, Maximian Herculius şi Galerius. Pentru efectele edictului în Răsărit, vezi Pietri, pp. 177-178; Clarke, „Third-century Christianity", pp. 653 *sqq.*
98. Verg., *Aen.*, 6, 625-627.
99. Personaj altfel necunoscut.
100. Pentru Sossianus Hierocles, vezi *PLRE*, I, p. 432: *Sossianus Hierocles*, 4.
101. Personaj altfel necunoscut.
102. *Vicennalia* marcau împlinirea a douăzeci de ani de domnie.
103. Înainte de 28 August, *cf. CJ*, 3, 28, 26.
104. *Gravi insurgente* este varianta preferată de Brandt, Moreau, Creed; altă variantă: *gravius urgente* (Bünemann, J. N. Adams, Städele, prezentată în Gordon, pp. 500-502).
105. 1 martie 305.
106. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 13, 11.
107. Odată cu titlul de *Caesar*, Diocleţian îi devenise tată adoptiv.
108. Cap. 18 conţine una dintre cele mai interesante relatări ale *DMP*, care notează modul în care Galerius l-ar fi convins pe Diocleţian să abdice. Chiar dacă dialogul dintre Diocleţian şi Galerius este fictiv, el este considerat, în general, a fi pe deplin plauzibil, *e.g.* de Barnes, *Constantine and Eusebius*, p. 297, n. 295. Versiunea publică a abdicării, conform căreia abdicarea s-a făcut de bună voie, este reflectată de Aur. Vict., *Caes.*, 39, 47-48; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 39, 5; Eutr., 9, 27. Posibilitatea existenţei unui plan de abdicare este reflectată de *Pan. lat.*, 7 (6), 9, 2; 6 (7), 15, 6. Lactanţiu este singura sursă care menţionează un conflict între Maximian şi Galerius şi, în general, este sursa principală pentru cunoaşterea ultimelor luni ale primei tetrarhii.
109. Presupusul precedent nu a existat. Greşeala lui Lactanţiu provine, probabil, din lectura greşită a lui Dio Cass., 68, 3, 1: vezi Moreau, pp. 308-309. Pentru Nerva, vezi *NP*, [2] (W. Eck).
110. Deşi numiţi *Caesares* la aceeaşi dată, Constantius era considerat, în cadrul tetrarhiei, mai mare decât Galerius. Astfel, acesta din urmă se temea că, în cazul morţii lui Diocleţian, Constantius ar fi ocupat locul vacant de Augustus, iar el ar fi rămas, în continuare, numai *Caesar*.
111. În fapt, este vorba de 12 ani. După Creed, p. 97, n. 5, e posibil ca Lactanţiu să fi greşit intenţionat, din dorinţa de a folosi numai cifre rotunde.
112. *Marcus Aurelius Valerius Maxentius*, căsătorit cu Valeria Maximilla, fiica lui Maximian, a fost Augustus între anii

306-312 d.Hr. A fost declarat uzurpator la Conferința de la Carnuntum (noiembrie 308). Înfrânt de Constantin în octombrie 312, s-a înecat în Tibru (vezi mai jos) – *PLRE*, 1, p. 571: *M. Aur. Val. Maxentius 5; ECR*, p. 479 (I. Barnea).

113. *Flavius Valerius Constantinus* (*Constantin cel Mare*) a fost împărat între anii 306-337 d.Hr. Născut la Naissus (Niș), el a fost fiul generalului Constantius Chlorus și al soției sale nelegitime Flavia Iulia Helena (Elena). În timpul primei tetrarhii a trăit la curtea lui Dioclețian. După moartea tatălui său, a fost proclamat proclamat de către armată. Căsătorit cu Flavia Maxima Fausta, a avut doi fii legitimi și alți doi nelegitimi, precum și două fiice. După înfrângerea lui Licinius (324 d.Hr.), rămâne singur împărat. Construiește o nouă capitală, la Byzantium (Constantinopol), pe care o consacrează în 330. Este cunoscut mai ales pentru tolerarea și chiar favorizarea creștinismului, și îndeosebi pentru organizarea Primului Sinod Ecumenic (Niceea, 325). – Bibliografia dedicată lui este imensă; între altele, vezi André Piganiol, *L'empereur Constantin* (Éditions Rieder, Paris, 1932); Joseph Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, 2., neubearb. Auflage. ed. (München, 1960); Norman H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, 2nd ed. (Oxford University Press for the British Academy, Londra, 1972); T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*; T.D. Barnes, *The new empire of Diocletian and Constantine* (Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1982); Ramsay MacMullen, *Constantine* (Croom Helm, Londra, New York, 1987); Michael Grant, *The emperor Constantine* (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1993); Bruno Bleckmann, *Konstantin der Grosse* (Rowohlt Taschenbuch, Reinbek bei Hamburg, 1996); Samuel N.C. Lieu și Dominic Montserrat, *Constantine: history, historiography and legend* (Routledge, Londra, 1998); Eusebius Caesariensis, Averil Cameron și Stuart G. Hall, *Life of Constantine*, Clarendon ancient history series (Clarendon Press, Oxford, 1999); Angela Donati și Giovanni Gentili, eds., *Constantino il Grande* (Silvana Editoriale, Milano, 2005); Charles M. Odahl, *Constantin si imperiul creștin*, trad. de Mihaela Pop (ALL, București, 2006); Noel Lenski, *The Cambridge companion to the age of Constantine* (Cambridge University Press, Cambridge, 2006); Klaus M. Girardet, *Die Konstantinische Wende: Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des*

Grossen, 2. durchges. Aufl. ed. (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2007).

114. *Flavius Valerius Severus* a fost *Augustus* între anii 306-307 d.Hr. Originar din Illyricum, a fost proclamat *Caesar* la 1 mai 305 d.Hr., la recomandarea lui Galerius. A administrat Italia, Panonia şi cea mai mare parte a Africii – *PLRE*, I, p. 837: *Fl. Val. Severus 30*; *ECR*, p. 722 (I. Barnea); *NP*, Flavius V. Severus [II 31] (B. Bleckmann).
115. *Caius Valerius Galerius Maximinus Daza (Daia)* a fost împărat între anii 309-313 d.Hr. După ce este numit *Caesar* la 1 mai 305 d.Hr., se autoproclamă *Augustus* în 309, după proclamarea lui Licinius – *PLRE*, I, p. 579: *Galerius Valerius Maximinus Daia*; *ECR*, p. 479 (I. Barnea); *NP*, Maximinus [I] (B. Bleckmann).
116. 1 mai 305.
117. Statuia lui Jupiter era în Nicomedia. Pare greşită, astfel, informaţia că Galerius a fost făcut *Caesar* de Diocleţian pe 1 martie 293, în acest loc, deoarece acesta din urmă era atunci la Sirmium. Pentru dificultăţile acestui pasaj, vezi Creed, p. 100, n. 4.
118. Schimbarea conducerii este legitimată de forţa armată (care includea chiar delegaţi din rândul legiunilor), nemaiavând nevoie de aprobarea Senatului.
119. După ce şi-a pierdut titlul de *Imperator*, Diocleţian s-a retras la Salonae, în Dalmaţia.
120. Prin această enumerare, Lactanţiu încearcă să sugereze rapiditatea cu care, ridicat „dintre vite şi din păduri", Daza a ajuns, fără vrednicie, *Caesar*. Se poate observa însă că favoritul său, Constantin, era, de asemenea, numai tribun la acea dată (*v. DMP* 18, 10).
121. Maximian Herculius s-a retras şi el pe domeniile sale din Lucania; *cf.* Aur. Vict., *Caes.*, 39, 47-48; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 39, 5; *Pan. lat.*, 7 (6), 9, 2; Eutr., 9, 27, 1 – 28, 1.
122. *Licinianus Valerius Licinius* a fost *Augustus* între anii 308--324 d.Hr. Ofiţer provenit dintr-o familie din Illyricum, a fost un vechi camarad de arme al lui Galerius. A fost proclamat la 11 noiembrie 308 d.Hr., cu ocazia „Întâlnirii de la Carnuntum", Augustus al Occidentului, fără a mai fi făcut *Caesar* (*cf.* Aur. Vict., *Caes.*, 41, 3-5; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 41, 8). S-au încălcat astfel regulile tetrarhiei, în speranţa că el va reuşi să-l detroneze pe Maxentius, desemnat uzurpator (*Origo*,

13). După înfrângerea lui Daza, conduce imperiul, o vreme, alături de Constantin, cu care intră până la urmă în conflict şi de care este înfrânt, în 324 d.Hr. – *PLRE*, I, p. 509: *Val. Licinianus Licinius 3*; *ECR*, p. 434 (I. Barnea); *NP*, Licinius [II 4] (B. Bleckmann); N. Zugravu, în *Aurelius Victor – Despre împăraţi*, p. 463, n. 792. Cu privire la portretul pozitiv creionat de Lactanţiu, vezi şi „Studiul introductiv".

123. *Candidianus* (cca 296-313 d.Hr.) a fost fiul nelegitim al împăratului Galerius, iar *DMP* este unica sursă pentru cunoaşterea lui. A fost adoptat de *Valeria Augusta* şi logodit cu fiica de 7 ani a lui Maximinus Daza. După înfrângerea şi moartea acestuia din urmă, Licinius a poruncit executarea lui Candidianus, în campania sa de eliminare a tuturor posibililor pretendenţi la tron (vezi *DMP* 50) – *ECR*, p. 156 (I. Barnea).
124. Topos comun în literaturile greacă şi romană, prin care lumii oamenilor liberi îi este opusă o lume cu obiceiuri orientale, barbare – vezi Creed, p. 102, n. 1.
125. Pentru diferitele clase de *honestiores*, vezi Jones, *The later Roman Empire, 284-602; a social economic and administrative survey*, pp. 737-757.
126. Este vorba de *humiliores*.
127. Moreau, pp. 329-330, observă că fărâmiţarea şi aruncarea în mare erau îndreptate împotriva eventualelor pelerinaje la mormintele martirilor.
128. Varianta *in illo erant cotidiana et facilia* este cea acceptată de Moreau, Creed; Städele: *†inilla erant cotidiana et faciliа†*.
129. Varianta *In causa [poena] capitis* este preferată de Moreau, Creed. Städele: *†Incam [poena] capitis*.
130. Varianta *Iam illa <prae> his levia fuerant* este preferată de Moreau; Creed: *Iam illa huic levia fuerant*; Städele: *Iam †illa his leviа† fuerant*.
131. Vezi Jones, *The later Roman Empire, 284-602; a social economic and administrative survey*, pp. 499-501.
132. Este vorba de un recensământ ordonat de Galerius în 306, inclusiv la Roma (fapt care a şocat în epocă); *cf.* Eus., *Mart. Palaest.*, 4, 8; *Pan. lat.*, 5 (8), 5, 4-6 şi 13, 1; Barnes, *Constantine and Eusebius*, p. 29.
133. De la curtea lui Galerius din Nicomedia. Varianta *<frustra repetierat>* pentru a rezolva lacuna existentă în mss. este cea preferată de Moreau, Städele; altă variantă posibilă este *<non viderat>*, preferată de Creed.

134. *Cf.* descrierea fugii lui Constantin, atribuită ambiției sale, la Aur. Vict., *Caes.*, 40, 2 *sqq.*; Ps-Aur. Vict., *Epit.*, 41, 2-3; Zos., 2, 8, 2 *sqq.*; *Origo*, 3-4. La Eus., *VC*, 1, 20, 1-2, ca și la Lactanțiu, Constantin este ocrotit de Dumnezeu și ajutat să fugă de tirani, precum odinioară Moise fugise de faraon.

135. La Eusebiu, Constantin este încredințat familiei, nu oștenilor (*VC*, 1, 21, 1). O versiune diferită de Lactanțiu și Eusebiu este oferită de *Pan. lat.*, 6 (7), 7, 1 *sqq.*, și *Origo*, 4, conform căreia tatăl și fiul s-au întâlnit la Bononia (Boulogne), după care au condus o campanie în Scoția împotriva picților; Constantius moare mai târziu, la 25 iulie 306, la York – Odahl, pp. 85-86. Ulterior, *Pan. lat.*, 4 (10) [AD 321] va picta un tablou alegoric în care armata celestă a lui Constantius îi vine în ajutor lui Constantin în timpul bătăliei cu Maxentius. Varianta dramatică oferită de Lactanțiu se înscrie în tipar de legendă și este, poate, expresia influenței suferite la curtea lui Constantin. Cu privire la cine a influențat pe cine, Lactanțiu pe Constantin, sau invers, dezbaterea se poartă deja de multe decenii. Dacă existau, mai curând, voci care susțineau influența ideologică a lui Constantin asupra lui Lactanțiu – mai ales datorită datării târzii a operelor importante precum *DI* (inclusiv a doua ediție) și *DMP* –, astăzi se consideră că varianta inversă este mai probabilă, *i.e.* că Lactanțiu i-a fost împăratului ghid pe calea creștinismului. Pentru prima opinie, vezi, *e.g.*, Eberhard Heck, *Die dualistische Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius: Untersuchungen zur Textgeschichte der Divinae institutiones und der Schrift De opificio Dei* (C. Winter, Heidelberg, 1972), p. 165; François Heim, „L'influence exercée par Constantin sur Lactance: sa théologie de la victoire", în *Lactance et son temps*, ed. J. Fontaine și M. Perrin (Beauchesne, Paris, 1978), p. 57; pentru a doua, vezi, *e.g.*, Elizabeth DePalma Digeser, „Lactantius and Constantine's Letter to Arles. Dating the Divine Institutes", în *Journal of Early Christian Studies*, 2, nr. 1 (1994); Elizabeth DePalma Digeser, *The making of a Christian empire: Lactantius and Rome* (Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 2000), pp. 115-143, cu notele.

136. *Cf.* Eus., *VC*, 1, 19, 21. Calmul cu care Constantius își dă sufletul sugerează contrastul cu morțile mizerabile ale persecutorilor.

137. Afirmația că „i-a redat pe creștini cultului și Dumnezeului lor" este adesea folosită pentru susținerea ideii că deja Constantin

era creştin. În opinia noastră, acest lucru nu se poate susţine, însă Lactanţiu merită crezut, împreună cu T.D. Barnes, pentru ceea ce, de fapt, spune, anume că, din 306, Constantin a acordat toleranţă şi a restituit proprietăţile creştinilor din zona pe care o controla: Britania, Galia şi Hispania. *Cf. DI*, 1, 1, 13 (mai ales în cazul probabil că textului *DI* încheiat în ediţia a 2-a înainte de august 314, adică mult înainte decât se considera de obicei; vezi Digeser, „Lactantius and Constantine's Letter to Arles. Dating the Divine Institutes"). Astfel, se poate afirma că, între 306 şi 312, Constantin a dorit să fie perceput că susţinător al libertăţii religioase, mai ales dacă se consideră că menţiunea scrisorii sale din 311 către Maximinus, în favoarea creştinilor (vezi mai jos, *DMP*, 37, 1, cu notele) nu este o referinţă la cea numită „Edictul de la Mediolanum", ci la un alt text, anterior. Pentru detalii, vezi T.D. Barnes, „The Constantinian Settlement", în *Eusebius, Judaism and Christianity*, ed. Gohei Hata şi H.W. Attridge (Wayne State University Press, Detroit, 1992); T.D. Barnes, „Constantine and Christianity: Ancient Evidence and Modern Interpretations", *în Zeitschrift für antikes Christentum*, 2, nr. 2 (1998), pp. 280-283; Barnes, „From toleration to repression: the evolution of Constantine's religious policies" (vezi şi Anexa 1 din acest volum). Pentru convertirea lui Constantin şi, în general, pentru relaţia sa cu creştinismului, vezi, pe lângă bibliografia deja menţionată, Andrew Alföldi, *The conversion of Constantine and Pagan Rome* (Oxford, 1948); Jones, *Constantine and the conversion of Europe*, pp. 73-90; T.D. Barnes, „The Conversion of Constantine", în *Classical Views*, 4 (1985); Paul Keresztes, „The phenomenon of Constantine the Great's conversion", în *Augustinianum*, 27, nr. 1-2 (1987); Elliott; T.G. Elliott, *The Christianity of Constantine the Great* (University of Scranton Press, Scranton, PA, Bronx, NY, 1996); Raymond Van Dam, „The many conversions of the emperor Constantine", în *Conversion in late antiquity and the early Middle Ages: seeing and believing*, ed. Kenneth Mills şi Anthony Grafton, Studies in comparative history (Boydell & Brewer Ltd, Rochester, 2003); Antonio Baldini, „Il dibattito contemporaneo sulla conversione di Constantino", în *Salesianum*, 67 (2005).

138. *Cf. Pan. lat.*, 6 (7), 5, 3. Constantin a fost recunoscut drept Augustus de Maximian Herculius, odată cu căsătoria sa cu fiica acestuia, Fausta, în 307. Vezi Barnes, *Constantine and Eusebius*, pp. 29-30.

139. Proclamat la 28 octombrie 306, la trei luni după proclamarea lui Constantin, care se arătase favorabil creştinismului, Maxentius arată şi el toleranţă creştinilor din teritoriul pe care îl controla (Italia şi Africa). Peste câţiva ani, probabil în 311, el restituie şi proprietăţile confiscate acestora – vezi Eus., *HE*, 8, 14, 1; Optatus, *Contra Parmenianum Donatistam*, 1, 18 (CSEL 26, 19); Augustin, *Breviculus Collationis cum Donatistis*, 3, 18, 34 (CSEL 53, 84); *Contra parti Donati post gesta*, 13, 17 (CSEL 53, 113-114).
140. Vezi mai sus, cap. 23. *Cf. CTh*, 13, 10, 2 (312 d.Hr.).
141. *Cf.* Zos., 2, 9, 2-3.
142. Creed, pp. 40 şi 107 n. 6, refuză corecţia *Maxentium*, preferând să citească *Maximiani <filium>*, ceea ce ne-ar permite să observăm ironia lui Lactanţiu, care îl arată pe Galerius acţionând prosteşte, atunci când trimite armata lui Maximian să lupte împotriva fiului lui Maximian. Într-o asemenea cheie de lectură, fraza următoare ar trebui, poate, tradusă mai neutru, fără a lăsa să se înţeleagă că Galerius a sperat pe bună dreptate, ci, dimpotrivă, că a sperat nebuneşte, că oştenii vor cuceri pentru Severus şi Galerius oraşul în care avuseseră parte de plăceri pe vremea tatălui lui Maxentius, pentru a avea din nou posibilitatea să se bucure de ele şi eventual să se stabilească acolo. O posibilă traducere alternativă ar putea fi următoarea: „Îl trimite la Roma, unde acei soldaţi care fuseseră recompensaţi cu plăceri şi-ar dori nu numai ca oraşul să fie salvat, ci chiar să trăiască acolo".
143. *Cf.* Zos., 2, 10, 2; *Origo*, 4, 10; Barnes, *Constantine and Eusebius*, p. 30; pentru informaţiile neclare cu privire la sfârşitul lui Severus, vezi comentariile lui F. Paschoud, în *Zosime – Histoire nouvelle (livres I-II)*, pp. 209-210.
144. Este vorba de Fausta, cu care se căsătoreşte, probabil, în septembrie 307 – *cf. Pan. lat.*, 7 (6).
145. *Cf. Origo*, 3, 6-7. Lactanţiu foloseşte prilejul pentru a sugera caracterul neroman al faptelor lui Galerius.
146. Barnes, *Constantine and Eusebius*, p. 31.
147. Informaţia este unică şi poate fi înţeleasă, mai curând, în cheie eshatologică. După *DI*, 7, 16, 4, regele care îl precedă pe Antihrist va schimba numele şi capitala imperiului.
148 Potrivit tradiţiei, L. Tarquinius Superbus, ultimul dintre cei şapte regi legendari ai Romei a fost izgonit din Roma în urma unei răscoale – *cf.* Titus Livius, 1, 57-60; 2, 1.

149. *Cf.* Zos., 2, 10, 4.
150. După Moreau, pp. 367-368, Lactanțiu ar putea face referire aici la Galerius, Licinius, Daza, Constantin, Maxentius și Maximian.
151. *Cf. Pan. lat.*, 6 (7), 14, 6.
152. *Pan. lat.*, 6 (7), 14-20.
153. Moreau, p. 373, notează că Lactanțiu este singurul care menționează existența a două comploturi succesive – *cf. Pan. lat.*, 6 (7), 20, 3; Eus., *HE*, 8, 13, 15; *VC*, 1, 47, 1; Eutr., 10, 3; Zos., 2, 11.
154. Vezi Jean Rougé, „Fausta, femme de Constantin: criminelle ou victime", *Cahiers d'histoire*, 25 (1980), pp. 7-10.
155. Verg., *Aen.*, 6, 471.
156. Verg., *Aen.*, 12, 603.
157. Sărbătorirea ar fi început la 1 martie 312.
158. În anul 310.
159. *Imperatores*, i.e. *Augusti*.
160. 1 martie 310 – 1 martie 311. Pentru boala lui Galerius ca pedeapsă, vezi și „Studiul introductiv".
161. Verg., *Georg.*, 3, 549-550.
162. Despre pătrunderea bolii „înăuntrul corpului", vezi J.N. Adams, „A Medical Theory and the Text at Lactantius, Mort. Persec. 33.7 and Pelagonius 347", în *The Classical Quarterly*, 38, nr. 2 (1988).
163. Verg., *Aen.*, 2, 222-224.
164. Publicarea edictului de toleranță s-a făcut la 30 aprilie 311, la Nicomedia, în numele tuturor membrilor tetrarhiei. Creștinii aveau dreptul la existență și adunare, fiind încurajați chiar să se roage la zeul lor pentru bunăstarea imperiului; religia creștinilor este acceptată, asfel, drept utilă statului. Ca urmare a acestei scrisori-edict, creștinii din închisori sau mine au fost eliberați. Cu toate acestea, proprietățile nu le-au fost înapoiate. Dacă creștinii din Occident se bucurau deja de toleranța acordată de edictul lui Galerius, pentru cei din Orient, acesta a avut o valoare certă. După cucerirea Nicomediei, Maximinus Daza nu a pus, însă, în aplicare, acest edict și a reînceput persecuția în noiembrie 311, fără să emită vreun edict persecutor, ci numai răspunzând favorabil petițiilor îndreptate contra creștinilor. Această atitudine a fost întărită după apropierea dintre Licinius și Constantin, care era favorabil creștinismului – Barnes, *Constantine and Eusebius*, pp. 39-40; Frend, *The rise of Christianity*, pp. 479-481; Potter, pp. 364-365; Pietri, pp. 182-184.

165. Nu cunoaştem conţinutul acestei scrisori, care, din pricina morţii lui Galerius, este posibil să nu mai fi fost trimisă.
166. Persecuţiile, care fuseseră motivate în primul rând de un sentiment religios, şi anume de frica de a pierde favoarea divină acordată lumii romane şi guvernării imperiale, încetează astfel tocmai prin primirea zeului creştinilor în panteonul divin favorabil imperiului. Acesta va fi recunoscut treptat drept singurul *Dominus Deus*, Atotţiitorul unui imperiu creştin.
167. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 17, 3, 1 (trad. de C. Bejan): „Împăratul *Caesar Galerius Valerius Maximianus*, neînvins, *Augustus*, cel mai mare pontif, cel mai mare învingător al germanilor, al egiptenilor, al tebanilor, de cinci ori cel mai mare învingător al sarmaţilor, de două ori cel mai mare învingător al perşilor, de şase ori cel mai mare învingător al carpilor, cel mai mare învingător al armenilor, al mezilor, al adiabenicilor, învestit de douăzeci de ori cu puterea tribuniciană, aclamat de nouăsprezece ori cu titlul de *Imperator*, de opt ori consul, părinte al patriei, proconsul, şi împăratul *Caesar Flavius Valerius Constantin*, cel pios, fericit, nebiruit, *Augustus*, cel mai mare pontif, învestit cu puterea tribuniciană, aclamat de cinci ori ca Imperator, consul, părinte al patriei, proconsul:
«Între celelalte decizii pe care le-am luat spre folosul şi binele cetăţenilor, am hotărât în primul rând ca toate problemele ce vor apărea să fie rezolvate conform vechilor legi şi constituţiei romane şi să ne îngrijim ca şi creştinii, care au părăsit religia strămoşilor lor, să revină la intenţii mai bune, fiindcă din anumite raţiuni aceştia au fost cuprinşi de o aşa de mare ambiţie nebunească încât nu au mai urmat cele hotărâte de cei vechi, pe care chiar părinţii lor le statorniciseră mai înainte, ci şi-au făcut legi după judecata şi voinţa lor, pe care le respectă, şi adună în diverse locuri mulţimi de oameni de toate felurile. De aceea, după ce noi am publicat acest edict ca aceştia să se întoarcă la cele hotărâte de cei vechi, cei mai mulţi, fiind tulburaţi şi înspăimântaţi de ameninţările pericolului, au fost omorâţi în diferite feluri. De vreme ce mulţi au rămas în aceeaşi nebunie, am înţeles că aceştia nu aduc nici zeilor din cer cinstea cuvenită şi nu-i sunt devotaţi nici Dumnezeului creştinilor; de aceea, ţinând seama de bunătatea noastră şi de obiceiul statornicit conform căruia ne-am obişnuit să acordăm iertare tuturor oamenilor, ne-am gândit că

trebuie să ne folosim cu multă bunăvoință de iertarea noastră și în cazul acesta, pentru ca iarăși să existe creștini și să-și clădească din nou casele lor în care își țineau adunările, astfel încât aceștia să nu săvârșească nimic contra constituției romane. Printr-un alt rescript îi vom înștiința pe guvernatori ce vor trebui să aibă în vedere. În schimb, în urma iertării pe care le-am acordat-o, creștinii sunt datori să se roage Dumnezeului lor pentru sănătatea noastră și a lor și pentru prosperitatea statului, așa încât, în tot cazul, treburile publice să se desfășoare în bună rânduială și ei să-și ducă viața liniștiți în casele lor».

168. Donatus a fost închis, probabil, ca urmare al celui de-al patrulea edict.
169. Valeria și Candidianus; vezi, mai jos, cap. 39-41; 50-51.
170. Galerius moare la 5 mai 311 d.Hr. Pentru opinia intransigentă a lui Lactanțiu asupra morții lui Galerius, în comparație cu Eusebiu, vezi „Studiul introductiv".
171. Strâmtoarea Bosforului.
172. *Cf. CTh*, 13, 10, 2; Maximinus a câștigat, astfel, o popularitate imensă.
173. *Cf.* Eus., *HE*, 9, 1-8.
174. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 14, 1; 9, 4, 1.
175. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 12, 1; *VC*, 1, 58.
176. Creed, p. 115, 1, susține ideea cercetătorilor care au văzut în această scrisoare celebrul „Edict de la Mediolanum", considerând că Lactanțiu nu urmează aici firul cronologic – căci autorul nu a redat încă bătălia cu Maxentius –, ci un plan tematic. După Barnes, *Constantine and Eusebius*, p. 40, aceasta este o scrisoare anterioară, care susține imaginea unui Constantin interesat să fie perceput drept apărător al libertății religioase, inclusiv a creștinilor.
177. *Cf.* Eus., *HE*, 9, 8, 1.
178. *Cf.* Eus., *HE*, 8, 14, 9-11.
179. *Cf.* Eus., *HE*, 14, 12-16.
180. În calitate de soție a lui Galerius, care îl adoptase la acordarea titlului de *Caesar*.
181. Prisca, soția lui Dioclețian; vezi *DMP*, 15, 1.
182. *Locus corruptus* în manuscris, completat în mod logic prin *Bithyniae*: Creed, p. 116, n. 2 (40).
183. Este vorba de un proces de *damnatio memoriae*; *cf.* Eus., *HE*, 8, 13-15.

184. Datarea morții lui Diocleţian a fost dezbatută îndelung de cercetătorii perioadei. După Lactanţiu, Diocleţian moare înainte de Maximinus, deci în 313, cel mai târziu, sau poate chiar în 311; vezi analiza lui T.D. Barnes, „Lactantius and Constantine", în *Journal of Roman Studies*, 63, nr. 1 (1973), pp. 32-35.
185. În anul 312 d.Hr., Licinius se aliază cu Constantin prin căsătoria cu sora sa Constantia (*PLRE*, I, p. 221, *Constantia 1*).
186. După Lactanţiu, atitudinea lui Maxentius a dus la declanşarea conflictului cu Constantin; *cf. Pan. lat.*, 4 (10), 8-13; Zos., 2, 14, 1. Alte surse îi acordă iniţiativa lui Constantin, care şi-ar fi propus să elibereze Roma de tiran: *Pan. lat.*, 12 (9), 2; Eus., *HE*, 9, 9, 2; *VC*, 1, 26; Aur. Vict., *Caes.*, 40, 16; Eutr., 10, 4; *Origo*, 12. Conform acestei ultime versiuni, Maxentius nu se pregătea pentru un atact din Galia, ci pentru unul din Panonia, de unde urma să-l atace Licinius.
187. *Cf. Pan. lat.*, 12 (9), 5-15; 17; 4 (10), 19-30; Aur. Vict., *Caes.*, 40, 20-23; *Origo*, 4, 12 – Barnes, *Constantine and Eusebius*, pp. 41-43; Barnea şi Iliescu, pp. 33-36; Odahl, pp. 101-109.
188. După Zos., 2, 15, 1, Maxentius dispunea de o armată de 170.000 de infanterişti şi 18.000 de cavaleri.
189. *Cf.* Verg., *Aen.*, 2, 61.
190. *Cf.* Eus., *VC*, 1, 28-32; *cf.*, de asemenea, visul lui Licinius, *DMP*, 46. Pentru viziunea (aici, visul) lui Constantin, vezi „Studiul introductiv"; pentru alte detalii, vezi, între altele, Johannes B. Aufhauser, *Konstantins Kreuzesvision*, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen (Bonn, 1912); Henri Grégoire, „La conversion de Constantin", în *Revue de l'Université de Bruxelles*, 36. (1930); W. Seston, „La vision païenne de 310 et les origines du chrisme constantinien", în *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire Orientales et Slaves*, 4 (1936); Henri Grégoire, „La conversion de Constantin «liquidée»", în *Byzantion*, 14 (1939); J. Moreau, „Sur la Vision de Constantin", în *Revue des études anciennes*, 55 (1953); Pio Franchi de' Cavalieri, *Constantiniana*, Studi e testi., 171, Litteraturfortegnelse (Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1953, pp. 181-198); Raoul Verdiére, „Une nouvelle étymologie de labarum et la vision constantinienne chez Lactance", în *Rivista di Studi Classici*, 12 (1964); Vogt, *The decline of Rome: the metamorphosis of ancient civilisation*, pp. 87-95; Ramsay MacMullen, „Constantine and the

miraculous", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 9, nr. 1 (1968); Barbara Saylor Rodgers, „Constantine's Pagan Vision", în *Byzantion*, 50 (1980) Francesco Corsaro, „Sogni e visioni nella teologia della vittoria di Costantino e Licinio", în *Augustinianum*, 29, nr. 1 (1989); Richard M. Price, „In hoc signo vinces: the original context of the vision of Constantine", în *Signs, wonders, miracles*, ed. Kate Cooper şi Jeremy Gregory (Boydell Pr, Woodbridge, UK; Rochester, NY, 2005).

191. Lactanţiu are probabil în vedere o staurogramă, nu o hristogramă. Pentru un exemplu, vezi inscripţia funerară pentru Amantia, din Biserica Sf. Maximin de la Trier, în Elizabeth Hartley, ed. *Constantine the Great: York's Roman emperor* (Aldershot Lund Humphries, Marygate, York, York Museums and Gallery Trust, 2006), p. 153. Pentru o posibilă reconstrucţie astronomică, ca şi pentru versiunea solară inspirată de *Pan. lat.* şi Eus., *VC*; vezi Anexa 3 din acest volum.
192. Verg., *Aen.*, 10, 757.
193. Pentru că, în acest pasaj, Lactanţiu se referă la siguranţa statului, Maxentius este numit numai *dux*, un termen prin care, la acea vreme, erau desemnaţi conducătorii militari supremi ai unei provincii; vezi *NP, Dux* (J. Brian Campbell). Nu este exclus ca, prin aceasta, Lactanţiu să fi vrut să sublinieze calitatea de uzurpator a acestuia.
194. Pentru practicile superstiţioase ale lui Maxentius, vezi *Pan. lat.*, 12 (9), 4, 4.
195. Pentru a-l izola pe Constantin, este posibil ca podul să fi fost distrus intenţionat de Maxentius. Acesta s-a folosit de un pod de bărci (*cf.* Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 40, 7), care s-a rupt în timpul retragerii sale – pentru această ipoteză, vezi Barnes, *Constantine and Eusebius*, pp. 42-43.
196. Verg., *Aen.*, 11, 833.
197. *Cf. Pan. lat.*, 12 (9), 17; *VC*, 1, 38; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, 40, 6; Zos., 2, 16, 2-4.
198. T.D. Barnes este de părere că amplitudinea acestui „război" este mult exagerată de Lactanţiu, care, scriind la curtea lui Constantin, fie pentru că fost influenţat, fie din proprie iniţiativă, a colorat în culorile triumfului o victorie probabil facilă, construind tacitean, poate, o analogie cu războiul civil dintre Vespasianus şi Vitellius (69 d.Hr.) şi bătălia de la Actium; *v.* Barnes, „The Conversion of Constantine", pp. 375-378.
199. Maximinus Daza era, la acel moment, împăratul cel mai vechi în funcţie.

200. Pentru primirea lui Constantin în Roma, vezi Barnes, *Constantine and Eusebius*, pp. 44-46.
201. La începutul lui februarie 313.
202. Vechiul nume al Heracleei.
203. Creed, p. 120, n. 1 (46), face observația corectă că, deși lupta dintre Maximinus și Licinius se dăduse și pe plan religios, chiar mai mult decât cea dintre Constantin și Maxentius (care nu era un persecutor), Lactanțiu nu folosește, surprinzător, nici un citat din Vergiliu.
204. Anul 313.
205. Cu privire la „Edictul de la Mediolanum", vezi „Studiul introductiv". Pentru alte detalii, vezi Torben Christensen, „The so-called Edict of Milan", în *Classica et Medievalia*, 35 (1984). Vezi și Elizabeth DePalma Digeser, „Lactantius and the Edict of Milan: does it determine his venue?", în *Studia patristica*, vol. 31 (Peeters, Louvain, 1997).
206. *Cf.* versiunea în lb. gr. expediată către Caesareea Palestinei, la Eus., *HE*, 10, 5, 1, 2 (trad. de C. Bejan): „Socotind încă de mai demult că nu se cuvine să ne opunem libertății religiei, ci că ar trebui îngăduit fiecăruia după judecata și voința proprie să hotărască liber asupra convingerilor sale religioase, am decis ca și creștinilor să li se permită păstrarea credinței comunității și religiei lor. Dar, deoarece în acea copie în care era acordată și creștinilor această permisiune, părea că au fost adăugate cu siguranță numeroase și diferite condiții, poate că s-a întâmplat ca unii dintre ei să fi fost împiedicați în a practica acest cult. Întrucât eu, Constantin Augustus, și eu, Licinius Augustus, ne-am întâlnit în chip fericit la Mediolanum și am urmărit să îndeplinim tot ceea ce interesează binele și folosul poporului, între alte decizii pe care le considerăm utile tuturor în multe privințe, am hotărât în primul rând să asigurăm respectul și cinstea cuvenită divinității, adică să acordăm creștinilor și tuturor celorlalți posibilitatea unei libere alegeri a cultivării religiei pe care și-o doresc, așa încât orice divinitate sau putere cerească ar fi aceea, să ne poată fi de folos și nouă, și tuturor celor care se găsesc sub puterea noastră. Judecând lucrurile într-o manieră sănătoasă și foarte corectă, am hotărât că nu trebuie refuzată nimănui libertatea de a urma și alege respectarea sau cinstirea religiei creștine și că fiecăruia trebuie oferită libertatea de a-și da consimțământul pentru acea religie pe care o crede cea mai potrivită

pentru el, pentru ca şi divinitatea să ne arate în toate ocaziile grija şi bunătatea ei obişnuite. De aceea, ne exprimăm dorinţa noastră în acest edict ca respectivele condiţii, conţinute în scrisorile noastre anterioare trimise Domniei Tale în legătură cu creştinii, să fie complet suprimate şi înlăturate pentru că păreau cu totul nedrepte şi străine de blândeţea noastră şi ca de acum înainte fiecare din cei la care se referă această alegere să poată alege în mod liber religia creştină şi să o practice fără nici o piedică. Am mai hotărât de asemenea să facem cunoscute atenţiei tale cât mai pe larg aceste măsuri ca să ştii că am dat aceloraşi creştini puterea liberă şi fără nici o restricţie de a-şi practica religia lor, deoarece, întrucât Domnia Ta vede că noi le acordăm fără nici o restricţie libertatea acestora şi altora să urmeze cum doresc religia lor proprie, pacea vremurilor actuale cere ca fiecare să aibă libertatea de a-şi alege şi practica religia care-i place. Am hotărât acest lucru pentru ca să nu pară cumva că am nesocotit cultul sau religia cuiva. Mai hotărâm, în rest, în legătură cu creştinii, că lăcaşurile în care obişnuiau mai înainte să se adune şi despre care stabilisem într-o epistolă anterioară, pe care ţi-am trimis-o, că lor li s-a dat altă destinaţie, de acum înainte dacă apar oameni care par că au cumpărat aceste lăcaşuri de la fiscul nostru, fie de la altcineva, să le înapoieze fără amânare şi fără echivoc aceloraşi creştini fără plată. Iar dacă s-a întâmplat ca unii să fi primit acele lăcaşuri sub formă de daruri, să le înapoieze cât mai repede creştinilor, la fel ca şi cei care au cumpărat aceste lăcaşuri de cult sau cei care le-au primit în dar, iar dacă cer ceva în schimb de la bunătatea noastră, aceia să se prezinte la tribunalul magistratului local pentru ca prin mărinimia noastră să li se plătească o compensaţie. Prin grija Domniei tale toate aceste bunuri vor trebui restituite neîntârziat şi în întregime creştinilor. Deoarece aceiaşi creştini nu posedau numai lăcaşuri de cult, unde aveau obiceiul să-şi ţină adunările, ci, întrucât se ştie că avuseseră şi alte bunuri care nu aparţinuseră persoanelor fizice, ci întregii comunităţi, vei da poruncă, potrivit legii amintite mai înainte, ca toate aceste bunuri să fie restituite absolut fără nici o împotrivire creştinilor, adică grupului şi comunităţii lor. Dispoziţiile amintite trebuie să fie clar respectate, pentru ca cei care vor înapoia sau vor primi în schimb preţul lor să aibă, cum am spus, speranţa că vor fi compensaţi

potrivit mărinimiei noastre. Oricum, trebuie să acorzi toată atenţia comunităţii creştinilor, astfel încât porunca noastră să fie dusă la îndeplinire cât mai repede, pentru ca, după blândeţea noastră, să avem convingerea că liniştea publică e în felul acesta asigurată. Căci, după cum s-a spus mai sus, prin această judecată, iubirea dumnezeiască, pe care am simţit-o de atâtea ori, va rămâne nedezmințită tot timpul faţă de noi, iar pentru ca textul prezentei legi şi a bunătăţii noastre să poată fi adus la cunoştinţă tuturor, e bine ca ceea ce am scris să fie afişat prin dispoziţia ta, să fie publicat pretutindeni şi să ajungă la cunoştinţa tuturor, pentru ca legea pornită din bunătatea noastră să nu rămână ascunsă nimănui".

207. Restaurarea proprietăţilor era principala diferenţă punctuală faţă de Edictul lui Galerius din 311. În general, însă, se poate spune că textul din 313 este favorabil creştinilor într-un mod mult mai explicit, acordând în acelaşi timp libertate deplină pentru practicarea oricărei religii.
208. Cei zece ani reprezintă intervalul 303-313 d.Hr.
209. După Eus., *HE*, 9, 10, 3-15; *cf. VC*, 1, 59, moartea nu a survenit prin sinucidere, ci ca urmare a unei lovituri a lui Dumnezeu. Mai interesantă este însă o altă diferenţă faţă de textul lactanţian. Eusebiu menţionează un edict pe care Daza l-ar fi semnat în timpul retragerii sale şi prin care se poate considera că se pune capăt, din perspectiva persecutorilor înşişi, persecuţiei creştinilor; *HE*, 9, 10, 7-11 (trad. Bodogae, pp. 356-357): [7] Împăratul singur stăpânitor *Caesar Gaius Valerius Maximinus Germanicus, Sarmaticus, Pius Felix Invinctus Augustus.* «Că în tot chipul şi într-un mod neîntrerupt am vegheat cu folos pentru binele supuşilor noştri şi am dorit să le dăm bunuri care să le fie cele mai potrivite şi mai folositoare tuturor, precum şi tot ce-i în avantajul tuturora şi spre binele comun – acestea, după cât credem, nu este nimeni să nu le cunoască, dar cu atât mai mult pentru cel care ţine la fapte şi sigur că ce spunem noi e adevărat. [8] Când, aşadar, acum câtva timp am luat cunoştinţă că sub pretextul poruncii prea evlavioşilor împăraţi şi părinţi Diocleţian şi Maximian, prin care se interziceau adunările creştinilor, s-au săvârşit multe strâmtorări si confiscări de către 'officiales' şi prin urmare aceste bănuieli se întind şi asupra supuşilor noştri, pentru care cu cea mai mare râvnă dorim să le arătăm înţelegerea cuvenită şi ale căror bunuri personale au fost distruse, am adresat drept aceea, în

anul trecut, către guvernatorii provinciilor un rescript, în care am hotărât că dacă cineva vrea să urmeze cutare obicei sau cutare credinţă religioasă să nu i se opună nici o opreliște în a-şi împlini dorinţa şi să nu fie împiedicat nici îngreuiat de nimeni şi că toţi să aibă uşurinţa de a face ce vor fără nici o teamă sau bănuială – [10] (...) Tot astfel să li se îngăduie să-şi clădească şi bisericile lor proprii. [11] Iar pentru ca favoarea noastră să fie şi mai mare, am găsit de bine să ordonăm şi aceea că dacă din casele sau terenurile, de care s-a aflat că aparţinuseră pe bună dreptate creştinilor, au căzut – în urma poruncii date de părinţii noştri – în posesia fiscului ori au fost luate de vreun oraş, indiferent dacă ele au fost vândute sau donate în prezent cuiva, poruncim ca toate să fie redate vechiului proprietar, adică creştinilor, pentru ca şi în această privinţă toţi să cunoască bunătatea şi purtarea noastră de grijă".

210. Aceasta este singura menţiune pe care o avem despre Severian.
211. *Maximum* poate desemna aici pe fiul „cel mare", sau chiar numele pe care îl purta acest fiu, aşa cum opinează Creed, p. 124, n. 5.
212. Râu pe care este situată Antiohia.
213. Despre cruzimea lui Licinius, *cf.* Aur. Vict., *Caes.*, 41.
214. În acest pasaj Lactanţiu îşi defineşte concepţia despre scrierea istoriei.
215. Supranume.

ANEXE

Anexa 1
Liste, cronologii și genealogii

Împărați (*Augusti*, *Caesares* și uzurpatori) menționați în *DMP*

Claudius Tiberius Nero (Caesar Augustus) (14-37) – **2, 1**
Lucius Domitius Nero (54-68) – **2, 4-9**
Titus Flavius Domitianus (81-96; *Caesar*, 69-81) – **cap. 3**
Marcus Cocceius Nerva (96-98) – **18, 2; 18, 4**
Marcus Ulpius Traianus (98-117) – **18, 2**
Gaius Messius Quintus Traianus Decius (249-251) – **cap. 4**
Publius Licinius Valerianus (253-260) – **cap. 5; 6, 1**
Publius Licinius Egnatius Gallienus (260-268; *Caesar*, 253; *Augustus*, 253-260) – **5, 5**
Lucius Domitius Aurelianus (270-275) – **cap. 6**
Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (284-305) – **7, 1; 9, 1; 12, 1; 12, 4; 14, 1-2; 17, 1; 19, 1; 20, 1; 41, 1; 42, 1-2; 43, 6**
Marcus Aurelius Valerius Maximianus (Herculius) (286-305; 307-308; 310; *Caesar*, 285-286) – **8, 1; 12, 2; 15, 6; 18, 1; 18, 7; 18, 9; 18, 13; 20, 1; 26, 9-10; 27, 1; 28, 1; 29, 3; 52, 1; 53, 5**
Marcus Flavius Valerius Constantius [Chlorus] (305-306; *Caesar*, 293-305) – **8, 7; 15, 6-7; 18, 10; 20, 1; 20, 3; 24, 2**
Gaius Galerius Valerius Maximianus (305-311; *Caesar*, 293-305) – **9, 1; 9, 8-9; 10, 6; 11, 8; 14, 1; 14, 5; 14, 7; 17, 7; 18, 1; 18, 9; 19, 2; 20, 1; 26, 6; 27, 1; 29, 1; 31, 1; 43, 2**
Flavius Valerius Severus (306-307; *Caesar*, 305-306) – **18, 12; 19, 4; 20, 4; 24, 5; 25, 5; 26, 5-6; 26, 8; 27, 1; 27, 4; 28, 2; 29, 2; 44, 2; 50, 4**
Gaius Valerius Galerius Maximinus Daza (310-313; *Caesar*, 305-310) – **18, 13; 19, 4; 20, 4; 25, 5; 27, 1; 32, 1; 32, 5; 35, 1; 36, 1; 43, 1; 44, 10-11; 45, 2; 45, 7; 46, 2; 46, 9; 46, 12; 47, 2; 47, 4; 50, 2; 50, 4-6**
Flavius Valerius Constantinus (307-337; uzurpator, 306; *Caesar*, 306-307) – **18, 10; 19, 1; 19, 4; 24, 3; 24, 9; 25, 2; 25, 5; 27,**

1; 29, 3; 29, 5; 30, 5; 32, 5; 37, 1; 42, 1; 43, 2; 43, 4; 44, 3; 44, 5; 44, 7; 44, 11; 45, 1; 46, 12; 48, 1-2

Marcus Aurelius Valerius Maxentius (306/307-312) – **18, 9; 26, 1; 26, 3; 26, 5-6; 43, 3-4; 44, 1-2; 44, 4**

Gaius Valerius Licinianus Licinius (308-324) – **20, 3-4; 29, 2; 32, 1; 32, 5; 35, 3; 36, 1; 43, 2, 45, 1; 45, 4; 45, 6; 46, 2; 46, 12; 48, 1-2; 49, 1; 50, 2; 50, 4-5**

Imperiul tetrarhilor[1]

Apus	**Răsărit**
Prima tetrarhie	
Maximian (*Augustus*, 285-305)	Diocleţian (*Augustus*, 284-305)
Constantius (*Caesar*, 293-305)	Galerius (*Caesar*, 293-305)
A doua tetrarhie	
Constantius (*Augustus*, 305-306)	Galerius (*Augustus*, 305-311)
Severus (*Caesar*, 305-306)	Maximinus Daza (*Caesar*, 305-309)
Distrugerea sistemului tetrarhiei	
Severus (*Augustus*, 306-307)	Galerius (*Augustus*, 305-311)
Constantin (*Augustus*, 307-337)	Maximinus Daza (*Caesar*, 305-309)
Maxentius (uzurpator, 306-312)	Maximinus Daza (*Augustus*, 310-313)
Domitius Alexander (uzurpator, 308-311)	Licinius (*Augustus*, 308-324)
Diarhia	
Constantin (*Augustus*, 313-324)	Licinius (*Augustus*, 313-324)
Constantin (*Augustus*, 324-337)	

1. Sunt incluse numai personalităţile de prim-rang; nu sunt menţionate numele unor uzurpatori minori, nici cele ale cezarilor numiţi după căderea definitivă a sistemului tetrarhic (313 d.Hr.).

Genealogia tetrarhilor menționați în *DMP*

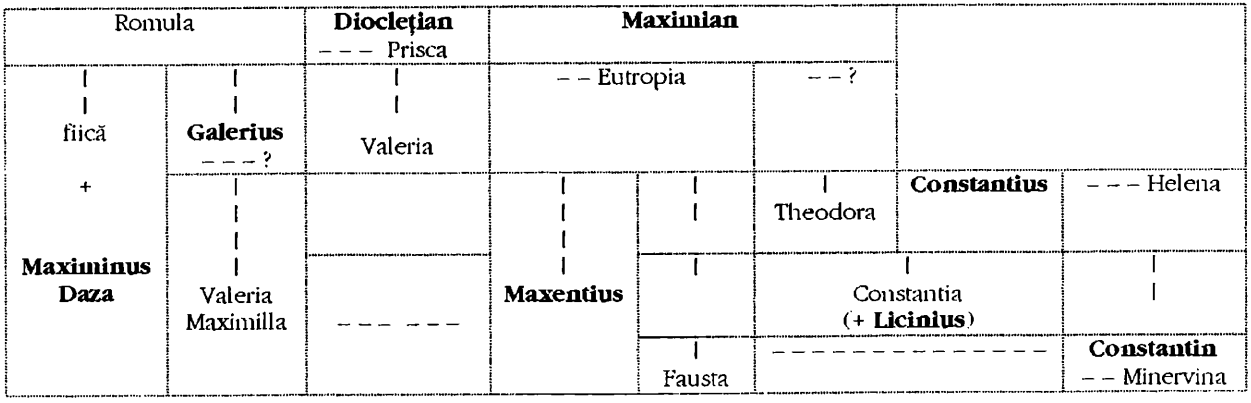

Sfârșitul persecuțiilor sub tetrarhi: reconstituire cronologică

Orice reconstruire cronologică a guvernării tetrarhice, mai ales una care să puncteze elemente de istorie a creștinismului, trebuie considerată perfectibilă. Cu toate acestea, fiind utilă prezentarea unei scheme care să indice momentele probabile ale încheierii persecuției creștinilor în cazul fiecăruia dintre tetrarhi, reproducem mai jos opinia, bine argumentată și coerentă, după părerea noastră, a cercetătorului T.D. Barnes, una dintre autoritățile contemporane în domeniu[1]. Sunt indicate zonele geografice, tetrarhul care le administrează, anii și drepturile acordate creștinilor (toleranță sau/și restituirea clădirilor, terenurilor etc.):

Britania, Galia, Hispania	toleranță + restituire	Constantin	306
Italia, Africa	toleranță	Maxentius	306/307
	restituire	Maxentius	cca. 311
Balcani	toleranță	Galerius	311
	restituire	– fără mărturii explicite	
Asia Mică	toleranță	(a) Galerius	311
		(b) Licinius	313
	restituire	Licinius	313
Dioceza Oriens (inclusiv Egiptul)	toleranță	(a) Galerius	311
		(b) Licinius	313
	restituire	Licinius	313

1. T.D. Barnes este unul dintre cei care acordă o importanță deosebită informațiilor oferite de Lactanțiu în *DMP*, cu privire la politica imperială față de creștini (*e.g.*, în privința „restaurării sfintei religii" ca primă măsură luată de Constantin în noua sa calitate de *Augustus*, vezi *DMP* 24, 9, cu notele). Vezi T.D. Barnes, „The Constantinian Reformation", în *Ernest Crake Memorial Lectures 1984* (New Brunswick, The Crake Memorial Foundation, Sackville, 1986); T.D. Barnes, „The Constantinian Settlement", în Gohei Hata și H.W. Attridge (ed.), *Eusebius, Judaism and Christianity*, (Wayne State University Press, Detroit, 1992); T.D. Barnes, „Constantine and Christianity: Ancient Evidence and Modern Interpretations", *Zeitschrift für antikes Christentum*, 2, nr. 2 (1998), pp. 280-283. Din acest ultim studiu am reprodus schema de la p. 282.

Anexa 2
DMP și principalele surse istorice contemporane: particularități și concordanțe

Informații exclusive, amplificări, erori și omisiuni

DMP	**Comentarii (vezi și notele la traducere)**
1, 1	Vezi și 16, 3-11; 35, 2. Despre acest mărturisitor Donatus nu se știe nimic altceva.
8, 4	Pentru a-și reîmprospăta rezervele financiare, Maximian Herculius obișnuia să-i execute pe unii dintre senatorii cei mai bogați și să le confişte averile.
14, 1	Lactanțiu este singura sursă care atribuie lui Galerius declanșarea incendiului (*cf. HE*, 8, 6, 6; *Or. ad. Sanct.* 25).
15, 1	Se sugerează că Prisca și Valeria erau creștine (unica sursă).
15, 7	Lactanțiu admite că Constantius a aplicat edictul de persecuție însă cu mari rezerve, ceea ce permite rezolvarea ambiguității de la Eusebiu, care neagă vehement că acesta a distrus biserici (în *HE*, 8, 13, 13; *VC*, 1, 13), dar o sugerează în altă parte (*Mart. Palaest.*, 13, 12).
16, 4	Flaccinus este un personaj altfel necunoscut (*cf.*, totuși, 12, 2). Priscillianus este, și el, un personaj necunoscut din alte surse.
18, 1-2	Diocleţian a fost convins să abdice de către Galerius. Nu se cunoaște o altă sursă care să menționeze o întâlnire sau un coflict între Maximian și Galerius.
18, 2; 4	Eroare a lui Lactanțiu. Precedentul cu Traian și Nerva nu a existat.
19, 1	Conține o mărturie probabil unică, referitoare la faptul că au fost invitați delegați ai legiunilor (Creed, p. 100, n. 3).
19, 2	Eroare probabilă a lui Lactanțiu. Galerius nu putea fi proclamat *Caesar*, în Nicomedia, la calendele lui martie

din 293, din cauza faptului că Diocleţian se afla la Sirmium în această perioadă; este greu de crezut că el nu ar fi participat la eveniment (Creed, p. 100, n, 4).

19, 6 Informaţii unice despre cariera timpurie a lui Maximinus Daza.

20, 4 Vezi şi 35, 3; 50, 2-3. Despre Candidianus nu se ştie nimic altceva.

23 Lactanţiu este sursa cea mai bogată cu privire la recensământul cerut de Galerius în 306 d.Hr. (*cf. Pan. lat.*, 5 [8], 5, 4-6; 13, 1; Eus., *Mart. Palaest.*, 4, 8).

23, 5 Lactanţiu este singurul izvor care menţionează un recensământ ordonat de Traian în Dacia, imediat după al doilea război dacic (105-106).

24, 8 Eroare a lui Lactanţiu. Este credibilă versiunea oferită de *Pan. lat.*, 6 (7), 7, 1 *sqq.* şi *Origo*, 4, potrivit căreia Constantin şi-a reîntâlnit tatăl la Bononia (Boulogne), după care au trecut în Britania, locuind acolo, împreună, o vreme.

27, 8 Lactanţiu este singurul izvor care ne informază despre intenţia lui Galerius de a schimba denumirea Imperiului Roman în Imperiul Dacic. Este mai plauzibil ca Lactanţiu să fi schiţat aici o imagine descifrabilă în cheie eshatologică decât să fi notat o intenţie reală, cunoscută în epocă.

29, 2 În ciuda faptului că acest pasaj, care descrie „Întâlnirea de la Carnuntum", este sărac în informaţii, contribuie totuşi semnificativ la puţinul care se ştie cu privire la acest eveniment, în special prin menţiunea că Licinius a fost proclamat acum *Augustus*.

29, 3-4 Nu se cunosc alte detalii despre această campanie împotriva francilor (310 d.Hr.?).

30, 2 Lactanţiu este singurul izvor care menţionează două atentate a lui Maximian împotriva lui Constantin.

34 Lactanţiu ne transmite textul original al „Edictului de Toleranţă" al lui Galerius, din 311 (*cf.* trad. gr. în Eus., *HE*, 8, 17, inclusiv preambulul).

36, 3 Spre deosebire de Eusebiu (*HE*, 9, 3, 6), Lactanţiu nu menţionează ordinul de expulzare a creştinilor din oraşe sau interdicţia de a construi biserici, nici nu consemnează pătimirea mucenicilor (precum cea a lui Lucian din Nicomedia).

42, 3 Mărturia lui Lactanţiu fixează moartea lui Diocleţian între anii 311 (*terminus post quem*) şi 313 d.Hr. (*terminus ante quem*), fiind preferată astăzi datei sugerate de Zos., 2, 8, 1 (316 d.Hr.).

44, 2 Referirea la „Gaetulis" ar putea fi singura aluzie la răzvrătirea împotriva lui Maxentius a lui L. Domitius Alexander, *vicarius* al Africii, altfel absent din *DMP*.

44, 3 Lactanţiu este singurul care sugerează că, înainte de apropierea de Roma a lui Constantin (în contextul campaniei împotriva lui Maxentius), avuseseră loc lupte din care Constantin ieşise în avantaj. Dispunem de surse mai bine informate (*e.g.*, *Pan. lat.*, 12 (9) – A.D. 313) care nu menţionează confruntări înaintea apropierii de Roma.

44, 4 Ziua luptei a fost, de fapt, 28 octombrie, nu 27 („cu şase zile înaintea calendelor lui noiembrie") Lactanţiu greşeşte, de asemenea, menţionând că sărbătorile *Quinquennalia* erau pe sfârşite: octombrie 312 ar fi marcat încheierea celui de-al şaselea an de domnie (Creed, pp. 118-119, n. 7).

45, 3 Aflat la acea vreme, probabil, în Răsărit, la Nicomedia, Lactanţiu oferă cele mai multe detalii în privinţa conflictului dintre Maximinus Daza şi Licinius.

46, 2 Descriind vizita îngerului în vis, Lactanţiu notează aici, cel mai probabil, o versiune pe care o aflase chiar din anturajul lui Licinius, în vreme ce textul rugăciunii era deja, probabil, cunoscut pe scară largă (Creed, pp. 120-121, n. 2).

48, 2-13 Lactanţiu ne transmite aici una dintre cele două versiuni păstrate ale *Scrisorii lui Licinius* („Edictul de la Mediolanum"; *cf.* Eus., *HE*, 10, 5, 2-14). Versiunile, care au fost expediate, una către Nicomedia, cealaltă către Cezareea Palestinei, prezintă unele diferenţe (*e.g.*, fraza cuprinzând referirea la „Divinitatea supremă, a cărei religie noi o urmăm de bunăvoie" prezentă în *DMP*, 48, 3, dar absentă la Eus.).

49, 2-7 Lactanţiu îl prezintă pe Maximinus ca suicid, în timp ce Eusebiu (*HE*, 9, 10, 3-15; *VC*, 1, 59) notează că împăratul a murit ca urmare a unei lovituri trimise de Dumnezeu. Mai important e că Lactanţiu nu pomeneşte de faptul că Maximinus ar fi emis un edict în favoarea creştinilor, înainte de instalarea bolii.

50, 4 Severian este un personaj necunoscut din alte surse.

Concordanțe cu principalele surse contemporane: Eusebiu și *Panegiricele latine*

DMP	**Eusebiu**	***Pan. lat.***
2, 6	*HE*, 2, 25, 8	
3, 2	*HE*, 3, 17	
4, 2	*HE*, 6, 39	
6, 1	*HE*, 7, 30, 20-21	
8, 1		10 (2), 9, 1-5 11 (3), 6, 3
8, 7		7 (6), 7, 4 7 (6), 14, 6 10 (2), 11, 4
9, 11	*HE*, 8, 13, 9	
10, 4	*HE*, 8, 1, 7 *HE*, 8, 4, 2-4 *HE*, 8, *conclus.*, 1	
13, 1	*HE*, 8, 2, 4 *Mart. Palaest., praef.* 1	
13, 2	*HE*, 8, 5	
14, 1	*HE*, 8, 6, 6 *Or. ad. Sanct.*, 25	
15, 2	*HE*, 8, 6, 8-9 *Mart. Palaest., praef.*, 2	
15, 4	*Mart. Palaest.*, 3, 1	
15, 5	*HE*, 8, 3 *Mart. Palaest.*, 1, 4	
17, 9	*HE*, 8, 13, 11	
18, 1		7 (6), 9, 2 6 (7), 15, 6
20, 1		7 (6), 9, 2
23, 1	*Mart. Palaest.*, 4, 8	5 (8), 5, 4-6 5 (8), 13, 1
24, 1	*VC*, 1, 20	
24, 8	*VC*, 1, 21, 1	6 (7), 7 6 (7), 41 6 (7), 8, 2
27, 1		7 (6), 1, 1

DMP	Eusebiu	*Pan. lat.*
29, 5		6 (7), 14-20
30, 1	*HE*, 8, 13, 15 *VC*, 1, 47, 1	6 (7), 20, 3
33, 1	*HE*, 8, 16, 3-5	
34	*HE*, 8, 17	
36, 3	*HE*, 9, 1-8	
36, 5	*HE*, 9, 4, 2-3	
36, 7	*HE*, 9, 6	
37, 4	*HE*, 9, 8	
37, 6	*HE*, 8, 14, 9-11	
38	*HE*, 8, 14, 12-16	
42, 1	*HE*, 8, 13, 15	
43, 4	*HE*, 9, 9, 2 *VC*, 1, 26	4 (10), 8-13 12 (9), 2
44, 1	*HE*, 9, 9, 3 *VC*, 1, 37, 2	12 (9), 5-15; 17 4 (10), 19-30
44, 5	*VC*, 1, 28-30	
44, 7		12 (9), 4, 4
44, 9	*VC*, 1, 38	12 (9), 17
46, 3	*VC*, 4, 19-20	
47, 4	*HE*, 9, 10, 3-4	
48, 2-13	*HE*, 10, 5, 2-14	
49	*HE*, 9, 10, 3-15 *VC*, 1, 59	

Anexa 3
Ce a văzut Constantin? O soluție astronomică și una meteorologică

Viziunea lui Constantin, în versiunea transmisă de Eusebiu, a fascinat dintotdeauna, ea fiind acceptată fără probleme de întreaga tradiție literară și istorică creștină, inclusiv de cea liturgică în cazul Bisericii de Răsărit[1]. Încercări de a explica rațional viziunea existau deja în secolul al XVII-lea; desigur, ocazional, subiectul îi preocupă și astăzi pe cercetători. Să subliniem că, deși se dorește identificarea fenomenului natural căruia i-ar fi fost martor Constantin, aceasta nu înseamnă că, citit într-o cheie religioasă, fenomenul nu poate fi, în continuare, considerat ca semn trimis de Dumnezeu.

Nu intenționăm să reluăm scurta discuție cu privire la viziune, pe care cititorul o poate găsi în „Studiul introductiv", însoțită, în note, de bibliografia esențială referitoare la acest subiect. Pentru titluri suplimentare cu privire la viziunea lui Constantin trimitem la notele noastre la *DMP*, 44, 3-6. Preocupați de acest subiect, vom oferi doar două ilustrații care reprezintă:

- o fotografie în care este surprins un halou solar de tip Parhelia. Este vorba de un fenomen meteorologic rar, datorat în principal refracției luminii prin cristale de gheață – în condițiile unui anumit plafon de nori – care creează, adesea, doi sori falși de o parte și de alta a soarelui. În cazul în care fenomenul este însoțit și de un stâlp solar format prin reflexia luminii în cristalele de gheață (un fenomen relativ comun), imaginea este aceea a unei cruci de lumină. Un astfel de fenomen impresionează

1. Slujba ortodoxă a Sf. Constantin cel Mare (21 mai) face aluzie la viziune, stele sau soare în numeroase locuri, între care: Troparul; Cântarea a 3-a, strofa a 2-a; Catavasia după Cântarea a 3-a; Cântarea a 4-a, strofa a 3-a; Laude, stihira a 3-a; vezi *Menaion*, t. 5 (Roma, 1899), pp. 138-145.

inclusiv în zilele noastre și e ușor de presupus că a putut fi considerat ca semn trimis de Dumnezeu, așa cum îl găsim în pasajele din *Pan. lat.*, 6 (7) și Eus., *VC.* Această soluție este îmbrățișată de un număr mare de cercetători contemporani;

– o reconstrucție astronomică obținută prin simularea tabloului stelar vizibil în ajunul bătăliei de lângă Roma, dintre Constantin și Maxentius (27 oct. 312 d.Hr.; *cf. DMP*, 44, 3-6). În funcție de magnitudinea stelară, de prezența lunii și de apropierea temporală de apusul soarelui, s-a argumentat pentru sau împotriva obținerii unui contur vizibil apropiat de staurograma descrisă de Lactanțiu. Deși este mai puțin probabilă, soluția hărții stelare nu e imposibilă, ținând cont de încrederea care se acorda atunci descifrării semnelor astrale, mai ales în ajunul unei bătălii. Propunem o asemenea planșă pe pagina alăturată[1].

1. Imaginile sunt preluate din studiul nostru „Astronomy, Meteorology and Religion: The Case of the Celestial Signs of Emperor Constantine", aflat în pregătire. Fotografia haloului solar este folosită cu permisiunea autorului (© Diego Bassi, 2011).

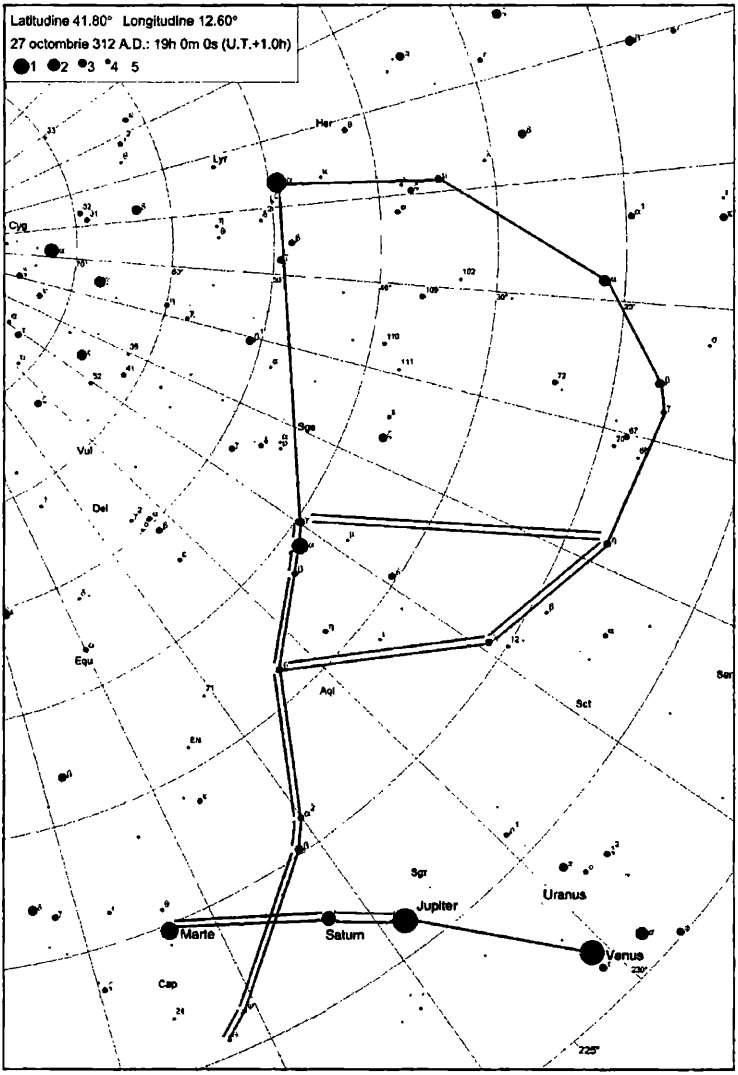
Latitudine 41.80° Longitudine 12.60°
27 octombrie 312 A.D.: 19h 0m 0s (U.T.+1.0h)
1 2 3 4 5
Her
Lyr
Cyg
Sge
Vul
Del
Equ
Aql
Sct
Sgr
Cap
Mars
Saturn
Jupiter
Uranus
Venus

Bibliografie

I. Instrumente generale de lucru

BP = *Biblia Patristica.* Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique. II: Le troisième siècle (Origène excepté). Paris, 1977

ECR = *Enciclopedia civilizației romane*, coord. D. Tudor. București, 1982

NDPAC = *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, 4 vol., Genova, 2006-2010

NP = *Brill's New Pauly.* Encyclopaedia of the Ancient World [=Der Neue Pauly]. Ed. Hubert Cancik și Helmuth Schneider. Brill, 2011 [Brill Online]

ODCC = *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, eds. F.L. Cross și E.A. Livingstone, Oxford University Press, Londra, ^{3}1997

PIR = *Prosopographia Imperii Romani Saec. I, II, III*, editio altera, Berlin, 1 (1965), 2 (1967), 3 (1960), 4/3 (1966), 5/1 (1970), 5/2 (1983), 5/3 (1987), 6 (1998), 7/1 (1999)

PLRE = A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I: *A.D. 260-395*, Cambridge, 1971

II. Izvoare

1. Colecții (cu abrevierile folosite)

CC = *Corpus Christianorum* (CCSL = Series Latina și CCSG = Series Graeca), Turnhout, 1953-

CSEL= *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.* Viena, Praga, Leipzig, 1866-

GCS = *Die griechischen christlichen Schriftsteller*, Leipzig, Berlin, 1897-

PL = *Patrologia Latina*, Paris, 1844-1864
PSB = *Părinți și Scriitori Bisericești*, EIBMBOR, București, 1979-
SC = *Sources chrétiennes*, Cerf, Paris, 1942-
TC = *Tradiția creștină*, Polirom, Iași, 2006-

2. Operele lui Lactanțiu[1]

**Clavis Patrum Latinorum*, ed. E. Dekkers, Brepols, ^{3}1995, 18-20 (tit. 85-92).

Lactantius [Cae(ci)lius Firmianus Lactantius]

De mortibus persecutorum

Principalele ediții și traduceri consultate:

Ed. J.B. le Brun și N. Lenglet-Dufresnoy (Paris, 1748), PL 7, coll. 189-276, Paris, 1844

Brandt = Ed. S. Brandt și G. Laubmann: *Opera omnia*, CSEL 27, 2, pp. 171-238. Viena, 1897

Moreau = Ed. trad. fr., introd. și comentariu de J. Moreau: Lactance. *De la mort des persécuteurs*, I-II, SC 39, Paris, 1954

Creed = Ed. trad. engl., introd. și comentariu de J.L. Creed: Lactantius. *On the Death of the Persecutors*, Oxford, 1984

Städele = Ed. trad. germ., introd. și note de A. Städele: Laktanz. *Die Todersarten der Verfolger*. Fontes Christiani, 43, Brepols, Turnhout, 2003

Alte traduceri:

Trad. în engl. de M.F. McDonald: Lactantius. *On the Deaths of the Persecutors*, în *Minor Works*, pp. 137-203. The Catholoc University of America Press, Washington, 1965.

Ed. bilingvă, trad. rom., introd. și note de C.T. Arieșan: *Despre moartea persecutorilor*, Amarcord, Timișoara, 2000

Alte lucrări:

De ave Phoenice. Ed. A. Riese: *Anthologia Latina*, II, pp. 234-243. Teubner, 1870. Trad. rom. de C.T. Arieșan: Lactantius. *Despre*

1. Am inclus aici numai edițiile și traducerile operelor lui Lactanțiu folosite la elaborarea acestui volum. Pentru alte ediții și traduceri, vezi bibliografia exhaustivă dedicată studiilor lactanțiene alcătuită de Jackson Bryce *Bibliography of Lactantius*, la la http://apps.carleton.edu/curricular/clas/lactantiusbiblio/.

pasărea Phoenix, în *Altarul Banatului*, an 16 (55), nr. 7-9 (iulie-septembrie 2005), pp. 98-104

De opificio Dei. Ed., trad. fr., introd. şi note de M. Perrin: *L'ouvrage du Dieu créateur*, SC 213-214, 1974

De ira Dei. Ed. trad. fr., introd. şi note de M. Ingremeau: *La colère de Dieu*, SC 289, 1982

Divinae Institutiones. Ed., trad. fr, introd şi note de P. Monat: *Institutions divines*, I (SC 326, 1986); II (SC 337, 1987), IV (SC 377, 1992), V (SC 204-205, 1973). Trad. în engl., introducere şi note de A. Bowen şi P. Garnsey: Lactantius, *Divine Institutes*. Translated Texts for Historians. Liverpool University Press, 2003. Trad. rom. şi note de P. Pistol, introd. C.T. Arieşan: *Instituţiile divine*, Editura Învierea, Timişoara, 2004

Epitome Divinarum Institutionum. Ed. trad. fr., introd. şi note de M. Perrin, *Epitome des Institutiones divines*, SC 335, 1987

3. Alte izvoare

Ammianus Marcellinus

Rerum gestarum libri qui supersunt. Ed. W. Seyfarth, L. Jacob-Karau şi I. Ulmann, 2 vol., Leipzig, 1978. Trad. rom., introd. şi note de D. Popescu: *Istorie romană*, Bucureşti, 1982

Augustin al Hipponei
[Augustinus Hipponensis/Aurelius Augustinus]

Breviculus collationis cum Donatistis. Ed. M. Petschenig, CSEL 53 (1910). Ed., trad. fr. de G. Finaert; introd. şi note E. Lamirande: *Oeuvres de Saint Augustin. Traités anti-donatistes*, Bibliothèque Augustinienne 32, Paris, 1965.

Contra partem Donati post gesta. (*ibid.*)

De civitate Dei. Ed. B. Dombart/A. Kalb, CCSL 47-48 (1955). Trad. rom. (parţială), introd. şi note de P. Găleşanu: Aureliu Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu*, I, Bucureşti, 1998

Aurelius Victor (Sextus Aurelius Victor)

Liber de Caesaribus. Ed. şi trad. fr. de P. Dufraigne: *Livre des Césars*. Paris, 1975. Trad. rom. M. Paraschiv, introd., note şi com. de N. Zugravu: *Liber de Caesaribus. Carte despre împăraţi*, Bib. Classica Iassiensis IV, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2006

Pseudo-Aurelius Victor

Epitome de Caesaribus. Ed., trad. fr., introd. şi note de M. Festy: *Abrégé des Césars*, Paris, 1999

Cicero

De divinatione. Ed. O. Plasberg şi W. Ax: Teubner, Stuttgart, 1969 (1938). Trad. rom. de G. Haja şi M. Paraschiv: Marcus Tullius Cicero, *Despre divinaţie*, Polirom, Iaşi, 1998

In Catilinam. Ed. A.C. Clark: *Orationes*, vol. I, Oxford, 1961

Ciprian [Cyprianus]

Epistolae. Ed. G. Hartel, CSEL, III/1-3, Viena, 1868-1871

Codex Theodosianus

Ed. P. Krüger, T. Mommsen şi P. Meyer, 3 vol., Berlin, 1905

Corpus Iuris Civilis – Codex Iustinianus

Ed. P. Krueger, Dublin, Zürich, 1964

Dio Cassius

Historia Romana. Ed., trad. engl., introd. şi note de E. Cary: Dio Cassius. *Roman History* (Loeb Classical Library), Oxford, 1914. Trad. rom., introd. şi note de A. Piatkovski: Dio Cassius, *Istoria romană*, III, Bucureşti, 1985

Eusebiu al Cezareei [Eusebius Caesariensis]

Historia ecclesiastica. Ed. E. Schwartz şi T. Mommsen: *Die Kirchengeschichte mit der lateinische Übersetzung des Rufinus*, GCS 9/1-3, Eusebius 2/1-3, Leipzig, 1903-1908. Trad. rom., introd. şi note de T. Bodogae: *Scrieri I. Istoria bisericească*, pp. 1-131, PSB 13, Bucureşti, 1987

De Vita Constantini. Ed. I.A. Heikel: *Über das Leben Constantins.* GCS 7/1, Eusebius 1/1, pp. 1-148. Leipzig, 1902. Trad. rom. şi note de R. Alexandrescu, introd. de E. Popescu: *Scrieri*, II, *Viaţa lui Constantin*, pp. 61-180, PSB 14, Bucureşti, 1991. Trad în engl., introducere şi note de Av. Camerou şi S.G. Hall: Eusebius Caesariensis, *Life of Constantine.* Clarendon Press, Oxford, 1999.

De Martyribus Palaestinae. Ed. E. Schwartz şi T. Mommsen: *Die Kirchengeschichte mit der lateinische Übersetzung des Rufinus.* GCS 9/2, Eusebius 2/2, 907-950, Leipzig, 1908. Trad. rom., introd.

şi note de T. Bodogae: *Scrieri*, I, *Istoria bisericească*, pp. 393-424, PSB 13, Bucureşti, 1987

Eutropius

Breviarum ab urbe condita. Ed. şi trad. germ. de F.L. Müller: *Kurze Geschichte Roms seit Gründung (753 v.Chr. – 364 n.Chr.)*, Stuttgart, 1995. Trad. rom., introd. şi note de Gh. Şerban: *Breviar de la întemeierea Romei*, Brăila, 1997

Filostorgiu [Philostorgios]

Historia ecclesiastica. Ed. J. Bidez, reviz. de F. Winkelmann: *Kirchengeschichte*, Berlin, 1982. Trad. rom. de D. Garofeanu, introd. şi note de D. Mîrşanu: Filostorgiu, *Istoria bisericească* (Tradiţia creştină), Iaşi, în pregătire

Fotie al Constantinopolului [Photius Constantinopolitanus]

Bibliothecae Codices. Ed., trad. fr., introd. şi note de R. Henry: Photius, *Bibliotheque*, tome I („Codices" 1-84) (Collection Byzantine), Paris, 1959

Fragmente din istorici greci

Fragmenta historicorum graegorum. Ed. F. Jacoby: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, II/2A, Berlin, 1926

George Syncellus [Georgios Synkellos]

Ecloga chronographica. Ed. A.A. Mosshammer: *Georgii Syncelli Ecloga chronographica*, Teubner, Leipzig, 1984. Trad. engl. de William Adler şi Paul Tuffin, *The chronography of George Synkellos: a Byzantine chronicle of universal history from the creation*, Oxford University Press, Oxford, 2002

Herodian [Herodianus]

Regnum post Marcum. Ed. C.M. Lucarini: B. Teubneriana, München, 2005. Trad. rom., introd. şi note de R. Alexandrescu: Herodian. *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu*, Bucureşti, 1960

Ieronim [Hieronymus]

De viris inlustribus liber ad dextrum praefectum praetorio. Ed. E. Richardson: *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, 14, pp. 1-56. Leipzig, 1896. Trad. rom.,

introd. şi note de D. Negrescu [după PL 23, 631-760]: Sfântul Ieronim, *Despre bărbaţii iluştri şi alte scrieri*, 9-86, Bucureşti, 1997

Eusebii Caesariensis Chronicon. Hieronymi continuatio. Ed. R. Helm, Corpus Berolinense, vol. 47, Berlin, 1956

Ioannes Malalas

Chronographia. Ed. I. Thurn, Berlin, 1973

Iordanes

De origine actibusque Getarum. Ed. Th. Mommsen: MGH, Berlin, 1882. Trad. rom. de D. Popescu, introd. de G. Gheorghe: *Despre originea şi faptele geţilor*, ed. bilingvă, Bucureşti, 1991

Josephus Flavius

De Judaeorum vetustate. Trad. rom. de I. Acsan, introd. de R. Theodorescu: *Antichităţi iudaice*, v. 1 *(I-X)* v. 2 *(XI-XX)*, Bucureşti, 1997, 1999

De Bello Judaico. Trad. rom. de G. Wolf şi I. Acsan, note de I. Acsan, introd. de R. Theodorescu: *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, Bucureşti, 1997

Minucius Felix

Octavius. Ed. J.P. Waltzing: Teubner, Leipzig, 1912. Trad. rom. de P.I. Papadopol: *Apologeţi de limbă latină*, Bucureşti, 1981

Origo Constantini /= Anonymus Valesianus I

Ed., introd. şi note de I. König: *Origo constantini, Anonymus Valesianus*, I, Trier, 1987

Optatus

Contra Parmenianum Donatistam. Ed., introd. şi note de C. Ziwsa: *S. Optati Milevitani libri VII*, CSEL 26 (1893). Trad. engl., introd. şi note de O.R. Vassall-Phillips: *The Work of St. Optatus against the Donatists*, Londra, 1917

Orosius

Historiae adversus paganos. Ed., trad. fr. M.-P. Amaud-Lindet: Histoires (Contre les païens), vol. 3 (Livre VII), Paris, 1991

Panegyrici latini (XII)

Ed. trad. fr. E. Galletier: *Panégyriques latins.* Les Belles Lettres. Paris, I (1949), II (1952), III (1955). Ed. R.A.B. Mynors, Oxford Classical Texts, Oxford, 1964. Ed., trad. engl., introd. şi note de C.E.V. Nixon şi Barbara Saylor Rodgers: *In praise of later Roman emperors: the Panegyrici Latini*, Berkeley, 1994

Plinius

Epistularum libri decem. Ed. H. Kasten: *Briefe.* München, Zürich, ^{6}1995

Scriptores Historiae Augustae

Ed. trad. fr. A. Chastagnol: *Histoire auguste. Les empererus romains des IIe et IIIe siècles*, Paris, 1994. Trad. rom. de D. Popescu şi C. Drăgulescu, introd. de V. Iliescu: *Istoria Augustă*, Bucureşti, 1971

Suetonius [C. Suetonius Tranquillus]

De vita Caesarum. Ed., trad. germ. şi note de H. Martinet: *Die Kaiserviten*, Düseldorff şi Zürich, 1997. Trad. rom., introd. şi note de Gh. Ceauşescu: *Viaţile celor douăsprezece cezari*, Debrecen, 1998

Sulpicius Severus

Chronicon. Ed. K. Halm, CSEL 1, Viena, 1866

Tertulian [Tertullianus]

Apologeticum. Ed. C. Becker: *Apologeticum*, München, Kösel, ^{2}1961. Trad. rom. de E. Constantinescu, introd. de C.T. Arieşan, postfaţă de M. Lazurca: *Despre idolatrie şi alte scrieri*, Timişoara, 2001

De anima. Ed. J.H. Waszink, CCSL 2, 779-870. 1954. Trad. rom. de D. Popescu: *Despre suflet*, în *Apologeţi de limbă latină*, PSB 3, Bucureşti, 1981

Ad Scapulam. Ed. V. Bulhart: CSEL 76, pp. 9-16, 1957. Trad. rom., introd. şi note de D. Pîrvuloiu: *Către Scapula*, în *Tratate dogmatice şi apologetice*, pp. 203-224, TC 4, Polirom, Iaşi, 2007

Adversus Iudaeos. Ed. A. Kroymann: CSEL 70, pp. 251-331, 1942

Ad nationes. Ed. J.W.Ph. Borleffs, CCSL 1, pp. 9-75, 1954

Tacitus [Publius Cornelius Tacitus]

Annales. Ed. şi trad. germ. de E. Heller: *Anallen*, Zürich şi München, [3]1997. Trad. rom., introd. şi note de Gh. Guţu: C. Tacitus. *Anale*, Bucureşti, 1995

Historiae. Ed. şi trad ger. H. Hross şi H. Borst: *Historien*. Zürich şi München, [5]1984. Trad. rom., introd. şi note Gh. Ceauşescu: C. Tacitus. *Istorii*, Bucureşti, 2002

Titus Livius

Ab Urbe condita. Ed. şi trad. rom. de V. Janina, F. Demetrescu şi P.H. Popescu: Titus Livius, *De la fundarea Romei*, Bucureşti, I-II (1959), III (1961), IV (1962), V (1963)

Vergiliu [Publius Vergilius Maro]

Aeneis. Ed. R.A.B. Mynors: *Aeneidos libri XII: Opera*, pp. 103-422. Oxford, 1980 (1969). Trad. rom., introd. şi note de G.I. Tohăneanu, glosar de I. Leric: Vergiliu, *Eneida*, Timişoara, 1994; Trad. rom. de N. Ionel: *Opere. Eneida*, ed. bilingvă, Iaşi, 1996

Georgica. Ed. R.A.B. Mynors: *Georgicon: Opera*, pp. 29-101, Oxford, 1980 (1969). Trad. rom. şi note de G.I. Tohăneanu, glosar de I. Leric: *Georgice*, Timişoara, 1997

Zonaras

Epitome Historiarum. Ed. M. Pinder şi T. Büttner-Wobst, 3 vol., Bonn, 1841-1897. Trad. engl. (parţială) de T.M. Banchich şi E.N. Lane, introd. şi note de T.M. Banchich: *The History of Zonaras. From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, New York, 2009

Zosimos

Historia nova. Ed., trad. fr., introd. şi note de F. Paschoud: Zosime, *Histoire nouvelle*, Paris, I (livres I et II), [2]2000; II/1 (Livre III), 1979

Lucrări secundare

Adams, J.N., „A Medical Theory and the Text at Lactantius, Mort. Persec. 33.7 and Pelagonius 347", *The Classical Quarterly*, 38, nr. 2 (1988), pp. 522-527

Alföldi, Andrew, *The conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948

Amat, Jacqueline, *Songes et visions : l'au-delà dans la littérature latine tardive*, Etudes augustininiennes, Paris, 1985

Aufhauser, Johannes B., *Konstantins Kreuzesvision*, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, Bonn, 1912

Bădiliță, Cristian, *Metamorfozele Anticristului la Părinții Bisericii*, trad. de Teodora Ioniță, Polirom, Iași, 2006

Baldini, Antonio, „Il dibattito contemporaneo sulla conversione di Constantino", *Salesianum*, 67 (2005), pp. 701-735

Barnea, Ion și Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982

Barnes, T.D., „The Editions of Eusebius' «Ecclesiastical History»", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 21, nr. 2 (1980), pp. 191-202

Barnes, T.D., „The Constantinian Reformation". În *Ernest Crake Memorial Lectures 1984*, pp. 39-57, New Brunswick, The Crake Memorial Foundation, Sackville, 1986

Barnes, T.D., „The Constantinian Settlement". În Gohei Hata și H.W. Attridge (ed.), *Eusebius, Judaism and Christianity*, pp. 635-657, Wayne State University Press, Detroit, 1992

Barnes, T.D., *Early Christian hagiography and Roman history*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2010

Barnes, T.D., „Legislation against the Christians". *Journal of Roman Studies*, 58 (1968), pp. 32-50

Barnes, T.D., „Lactantius and Constantine". *Journal of Roman Studies*, 63, nr. 1 (1973), pp. 29-46

Barnes, T.D, *Constantine and Eusebius*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., Londra, 1981

Barnes, T.D., *The new empire of Diocletian and Constantine*. Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1982

Barnes, T.D., „The Conversion of Constantine". *Classical Views*, 4 (1985), pp. 371-395

Barnes, T.D., „Pagan perceptions of Christianity". În *Early Christianity. Origins and evolution to A.D. 600*, ed. Ian Hazlett, pp. 231-243, SPCK, Londra, 1991

Barnes, T.D., „Constantine and Christianity: Ancient Evidence and Modern Interpretations". *Zeitschrift für antikes Christentum*, 2, nr. 2 (1998), pp. 274-294

Barnes, T.D., „From toleration to repression: the evolution of Constantine's religious policies". *Scripta Classica Israelica*, 21 (2002), pp. 189-207

Baslez, Marie-Françoise, *Persecuțiile în Antichitate*. Trad. de Valentin Mihăescu. Artemis, București, 2009

Baynes, Norman H., „Review: Die Kaisergeschichte in Laktanz «De Mortibus Persecutorum» by Karl Roller". *The Journal of Roman Studies*, 18 (1928), pp. 226-228

Baynes, Norman H., „The Great Persecution". În S.A. Cook, F.E. Adcock şi M.P. Charlesworth (ed.), *The Cambridge Ancient History, XII: The Imperial Crisis and Recovery, A.D. 193-324*, pp. 646-677. Cambridge University Press, Cambridge, 1939

Baynes, Norman H., *Constantine the Great and the Christian Church*. 2nd ed. Oxford University Press for the British Academy, Londra, 1972

Benko, Stephen, „Pagan criticism of Christianity during the first two centuries A.D.". În *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.23.2, 1055-1118. Berlin, New York, 1980

Benko, Stephen, *Pagan Rome and the early Christians*. B.T. Batsford, Londra, 1985

Bleckmann, Bruno, *Konstantin der Grosse*. Rowohlt Taschenbuch, Reinbek bei Hamburg, 1996

Boak, Arthur E.R. şi William G. Sinnigen, *A history of Rome to A.D. 565*. Macmillan, New York, 1965

Bowman, Alan K., „Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305". În Alan K. Bowman, Peter Garnsey şi Averil Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, pp. 67-89. Cambridge University Press, Cambridge, 2005

Boyarin, Daniel, *Dying for God: martyrdom and the making of Christianity and Judaism*. Stanford University Press, Stanford, CA., 1999

Bruun, Patrick, *Constantine and Licinius, A.D. 313-337*. Vol. 7 The Roman Imperial Coinage, Ed. C.H.V. Sutherland şi R.A.G. Carson. Spink and Son Ltd, Londra, 1966

Bruun, Patrick, „The Victorious Signs of Constantine: A Reappraisal". *The Numismatic Chronicle*, 157 (1997), pp. 41-59

Burgess, R.W., „The date of the persecution of the Christians in the army". *Journal of Theological Studies*, 47, nr. 1 (1996), pp. 15-28

Cameron, Averil, *The Later Roman Empire, A.D. 284-430*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1993

Campbell, Brian, „The Army". În Alan K. Bowman, Peter Garnsey şi Averil Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, pp. 110-130. Cambridge University Press, Cambridge, 2005

Cascio, Elio Lo, „The new state of Diocletian and Constantine: from the tetrarchy to the reunification of the empire". În Alan K. Bowman, Peter Garnsey și Averil Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, pp. 170-183. Cambridge University Press, Cambridge, 2005

Christensen, Arne Søby, *Lactantius the historian, an analysis of the De mortibus persecutorum*. Museum Tusculanum Press, Copenhaga, 1980

Christensen, Torben, „The so-called Edict of Milan". *Classica et Medievalia*, 35 (1984), pp. 129-175

Cizek, Eugen, *Secvență romană. Mijlocul secolului I al erei noastre*. Trad. de Sanda Chiose Crișan și Constantin Crișan. Ed. Politică, București, 1986

Clarke, Graeme, „The origins and spread of Christianity". În Alan K. Bowman, Edward Champlin și Andrew Lintott (ed.), *The Cambridge Ancient History, X: The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, pp. 848-872. Cambridge University Press, Cambridge, 1996

Clarke, Graeme, „Third-century Christianity". În Alan K. Bowman, Peter Garnsey și Averil Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History, XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, pp. 589-671. Cambridge University Press, Cambridge, 2005

Coman, Ioan, „Despre înțelepciune, filosofie și religii la scriitorul patristic Lactanțiu". În *Probleme de filosofie și literatură patristică*, pp. 105-128, București, 1995 (1944).

Coman, Ioan, *Patrologie*. Vol. 2. EIBMBOR, București, 1985

Corsaro, Francesco, „Le «mos maiorum» dans la vision éthique et politique du «De mortibus persecutorum»". În J. Fontaine și M. Perrin (ed.), *Lactance et son temps*, pp. 25-53. Beauchesne, Paris, 1978

Corsaro, Francesco, „Sogni e visioni nella teologia della vittoria di Costantino e Licinio". *Augustinianum*, 29, nr. 1 (1989), pp. 333-349

Davies, P.S. „The Origin and Purpose of the Persecution of A.D. 303". *Journal of Theological Studies* n.s. 40 (1989), pp. 66-94

Demougeot, Emilienne, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*. Vol. 1 Collection historique. Aubier, Paris, 1969

Digeser, Elizabeth DePalma, „Lactantius and Constantine's Letter to Arles. Dating the Divine Institutes". *Journal of Early Christian Studies*, 2, nr. 1 (1994), pp. 33-52

Digeser, Elizabeth DePalma, „Lactantius and the Edict of Milan: does it determine his venue?". În *Studia patristica*, vol. 31, pp. 287-295. Peeters, Louvain, 1997

Digeser, Elizabeth DePalma, *The making of a Christian empire: Lactantius and Rome.* Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 2000

Digeser, Elizabeth DePalma, „An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution". *Classical Philology*, 99, nr. 1 (2004), pp. 57-77

Digeser, Elizabeth DePalma, „Lactantius, Eusebius, and Arnobius: evidence for the causes of the great persecution". În *Studia patristica*, vol. 39, pp. 33-46. Peeters, Leuven, Paris, Dudley, MA, 2006

Dignas, Beate şi Engelbert Winter, *Rome and Persia in late antiquity: neighbours and rivals.* Reprint. ed. Cambridge University Press, Cambridge, 2008

DiMaio, M., J. Zeuge şi N. Zotov, „Ambiguitas Constantiniana: the Caeleste Signum Dei of Constantine the Great". *Byzantion*, 58 (1988), pp. 333-360

Dodgeon, Michael H. şi Samuel N.C. Lieu (eds.), *The Roman Eastern frontier and the Persian Wars (AD 226-363): a documentary history.* Routledge, Londra, 1991

Donati, Angela şi Giovanni Gentili, eds. *Constantino il Grande.* Silvana Editoriale, Milano, 2005

Drake, H.A., *Constantine and the bishops: the politics of intolerance* Ancient society and history. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000

Eadie, John W., *The conversion of Constantine.* Holt, Rinehart and Winston, New York, 1971

Edwards, M., „The Flowering of Latin Apologetic: Lactantius and Arnobius". În M. Edwards, M. Goodman şi S. Price (ed.), *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews and Christians*, pp. 197-221, Oxford, 1999

Elliott, T.G., „Constantine's Conversion: Do We Really Need It?". *Phoenix*, 41, nr. 4 (1987), pp. 420-438

Elliott, T.G., *The Christianity of Constantine the Great.* University of Scranton Press, Scranton, PA, Bronx, NY, 1996

Fontaine, Jacques şi M. Perrin (eds.), *Lactance et son temps: Recherches actuelles.* Beauchesne, Paris, 1978

Franchi de' Cavalieri, Pio, *Constantiniana.* Studi e testi. 171. Litteraturfortegnelse, pp. 181-198. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1953

Frend, W.H.C., „The Failure of the Persecutions in the Roman Empire". *Past & Present*, nr. 16 (1959), pp. 10-30

Frend, W.H.C., *Martyrdom and persecution in the early church : a study of a conflict from the Maccabees to Donatus.* Blackwell, Oxford, 1965

Frend, W.H.C., *The rise of Christianity.* Fortress Press, Philadelphia, 1984

Garnsey, Peter, „Lactantius and Augustine". În Alan K. Bowman (ed.), *Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World*, pp. 153-179. Oxford University Press, Oxford, 2002

Gaudemet, Jean, *Le droit romain dans la littérature chrétienne occidentale du IIIe au Ve siècle.* Milano, 1978

Giovannini, Adalberto, „Tacite, l'«incendium Neronis» et les chrétiens". *Revue des Etudes Augustiniennes*, 30 (1984), pp. 3-23

Giovannini, Adalberto, „L'interdit contre les chrétiens: raison d'État ou mesure de police?". În *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 7, pp. 103-134. De Boccard, Paris, 1996

Girardet, Klaus M., *Die Konstantinische Wende: Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Grossen.* 2. durchges. Aufl. ed. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2007

Gordon, Octavian, „Note critice asupra scrierii *De mortibus persecutorum*". *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Patriarhul Justinian"*, 5 (2005), pp. 475-507

Grant, Michael, *The emperor Constantine.* Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1993

Grant, Robert M., „Pliny and the Christians". *The Harvard Theological Review*, 41, nr. 4 (1948), pp. 273-274

Grégoire, Henri, „La conversion de Constantin". *Revue de l'Université de Bruxelles*, 36 (1930), pp. 231-272

Grégoire, Henri, „La conversion de Constantin «liquidée»". *Byzantion*, 14 (1939), pp. 341-351

Griffin, Miriam, „The Flavians". Alan K. Bowman, Peter Garnsey și Dominic Rathbone (ed.), În *The Cambridge Ancient History XI: The High Empire, A.D. 70-192*, pp. 1-83. Cambridge University Press, Cambridge, 1998

Guillaumin, Marie-L., „L'exploitation des Oracles Sibyllins par Lactance et par le Discours à l'Assemblée des Saints". În *Lactance et son temps*, pp. 185-200. Editions Beauchesne, Paris, 1978

Haas, Christopher J., „Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, A.D. 257-260". *Church History*, 52, nr. 2 (1983), pp. 133-144

Hartley, Elizabeth, ed., *Constantine the Great: York's Roman emperor.* York Museums and Gallery Trust, Marygate, York, Aldershot Lund Humphries, 2006

Heck, Eberhard, *Die dualistische Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius: Untersuchungen zur Textgeschichte der Divinae institutiones und der Schrift De opificio Dei.* C. Winter, Heidelberg, 1972

Heim, François, „L'influence exercée par Constantin sur Lactance: sa théologie de la victoire". În J. Fontaine şi M. Perrin (ed.), *Lactance et son temps*, pp. 55-70. Beauchesne, Paris, 1978

Inglebert, Hervé. *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome: histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)* Collection des études augustiniennes. Série Antiquité. Institut d'études augustiniennes, Paris, 1996

Janssen, L.F., „«Superstitio» and the persecutions of the Christians". *Vigiliae Christianae*, 33 (1979), pp. 131-159

Jones, A.H.M., *Constantine and the conversion of Europe.* New, revised ed. Collier Books, New York, 1962

Jones, A.H.M., *The later Roman Empire, 284-602; a social economic and administrative survey.* 2 vols. 1st American ed. Norman, University of Oklahoma Press, 1964

Jones, Brian W., *The emperor Domitian.* Routledge, Londra, 1993

Keresztes, Paul. „Law and Arbitrariness in the Persecution of the Christians and Justin's First Apology". *Vigiliae christianae*, 18, nr. 4 (1964), pp. 204-214

Keresztes, Paul, „The Jews, the Christians, and Emperor Domitian". *Vigiliae christianae*, 27, nr. 1 (1973), pp. 1-28

Keresztes, Paul, „The phenomenon of Constantine the Great's conversion". *Augustinianum*, 27, nr. 1-2 (1987), pp. 85-100

Knipfing, John R., „The Libelli of the Decian Persecution". *The Harvard Theological Review*, 16, nr. 4 (1923), pp. 345-390

Lenski, Noel (ed.), *The Cambridge companion to the age of Constantine.* Cambridge University Press, Cambridge, 2006

Liebeschuetz, J.H.W.G., *Continuity and change in Roman religion.* Clarendon Press, Oxford University Press, Oxford, New York, 1979

Lietzmann, Hans, *A history of the early church.* Vol. 3. 4 vols. World Publishing Company, Cleveland, 1961

Lieu, Samuel N.C. şi Dominic Montserrat (eds.), *Constantine: history, historiography and legend.* Routledge, Londra, 1998

Loi, Vincenzo, *Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico pre-niceno* Bibliotheca theologica Salesiana Ser. 1: Fontes. Pas-Verlag, Zürich, 1970

MacMullen, Ramsay, „Constantine and the miraculous". *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 9, nr. 1 (1968), pp. 81-96

MacMullen, Ramsay. *Constantine.* Croom Helm, Londra, New York, 1987

McCormick, Michael, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West.* Cambridge University Press, New York, 1986

Millar, Fergus, „Paul of Samosata, Zenobia and Aurelian: The Church, Local Culture and Political Allegiance in Third-Century Syria". *The Journal of Roman Studies*, 61 (1971), pp. 1-17

Millar, Fergus, „The Imperial Cult and the Persecutions". În *Rome, the Greek World, and the East*, 2, pp. 298-312. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, Londra, 2004

Mîrşanu, Dragoş, „Faptele Apostolilor. Comentarii". În *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688. Pars XXIV* 24. Ed. Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, în curs de apariţie

Mîrşanu Dragoş şi Mihail Neamţu (eds.), *Christian self-understanding and religious otherness in Late Antiquity.* Comparative Studies in Religion, History and Society. Central European University Press, Budapesta, în curs de apariţie

Monat, Pierre, *Lactance et la Bible : une propédeutique latine à la lecture de la Bible dans l'Occident constantinien.* 2 vols. Études augustiniennes, Paris, 1982

Moreau, J., „Sur la Vision de Constantin". *Revue des études anciennes*, 55 (1953), pp. 307-333

Moreau, Jacques, *La persécution du christianisme dans l'empire romain* Mythes et religions. Presses universitaires de France, Paris, 1956

Moreschini, C. şi E. Norelli, *Histoire de la littérature chrètienne antique grecque et latine. De Paul à l'ère de Constantin.* Trad. de Madeleine Rousset. Geneva, 2000

Odahl, Charles M., *Constantin si imperiul creştin.* Trad. de Mihaela Pop. ALL, Bucureşti, 2006

Ogilvie, R.M., *The Library of Lactantius.* Oxford, 1978

Pailler, Jean-Marie, „Les Bacchanales: du scandale domestique à l'affaire d'État et au modèle pour les temps à venir (Roma, 186 av. J.-C.)". *Politix*, 18, nr. 71 (2005), pp. 39-59

Pelikan, Jaroslav, *The emergence of the Catholic tradition (100--600)*. The Christian tradition. University of Chicago Press, Chicago, 1971

Perrin, Michel, *L'homme antique et chrétien : l'anthropologie de Lactance, 250-325* Théologie historique. Beauchesne, Paris, 1981

Perrin, M., „Jérôme, lecteur de Lactance". În *Jérôme entre l'Occident et l'Orient*, ed. Yves-Marie Duval, pp. 99-114. Paris, 1988

Pichon, René, *Lactance: étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*. Hachette, Paris, 1901

Pietri, Luce, „Les résistances: de la polémique païenne à la persécution de Dioclétien". În Charles Pietri şi Luce Pietri (ed.), *Naissace d'une chrétienté (250-430)*, pp. 155-185. Desclée, Paris, 1995

Piganiol, André, *L'empereur Constantin*. Éditions Rieder, Paris, 1932

Potter, D.S., *The Roman Empire at bay : A.D. 180-395*. Routledge, New York, 2004

Price, Richard M., „In hoc signo vinces: the original context of the vision of Constantine". În Kate Cooper şi Jeremy Gregory (ed.), *Signs, wonders, miracles*, pp. 1-10. Boydell Press, Woodbridge, UK, Rochester, NY, 2005

Quasten, Johannes, *Patrology*. Vol. 2. Spectrum, Utrecht, 1953

Riedl, Matthias, „Sex, religion and politics: The Bacchanalian affair reconsidered". În Dragoş Mîrşanu şi Mihail Neamţu (ed.), *Christian self-understanding and religious otherness in Late Antiquity*, Central European University Press, Budapesta, în curs de apariţie

Rives, J.B., „The Decree of Decius and the Religion of Empire". *The Journal of Roman Studies*, 89 (1999), pp. 135-154

Rodgers, Barbara Saylor, „Constantine's Pagan Vision". *Byzantion*, 50 (1980), pp. 259-278

Rougé, Jean, „Le de mortibus persecutorum, 5e livre des Macchabées?". În *Studia patristica*, 12.1, pp. 135-143. Akademie Verlag, Berlin, 1975

Rougé, Jean, „À propos de manuscrit du De mortibus persecutorum". În J. Fontaine şi M. Perrin (ed.), *Lactance et son temps*, pp. 13-23. Beauchesne, Paris, 1978

Rougé, Jean, „Fausta, femme de Constantin: criminelle ou victime". *Cahiers d'histoire*, 25 (1980), pp. 3-17

Rougé, Jean, „Remarques sur le premier folio du manuscrit du De mortibus persecutorum". *Revue des Etudes Augustiniennes*, 30 (1984), pp. 30-35

Ruscu, Dan, *Provincia Dacia în istoriografia antică.* Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003

Seston, W, „La vision païenne de 310 et les origines du chrisme constantinien". *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire Orientales et Slaves,* 4 (1936), pp. 373-395

Simonetti, M. şi E. Prinzivalli, *Storia della letteratura cristiana antica.* Roma, 1999

Southern, Pat, *The Roman Empire from Severus to Constantine.* Routledge, Londra, 2001

de Ste Croix, G.E.M., „Aspects of the «Great» Persecution". *The Harvard Theological Review,* 47, nr. 2 (1954), pp. 75-113

de Ste Croix, G.E.M., „Why Were the Early Christians Persecuted?". *Past & Present,* nr. 26 (1963), pp. 6-38

de Ste Croix, G.E.M., „Why Were the Early Christians Persecuted? – A Rejoinder". *Past & Present,* nr. 27 (1964), pp. 28-33

de Ste Croix, G.E.M., „Voluntary martyrdom in the Early Church". În *Christian persecution, martyrdom, and orthodoxy,* pp. 153-200. Oxford University Press, Oxford, 2006

de Ste Croix, G.E.M., *Christian persecution, martyrdom, and orthodoxy,* Ed. Michael Whitby şi Joseph Streeter. Oxford University Press, Oxford, 2007

Tanner, R.G., „The Aim of Lactantius in the Liber de Mortibus Persecutorum". În *Studia Patristica,* ed. E.A. Livingstone, 18, pp. 836-840, 1982

Trompf, G.W., *Early Christian historiography : Narratives of retributive justice* Studies in religion. Continuuum, Londra, 2000

Van Dam, Raymond, „The many conversions of the emperor Constantine". În Kenneth Mills şi Anthony Grafton (ed.), *Conversion in late antiquity and the early Middle Ages: seeing and believing,* pp. 127-151. Boydell & Brewer Ltd, Rochester, 2003

Verdiére, Raoul, „Une nouvelle étymologie de labarum et la vision constantinienne chez Lactance". *Rivista di Studi Classici,* 12 (1964), pp. 20-29

Vogt, Joseph, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert.* 2., neubearb. Auflage. ed. München, 1960

Vogt, Joseph, *The decline of Rome: the metamorphosis of ancient civilisation.* Trad. de Janet Sondheimer History of civilisation. Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1967

Weiss, Peter, „The Vision of Constantine". *Journal of Roman Archaeology,* 16 (2003): pp. 237-259

Wlosock, Antonie, „Lactance". În *Restauration et renouveau. La littérature latine de 284 à 374 après J.-C.*, ed. Reinhart Herzog, pp. 426-459. Brepols, Turnhout, 1993

Wlosok, Antonie, *Laktanz und die philosophische Gnosis: Untersuchungen zu Geschichte und Terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung.* Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag, 1960

Wolfram, Herwig. *History of the Goths.* Trad. de Thomas J. Dunlap. New and completely rev. from the 2nd German ed. University of California Press, Berkeley, 1988

Woods, David. „Two notes on the Great Persecution". *Journal of Theological Studies*, 43 (1992): ,p. 128-134

Woods, David. „«Veturius» and the Beginning of the Diocletianic Persecution". *Mnemosyne*, 54, nr. 5 (2001), pp. 587-591

Zugravu, Nelu şi Ovidiu Albert. *Scripta contra Christianos în secolele I-II: (texte şi comentarii).* Editura Presa Bună, Iaşi, 2003

Indice de referințe biblice în traducere

Exod (Ex.)

5,7 – 47

Matei (Mt.)

7,15 – 161
10,2-4 – 45
10,16 – 161
28,1-10 – 45
28,18-20 – 45
28,19-20 – 45

Marcu (Mc.)

3,14-19 – 45
16,1-8 – 45
16,15-18 – 45
16,19 – 45

Luca (Lc.)

6,13-16 – 45
10,3 – 161
24,1-10 – 45
24,32 – 45
24,49 – 45
24,50-53 – 45
24,51 – 45

Ioan (In.)

20,1,11-18 – 45
20,22 *sqq* – 45

Faptele Apostolilor (Fp.)

1,4-14 – 45
1,9-14 – 45
1,15-26 – 45

1 Corinteni (1Cor.)

3,17 – 43
8,6 – 145

2 Corinteni (2Cor.)

6,16 – 43

Apocalipsa (Ap.)

13,11-18 – 47

Indice de nume proprii în traducere

A

Adrianopol 143
Africa 59, 177
Apollo 67, 119
Armenia 61
Aurelian (împărat, 270-275) 53

B

Bithynia 65, 125, 133, 143, 149

C

Calcedon 125
Candidianus (fiul nelegitim al lui Galerius) 89, 157, 159
Capadocia 149
Cenofrurium 53
Constantia (soră a împăratului Constantin I şi soţie a împăratului Licinius) 137
Constantin I (împărat, 306-337) 83, 85, 87, 97, 99, 101, 105, 109, 111, 113, 127, 137, 139, 141, 143, 147, 149, 151
Constantius I (împărat, 305-306; tatăl împăratului Constantin) 59, 73, 83, 87, 89, 97

D

Dacia 51
Decius (împărat, 249-251)
Diocles, v. Diocleţian
Diocleţian (împărat, 284-305) 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 135, 137, 139
Domiţian (împărat, 81-96) 49
Donatus 43, 75, 123, 161
Dunărea, 61, 79, 81

E

Egipt 125
Esculap 119

F

Fausta (soţie a împăratului Constantin şi fiică a lui Maximian Herculius) 111
Flaccinus (prefect) 75

G

Galia 75, 103, 105, 109
Galerius, v. Maximian Galerius
Gallienus (împărat, 253-268) 53
Geminus, C. Furius (consul, 29) 45
Geminus, L. Rubellius (consul, 29) 45

H

Heraclea 143

Hierocles (vicar, guvernator) 75
Hispania 59

I

Illyricum 81, 103
Italia 59, 73, 105, 107
Iuda (apostolul) 45

J

Jupiter 85, 145

L

Licinius (împărat, 308-324) 89, 109, 115, 117, 123, 125, 137, 143, 147, 149, 151, 155, 157, 159

M

Marte 63
Matia (apostolul) 45
Maxentius (împărat, 306-312; uzurpator) 83, 101, 103, 107, 137, 139, 141
Maximian Galerius (împărat, 305--311) 61, 65, 85, 87, 103, 137
Maximian Herculius (împărat, 286-305) 59, 103
Maximinus Daza (împărat, 310--312) 85, 87, 89, 101, 103, 115, 117, 123, 131, 137, 141, 143, 145, 147, 149, 155, 157, 159
Mediolanum (Milano) 143, 151
Milet 67
Moesia 51

N

Narseus/Narseh (rege persan, 293-302) 61
Nero (împărat, 54-68) 47
Nerva (împărat, 96-98) 81
Niceea 133
Nicomedia 57, 79, 123, 149, 157
Noua Dacie 61

O

Oronte 159

P

Pavel (apostolul) 45, 47
Petru (apostolul) 45, 47
Prisca (soția lui Dioclețian) 73, [133]
Priscillianus (guvernator) 75

R

Ravenna 77, 103
Roma 47, 57, 77, 101, 103, 105, 107, 133, 137, 139, 141, 143, 147
Romula (mama lui Maximian Galerius) 61, 63. 65
Romulus (primul rege al Romei) 63

S

Sapor I (rege persan, 247-272) 51, 61
Severian (fiul lui Severus) 159
Severus (împărat, 306-307) 83, 87, 89, 97, 101, 103, 107, 107, 109, 139
Siria 125, 135, 143
Sibila 47

T

Tages 63
Tarquinius Superbus 107
Tars 155
Tesalonic 159

Tiberius Caesar (împărat, 14-37) 45
Tibru 141
Tracia 53
Traian (împărat, 98-117) 81, 95

V

Valeria (fiica lui Diocleţian) 73, 131, 133, 157, 159
Valerian (împărat, 253-260) 51, 53, 61

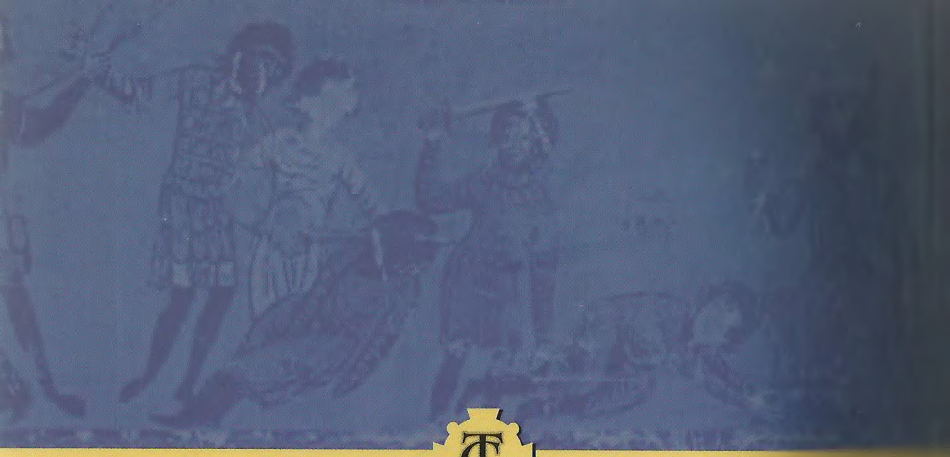

„Iată că, după ce toţi adversarii noştri au fost zdrobiţi şi după ce liniştea a fost reinstaurată pe pământ, Biserica, distrusă nu cu mult timp în urmă, se ridică din nou, iar templul lui Dumnezeu, care fusese dărâmat de cei necredincioşi, este construit prin mila Domnului spre mai marea Sa slavă. Căci Dumnezeu i-a înălţat pe principii care au anulat hotărârile nelegiuite şi sângeroase ale tiranilor şi au vegheat asupra neamului omenesc pentru ca, de acum, după ce norii acelor vremuri atât de triste au fost ca şi risipiţi, pacea plăcută şi senină să înveselească inimile tuturor. [...] Cei care îl batjocoriseră pe Dumnezeu zac la pământ [...]; cei care îi supuseseră la torturi pe cei drepţi şi-au dat sufletele ticăloase sub loviturile cerului şi în urma chinurilor binemeritate. [...] Despre moartea acestora am vrut să depun mărturie în scris, pentru ca toţi cei care au fost departe de aceste evenimente şi cei care vor veni după noi să ştie cum Şi-a arătat Dumnezeu cel Preaînalt puterea şi măreţia, dându-i pieirii şi nimicindu-i pe duşmanii numelui Său."

EDITURA POLIROM
ISBN 978-973-46-2025-8
www.polirom.ro